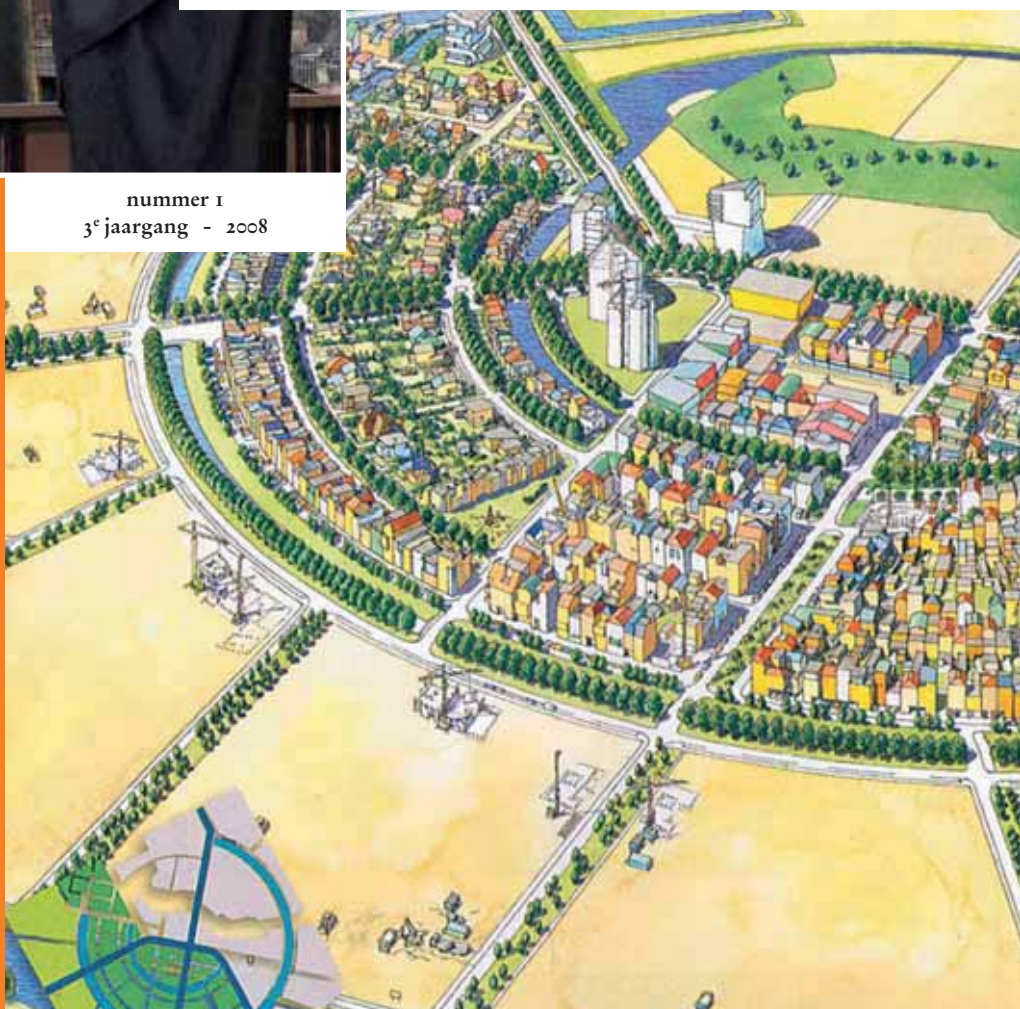

STADS

geschiedenis

nummer 1
3^e jaargang - 2008

Stadsgeschiedenis is een initiatief van het Centrum voor Stadsgeschiedenis van het departement Geschiedenis aan de Universiteit Antwerpen. Het wordt uitgegeven door Uitgeverij Verloren, Hilversum en verschijnt vooralsnog twee keer per jaar.

Redactiesecretariaat:

Bert De Munck
Universiteit Antwerpen, Centrum voor Stadsgeschiedenis
Prinsstraat 13, B-2000 Antwerpen
++ 32 (0)3 220 42 68
bert.demunck@ua.ac.be

Redactie:

Bruno Blondé (Universiteit Antwerpen), Marc Boone (Universiteit Gent), Bert De Munck (Universiteit Antwerpen, coördinator), Maarten F. Van Dijck (Universiteit Antwerpen, redactiesecretaris), Jan Hein Furnée (Universiteit van Amsterdam), Peter Stabel (Universiteit Antwerpen), Ed Taverne (RU-Groningen), Pieter Uyttenhove (Universiteit Gent), Wim Willems (Universiteit Leiden/Amsterdam).

Redactieraad:

Claire Billen (Université Libre de Bruxelles), Sophie De Schaepdrijver (Pennsylvania State University), Reindert Falkenburg (Universiteit Leiden), Pim Kooij (RU-Groningen), Clé Lesger (Universiteit van Amsterdam), Henk Meert† (KU-Leuven), Herman Pleij (Universiteit van Amsterdam), Marcel Smets (KU-Leuven), Hugo Soly (Vrije Universiteit Brussel), Frans Theuws (Universiteit van Amsterdam), Paul van de Laar (Erasmus Universiteit Rotterdam), Frans Verhaeghe (Vrije Universiteit Brussel), Jan Vranken (Universiteit Antwerpen), Michiel Wagenaar (Universiteit van Amsterdam).

Uitgever, abonnementen & advertenties:

Uitgeverij Verloren BV
Torenlaan 25, NL-1211 JA Hilversum
tel. +31 (0) 35 6859856, fax +31 (0) 35 6859856
www.verloren.nl bestel@verloren.nl

**Nederlandse
uitgeversverbond**
**Groep uitgevers voor
vak en wetenschap**

Prijzen:

Normaal abonnement per jaargang €30,- (buiten de Benelux €35,-)
Abonnement instellingen en instituten per jaargang €40,- (buiten de Benelux €45,-)
Studentenabonnement per jaargang €25,-
Losse nummers €20,- (excl. verzendkosten)

ISSN: 1872-0676

Omslagafbeeldingen:

Anna Quinquaud, Moorse vrouw, ca. 1937, Parijs, Quai New York; Elisabeth Barmarin, De Kegelaars, ca. 1950, Brussel, Centraal Station; Almere, Homeruskwartier, vogelvluchtperspectief met uitwerkingen van verschillende varianten van opdrachtgeverschap.

Agorafobie of ‘agorafilie’?

Publiek beeldhouwwerk van vrouwelijke makelij in Parijs, Londen en Brussel, 1750-1950*

The invisible ‘sculpteuse’?

Aan de plaats van vrouwen in de (groot)stedelijke publieke ruimte, vooral in de periode 1750-1950, zijn de laatste decennia talloze publicaties gewijd. Daarin gaat het vrijwel steeds over de zogenaamde ideologie van de gescheiden sferen: de publieke en private ruimte als aparte domeinen van man en vrouw. Dat paradigma gaat terug op antieke geschriften en fungeert als verklaringsmodel voor de historische uitsluiting van vrouwen uit het publieke domein, in het bijzonder tijdens de Victoriaanse periode. Toen werd het model van de mannelijke kostwinner en de thuisblijvende echtgenote voor velen een realiteit, of althans een ideaal – tot de late negentiende eeuw bleef arbeid in de publieke ruimte voor vrouwen uit de lagere sociale lagen een noodzaak.

Een vaak terugkerende figuur in de literatuur over *gender* en de publieke ruimte is ‘the invisible flâneuse’. Met die term wees Janet Wolff in 1985 op de onmogelijkheid van een vrouwelijk equivalent van de flaneur, de negentiende-eeuwse burgerman die over de vrijheid beschikte om doelloos te flaneren in de grootstad.¹ De onmogelijkheid van zo’n ‘flâneuse’ wordt tegenwoordig betwist via casestudies die de aanwezigheid van burgervrouwen in de openbare ruimte aantonen.² Zo kwamen in de Londense West End vanaf de jaren 1850 welgestelde dames overdag in toenemende mate winkelen in de modieuze zaken en exclusieve warenhuizen, terwijl ’s nachts de prostitutie er welig tierde.³ Een valkuil van zulke notie van ‘vrouwelijke’ publieke ruimtes, waar vrouwen inderdaad gelegitimeerd konden ‘ontsnappen’ aan het huiselijke leven en een zekere bewegingsvrijheid genoten, is dat de actoren erin worden gezien als irrationele consumenten, en niet als rationele burgers.⁴

In de recente essaybundel *The invisible flâneuse? Gender, public space, and visual culture in nineteenth-century Paris* bespreekt Linda Nochlin drie hedendaagse kunste-

* De auteur dankt Bruno Blondé en Wim Willems en de twee externe peer-reviewers van het tijdschrift voor hun waardevolle opmerkingen en redactionele aanwijzingen.

1 J. Wolff, ‘The invisible flâneuse: women and the literature of modernity’, *Theory, culture and society*, 2:3 (1985) 37-46.

2 Ook de flaneur ligt onder vuur: zijn belang als belichaming van de moderniteit en van de negentiende-eeuwse publieke mannelijkheid wordt geminimaliseerd. Daarbij wijst men er bijvoorbeeld op dat het interieur van de privé-woning net zo goed een mannelijke constructie was en bepalend voor zijn status. Y. Schoonjans, ‘Au bonheur des dames. Vrouw, smaak en het burgerlijk interieur in de 19de eeuw’, *De zij-kant van de architectuur. Tijdschrift voor vrouwenstudies*, 18:2 (1997) 136-152; H. Heynen, *Negotiating domesticity. Spatial productions of gender in modern architecture* (Londen 2005) 1-29.

3 L. Walker, ‘Vistas of pleasure: women consumers of urban space in the West End of London 1850-1900’, in: C.C. Orr (red.), *Women in the Victorian art world* (Manchester-New York 1996) 70-88; E.D. Rappaport, *Shopping for pleasure. Women in the making of London’s West End* (Princeton 2000); L. Nead, *Victorian Babylon. People, streets and images in nineteenth-century London* (New Haven 2000) 67-79, 189-202.

4 R. Laermans, ‘Learning to consume: early department stores and the shaping of the modern consumer culture (1860-1914)’, *Theory, culture and society*, 10 (1993) 79-102, 88.

naressen als actuele varianten van de ooit onmogelijke of onzichtbare 'flâneuse'.⁵ Jenny Holzer (°1950), Maya Lin (°1959) en Rachel Whiteread (°1963) bepaalden volgens de auteur op een eigen, zichtbare, soms controversiële wijze mede de stedelijke publieke ruimte via hun (anti)monumenten en artistieke ingrepen. Dat aspect van de invloed van vrouwen is nog slecht bekend. Net zoals de straten, pleinen en publieke gebouwen van de negentiende-eeuwse stad hoofdzakelijk geconcipieerd werden door en voor mannen, zo ook lijkt de sculpturale aankleding van de stad in het verleden grotendeels een 'mannenkwestie' te zijn geweest. Zowel wat betreft de iconografie als de makers van het beeldhouwwerk.

Simone de Beauvoir rekende in haar *Le deuxième sexe* (1949) voor dat amper tien op duizend standbeelden in Parijs gewijd waren aan vrouwen.⁶ Bovendien zijn die pas relatief laat opgericht; aanvankelijk, omstreeks 1850, voor 'historische' vrouwen, en pas sinds het begin van de twintigste eeuw voor eigentijdse seksegenoten. De eersten waren George Sand en Rosa Bonheur, merkwaardig genoeg twee controversiële vrouwen en notoire *cross-dressers*.⁷ In het rijk van het mythologische en allegorische beeldhouwwerk dat vele westerse steden siert, zijn vrouwen daarentegen ruim vertegenwoordigd. Dan gaat het echter niet om portretten van individuen, maar om anonieme, meestal halfnaakte en geïdealiseerde vrouwenlichamen, die dikwijls abstracte begrippen belichamen, zoals de Rechtvaardigheid of de Vruchtbaarheid.

De vraag of er zich onder de makers van al die stenen en bronzen mannen- en vrouwenbeelden in de stad ook vrouwen bevinden, werd nog niet vaak gesteld. En naar de vraag of dergelijk beeldhouwwerk zich onderscheidt van dat van mannelijke collega's, hebben we helemaal het raden. De algemene veronderstelling is dat het beeldhouwwerk in de stedelijke ruimte ook op het vlak van de makers grotendeels 'mannenwerk' is. Wie er een naslagwerk over de beeldhouwkunst of een gids over de standbeelden in een stad op naslaat, ziet die veronderstelling al gauw bevestigd. Tenslotte stond het beeldhouwersmétier tot ver in de twintigste eeuw bekend als een mannenberoep. Bovendien kregen aspirant-kunstenaresen pas in de late negentiende eeuw toegang tot een opleiding aan officiële academies. Ze moesten nog langer wachten om naar naaktmodel te mogen tekenen en om anatomielessen te krijgen, nochtans twee belangrijke opleidingsonderdelen.

Toch slaagden vrouwen er al vroeg in om beeldhouwer te worden. Het neologisme 'sculpteuse' deed in Frankrijk de ronde sinds de late achttiende eeuw.⁸ Dat wijst vooral op de toegenomen zichtbaarheid van het fenomeen, want beeldhouwsters kwamen al eerder voor. Dat zij wel degelijk ook een bijdrage leverden aan het openbare sculp-

5 L. Nochlin, 'Afterword', in: A. D'Souza en T. McDonough (red.), *The invisible flâneuse? Gender, public space, and visual culture in nineteenth-century Paris* (Manchester-New York 2006) 172-177.

6 S. de Beauvoir, *De tweede sekse, 1: Feiten en mythen* (Utrecht 1965) 310, noot 58. Het gaat in haar telling om de standbeelden voor Jeanne d'Arc (drie stuks), Madame de Ségur, George Sand, Sarah Bernhardt, Madame Boucicaut en barones de Hirsch, Maria Deraismes en Rosa Bonheur. De Beauvoir liet het ensemble van twintig historische koninginnen en andere bekende vrouwen in de Jardin du Luxembourg buiten beschouwing.

7 J. Hargrove, *Les statues de Paris. La représentation des grands hommes dans les rues et sur les places de Paris* (Antwerpen 1989) 77, 80-81, 94, 106, 157, 162, 171-174, 187, 246, 340-345; P. Kjellberg, *Le nouveau guide des statues de Paris* (Parijs 1988) 83; G. Poisson, *Guide des statues de Paris: monuments, décors, fontaines* (Parijs 1990) 82. Enkele projecten voor standbeelden voor vrouwen in Parijs werden geannuleerd (bvb. Madame de Staël, Clémence Royer en Louise Michel): (Hargrove, *Les statues de Paris*, 160.)

8 L. Réau, 'Une femme-sculpteur française au XVIIIe siècle: Marie-Anne Collot (Madame Falconet)', *L'art et les artistes* (1923) 165-171.

tuurpatrimonium kon enkel via een omvangrijk literatuur- en archiefonderzoek en veldwerk ter plaatse aan het licht gebracht worden.⁹

Dit artikel biedt een introductie op de aanwezigheid en zichtbaarheid van door vrouwen geschapen beeldhouwwerk in de publieke en semipublieke stedelijke ruimte van Parijs, Londen en Brussel. Parijs en Londen waren voor de ontwikkeling van de publieke beeldhouwkunst erg belangrijk. Met de opname van Brussel als case, willen we een kleinere stad insluiten om zo tot een representatiever beeld te komen. De begindatum wordt gemarkeerd door de opkomst van het fenomeen. Omstreeks 1950, de einddatum van dit onderzoek, werd in de publieke beeldhouwkunst de overgang naar de abstractie ingezet. De notie 'publieke ruimte' wordt ruim gedefinieerd als de voor iedereen toegankelijke, collectieve ruimtes in de openlucht.¹⁰ Het gaat dus om sculpturen in straten en parken, op pleinen, bruggen en gebouwen. Ook begraafplaatsen horen daarbij; funeraire beelden waren doorgaans privé-opdrachten, maar ze overstijgen een louter particuliere bestemming. Daarom ook zijn tevens de exterieurs en interieurs van enkele semipublieke ruimtes opgenomen: scholen en universiteiten, stadhuizen, ziekenhuizen, schouwburgen, bibliotheken, kerken, gerechts- en regeringsgebouwen, met uitsluiting van de interieurs van musea en Koninklijke collecties. De genoemde, publiek belangrijke plekken zijn doorgaans vrij, maar soms voorwaardelijk toegankelijk; ze zijn openbaar als bezoekers bereid zijn de 'spelregels' van de instelling te respecteren.¹¹

In nauwere zin gaat het om het onderscheid tussen kunst die bestemd is voor de private ruimte versus kunst voor de publieke ruimte. Onder de eerste categorie verstaat men doorgaans kleine en als inferieur beschouwde kunst voor het huis, zoals borduur- of porseleinkunst, landschapjes, stillevens of portretjes in aquarel of pastel. Onder de tweede, superieure categorie verstaat men letterlijk en figuurlijk grote schilderijen en sculpturen, in het bijzonder publieke beeldhouwkunst. Ondanks de institutionele en maatschappelijke obstakels die een carrière als kunstenares tot ver in de twintigste eeuw bemoeilijkten, bleef het werk van vrouwen zeker niet beperkt tot de eerste categorie. In de bestudeerde periode kregen (en grepen) zij al vroeg en steeds vaker de kans om beeldhouwer te worden, én om werk voor de stedelijke ruimte te realiseren.

In een eerste onderdeel breng ik het getraceerde 'vrouwelijk' beeldhouwwerk in de drie genoemde steden ruwweg en cijfermatig in kaart. In een tweede onderdeel ga ik in op de mogelijkheden die de stedelijke politiek wel of niet bood voor beeldhouwsters en de zichtbaarheid van hun beelden in de stad. Daarbij wil ik nagaan of en in welke mate

9 Ik voerde dit onderzoek uit als aspirant van het Fonds voor Wetenschappelijk Onderzoek-Vlaanderen tussen 2002 en 2006. Dit artikel is gebaseerd op mijn proefschrift, *Het binnenste buiten. Sculpturen door vrouwelijke beeldhouwers in de grootstedelijke publieke ruimte (Parijs, Londen, Brussel, ca. 1770-1953)* [Katholieke Universiteit Leuven 2006]. (Publicatie door de Koninklijke Vlaamse Academie van België voor Letteren en Schone Kunsten is gepland in 2008.) Voor de argumentatie over de geografische en temporele afbakening verwijs ik naar de inleiding. Voor detailinformatie en complete bronvermelding (archiefmateriaal, contemporaine en recente publicaties) voor ieder vermeld beeldhouwwerk, zie band twee: *catalogue raisonné* van de getraceerde beelden.

10 Bedoeld wordt openbare ruimte door haar betekenis en/of invulling, en niet noodzakelijk door haar eigendomstitel of juridisch statuut. Over het begrip 'collectieve ruimte' en de huidige verwatering van de categorieën publiek en privé m.b.t. de stedelijke ruimte, zie M. De Solà-Morales, 'Openbare en collectieve ruimte. De verstedelijking van het privé-domein als nieuwe uitdaging', *Oase*, XXXIII (1992) 3-8.

11 B. Verschaffel, 'De mythe van de straat. Over het begrip van 'publieke ruimte' en de (cultuur)politiek', *De Witte Raaf*, 111 (2004) 4-6.

hun werk verschilt van ‘mannelijk’ werk. Daartoe focus ik op de door vrouwen gehanteerde materialen, genres en formaten, en op de topografie van hun beelden in het stedelijk landschap. Richtinggevende vragen zijn: werd hun werk eerder geplaatst in het centrum dan in de periferie, eerder in open dan in besloten locaties, eerder buiten of binnen, eerder in het volle zonlicht of de schaduw?

Aanwezig of afwezig in de stad?

Tussen 1750 en 1950 vervaardigden minstens 140 beeldhouwsters een slordige 360 sculpturen voor (semi)publieke ruimtes in Parijs, Londen en Brussel. Het merendeel daarvan staat nog ter plaatse. Die ‘vrouwelijke’ aanwezigheid is aanzienlijk, zeker in vergelijking met hun quasi afwezigheid in de canon. Daarmee gaat dit onderzoek in tegen de aanname in de vakliteratuur dat vrouwen het terrein van de publieke beeldhouwkunst niet zouden bespeeld hebben. Het tegendeel is waar. Maar hoe dit absolute cijfer zich verhoudt tegenover het totaal aantal beelden kan moeilijk gezegd worden. Voorlopig bestaan er voor Parijs, Londen en Brussel nog geen uitputtende inventarissen van de openbare sculptuur, met inbegrip van alle genres en vormen, dus ook van architecturale en funeraire sculptuur, van bas-reliëfs, en van sculpturen in semipublieke plaatsen. En laten vrouwen nu net binnen deze vaak minderwaardig geachte categorieën bijzonder actief zijn geweest.

Op basis van enkele steekproeven valt hun deelname te bepalen tussen nul en drie procent, al naargelang tijd en ruimte.¹² Te oordelen naar de Saloncatalogi, die een staalkaart bieden van wie ‘professioneel’ actief was, lag het aandeel beeldhouwsters wellicht iets hoger.¹³ Dit suggereert alleszins dat beeldhouwsters minder dan hun mannelijke collega's konden rekenen op publieke opdrachten. Zo ervoeren enkele beeldhouwsters dat ook zelf in het midden van de negentiende eeuw. Héléne Bertaux, geboren Pilate-Hébert (1825-1909), bond openlijk de strijd aan tegen de achterstelling van kunstenaressen. In 1879 richtte ze in Parijs zelfs de eerste beeldhouwschool voor vrouwen op, de *École de sculpture pour femmes*. In haar brieven aan hooggeplaatsten wees ze er meermaals op dat het voor vrouwelijke beeldhouwers extra moeilijk was om opdrachten in de wacht te slepen en carrière te maken. In een verzoek uit 1867 om haar monumentale reliëf *Assomption* aan te kopen, schreef ze aan graaf De Nieuwerkerke: ‘[J]e suis femme, et par cette raison les commandes officielles me font défaut malgré deux médailles.’¹⁴ Ze-

12 Voor Parijs hield ik onder meer een steekproef aan de hand van het ‘Fonds Debuissou’, een collectie met ca. twintigduizend prentbriefkaarten van vóór 1950 (vooral uit de belle époque), met de voorstelling van negentiende- en begin-twintigste-eeuwse standbeelden op Frans territorium. Dit beeldenfonds is raadpleegbaar in het Musée d’Orsay, en deels digitaal beschikbaar op de cd-rom *A nos grands hommes* (Parijs: Institut National d’Histoire de l’Art, Musée d’Orsay, France, Debuissou 2004). Zie hierover M. Sterckx, ‘A nos grands hommes. Een imaginair museum van publieke beeldhouwkunst’, *Fotomuseum magazine*, 34 (2006) 42-45. Lord Edward Gleichens boek *London’s open-air statuary* (Portway-Bath 1928) bevat bijvoorbeeld 403 sculpturen, waarvan zeven van een kunstenaar (1,7%). In zulke uitgaven interfereert de feitelijke aanwezigheid van de beelden echter met hun receptie; zogenaamd lagere genres zijn er niet in opgenomen.

13 Op de Salons in Parijs, Londen en Brussel van de late achttiende tot midden twintigste eeuw schommelt hun aandeel tussen 0 en 10%, met een sterke toename vanaf de late negentiende eeuw. (Gegevens op basis van een eigen steekproef en voor België redelijk uitputtend onderzoek.) Over de aanwezigheid van beeldhouwsters op de Belgische Salons, zie M. Sterckx, ‘“Dans la sculpture, moins de jupons que dans la peinture”. Parcours de femmes sculpteurs liées à la Belgique (ca. 1550-1950)’, *Art&Fact. Revue des historiens de l’art, des archéologues, des musicologues et des orientalistes de l’Université de Liège*, 24: *Femmes et créations* (2005) 56-74.

14 ‘Ik ben een vrouw, en om die reden krijg ik minder officiële opdrachten, ongeacht de twee medailles die ik be-

ven jaar later verzochtte ze bij de minister voor Schone Kunsten: 'La faveur que je sollicite serait pour moi un précieux encouragement et me viendrait utilement en aide pour continuer une carrière toujours ingrat et difficile, mais surtout pour une femme.'¹⁵

Sinds de late zeventiende eeuw, maar vooral in de achttiende, reisden enkele bedrijvige vrouwen, onder wie Marie Grosholtz (1761-1850), alias Madame Tussaud, van stad naar stad. Tegen betaling toonden ze hun zelf gemaakte, populaire collecties was-sen beelden van prominente tijdgenoten aan het lokale publiek. Sommigen kregen ook opdrachten voor wassen beelden met een permanente bestemming (waarnaar hier de aandacht uitgaat), zoals de prestigieuze funeraire collectie van Westminster Abbey.¹⁶ Die beelden behoren tot de vroegste driedimensionale uitingen van vrouwen die een ruim grootstedelijk publiek bereikten, maar wegens hun fragiliteit bevinden ze zich steeds binnen, in glazen vitrines en in het halfduister; niet onmiddellijk de meest zichtbare plekken dus. Bovendien worden de weinig duurzame materialen (was, stof en hout) als minder verheven beschouwd. Vanaf omstreeks 1800, en ook nu nog, worden ze geassocieerd met populair entertainment en 'low culture'.¹⁷ Vandaar dat de wassen beelden van vrouwelijke hand nagenoeg compleet uit de kunstgeschiedenis zijn verdwenen. Catherine Andras' (1775-1860) *Lord Nelson* (1805) lokte nochtans een recordaantal bezoekers naar Westminster Abbey, wat ook de inzet van de bestelling was geweest. Met het uiterst levensecht wassen beeld van de immens bewonderde zeeheld, geboetseerd naar levend model en getooid met enkele van Nelsons originele kledingstukken, wilde de abdij een graantje meepikken van de volkstoeloop naar Saint Paul's Cathedral, waar Horatio Nelson (1758-1805) was begraven.

Al eerder, in 1798 in Napels, wist de Londense Anne Seymour Damer (1748-1828) Nelson ervan te overtuigen voor haar te poseren. Damer, die Percy Noble nog in 1908 typeerde als 'one of the few women in the history of the world who has taken up the hammer and chisel',¹⁸ bood de buste aan de Court of Common Council van de City of London aan. Die stelde de marmeren uitvoering (1803) op in de Common Council Room. Na de bekendmaking van Nelsons dood verhuisde het naar de eetkamer van Guildhall. Op dat moment – we schrijven oktober 1805 – adverteerde Damer dat men afgietsels kon bestellen van haar 'authentieke' buste, die positief gerecenseerd werd in *The Times* en *The Morning Post*. Ook ondernam zij pogingen om Nelsons standbeeld te mogen maken. De Common Council las tijdens een bijeenkomst de brief voor waar-in Damer zich daarvoor kandidaat stelde:

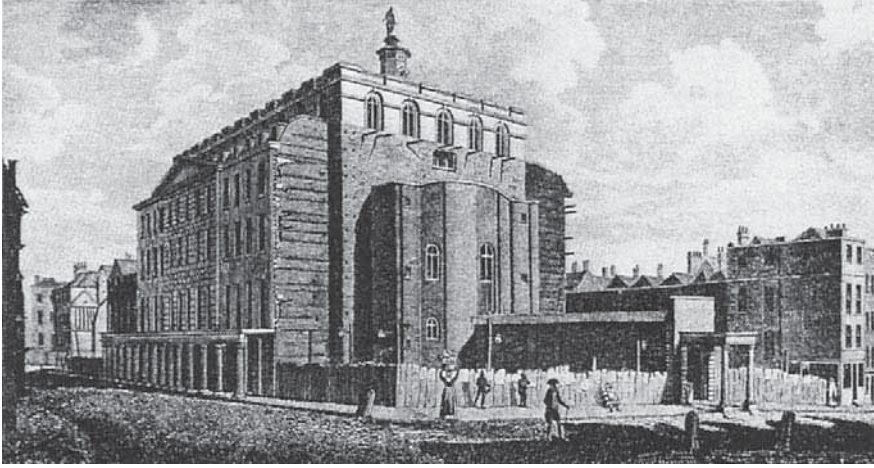
haalde.' Centre historique des archives nationales, Parijs (verder CHAN), Archief van de aankopen van de Franse Staat, inv. nr. F/21/118, dossier *Achat: bas-relief en bronze: l'Assomption*, brief van H. Bertaux aan graaf De Nieuwerkerke, [juli] 1867; A.L. Easterday, *Charting a course in an intractable profession. Women sculptors in 19th-century France* [onuitgegeven doctoraatsproefschrift, University of California, Los Angeles 1997] 228.

15 'De gunst waarnaar ik ding, zou voor mij een kostbare aanmoediging zijn, en een serieuze hulp bij de verderzetting van een carrière die steeds ondankbaar en moeilijk is, maar des te meer voor een vrouw.' CHAN, inv. nr. F/21/118, dossier Mme Bertaux *Jeune Prisonnier*, brief van H. Bertaux aan de Minister voor Schone Kunsten, 23 april 1874.

16 *The London magazine*, 44 (1775) 555-556; *Gentleman's magazine*, 46 (1776) 214-15; *London morning chronicle* (7 mei 1776); *The times* (22 maart 1806); E.J. Pyke, *A biographical dictionary of wax modellers* (Oxford 1973) lxiv-lxv, 5, 158-59; Ch.C. Sellers, *Patience Wright, American artist and spy in George III's London* (Middletown, Connecticut 1976) 73, 128, 194-200, 212; J. Kerslake, *Early Georgian portraits* (Londen 1977); R. Walker, *Regency portraits* (Londen 1985) 358-67; A. Harvey en R. Mortimer (red.), *The funeral effigies of Westminster Abbey* (Londen 1994) 165-66, 175-77.

17 M. Sterckx, 'Pride and prejudice. Eighteenth-century women sculptors and their material practices', in: J. Batchelor en C. Kaplan (red.), *Women and material culture, 1660-1830* (Londen 2007) 92-98.

18 P. Noble, *Anne Seymour Damer: a woman of art and fashion, 1748-1828* (Londen 1908) viii.

Afbeelding 1: Oostelijk georiënteerd zicht op het in opbouw zijnde Drury Lane Theatre in Londen met daarop vermoedelijk een Apollo-beeld van de hand van Anne Damer, ca. 1793. Gravure naar een tekening in de Crace collectie in het British Museum, *Views Portfolio*, xviii, blad 68 (naar een reproductie in F.H.W. Sheppard (red.), *Survey of London*, vol. XXXV: The Theatre Royal Drury Lane and the Royal Opera House Covent Garden (Londen 1970) pl. 20c.).

My Lord, understanding that a statue or monument is to be decreed to the memory of Lord Nelson, I take the liberty most respectfully to offer my services to the City of London on this occasion, encouraged by the honor they have already done me in their acceptance of my bust of that immortal hero. Should I be so highly flattered by the City of London to succeed in my request, no pains nor exertion on my part to the utmost of my power will be spared on the execution of this grand object and every attention will be paid to the orders I may receive on the subject and to the taste of those who shall do me the honor to employ me. Proper models will be made for their inspection and approbation, and as no emolument will be required by me, the whole of the sum destined to this work may be employed in the materials to the surplus disposed of as they may decide hereafter.¹⁹

Hoe bereidwillig Damer zich ook toonde, het bestuur opteerde voor een anonieme wedstrijd, die gewonnen werd door James Smith. Maar misschien was Damer wel verantwoordelijk voor het vroegste vrijstaande beeldhouwwerk van vrouwelijke makelij in de openlucht in Londen. Het betreft een met ijzer verstevigd houten *Apollo*-beeld bovenop het Drury Lane Theatre van architect Henry Holland uit 1794. Het staat op menige eigentijdse gravure afgebeeld, maar ging in 1809 met het theater in vlammen op. De toeschrijving aan Anne Damer, voorlopig gebaseerd op Rupert Gunnis' vermelding en enkele contemporaine prenten waarin de link gelegd wordt tussen Anne Seymour Damer, een *Apollo*-beeld en het Drury Lane Theatre, is echter tot op heden on-

¹⁹ Corporation of London record office, Londen, Guildhall, inv. nr. Misc. Mss. 195-11(6), A. Damer aan Common council, 14 november 1805.

zeker.²⁰ De prent *The Damerian Apollo*, uitgegeven in Londen in 1789 door William Holland, toont een beeldhouwster (Damer naar de originele titel doet vermoeden) die met hamer en beitel tekeergaat ter hoogte van de geslachtsdelen van een monumentaal, mannelijk naakt, duidelijk geïnspireerd op de canonieke, klassiek Griekse *Apollo Belvedere*.²¹

Als deze prent inderdaad verwijst naar Damers al dan niet gerealiseerde plannen om een Apollo te maken voor het theatergebouw, dan illustreert zij toch in de eerste plaats hoezeer sommige tijdgenoten de vrouwelijke ambitie om beeldhouwer te worden en een monumentaal beeld, nog wel een mannelijk naakt, te realiseren voor de openbare ruimte, als hoogst problematisch ervoeren. Dat de prent bij nader toezien een castratiescène verbeeldt, versterkt nog het bedreigende karakter van de beeldhouwster. Diverse bronnen uit de Napoleontische periode vertellen dat de vrouwelijke blik, zeker in relatie tot het mannelijke naakt, toen erg delicaat lag. Terwijl het verlangen van de mannelijke toeschouwer voor het artistieke vrouwelijke naakt getranscendeerd werd via de toen populaire mythe van Pygmalion, werd de omgekeerde reactie als volstrekt ongepast beschouwd. Omstreeks 1802 tekende Henry Fuseli bijvoorbeeld net zo'n verward meisje als te zien is op *The Damerian Apollo*, maar dan in confrontatie met de *Laocoön*-groep, een al even canoniek klassiek Grieks beeld. In 1807 verscheen in het *Journal des dames et des modes* een zogenaamd anoniem ooggetuigenverslag waarin de 'hysterische' en destructieve adoratie werd beschreven van een plattelandsmeisje voor een replica van de *Apollo Belvedere* in het Parijse *Musée Napoléon*.²² Het artikel leek vrouwen ervoor te waarschuwen dat zij mogelijk zelf, in plaats van het kunstwerk, tot het publieke spektakel konden uitgroeien, wat inging tegen het gepaste decorum. Ook Hollands cartoon valt vermoedelijk in die context te lezen en lijkt dan te maken te hebben met de afkeer van een samenleving voor een 'misplaatste' publieke zichtbaarheid van sommige vrouwen, als toeschouwer of als kunstenaar, en zeker als beeldhouwer met de ambitie werk voor de openlucht te maken.

In Parijs lag dit iets minder problematisch. Daar ontwierpen Antoinette Desfontains (actief omstreeks 1790-1800) en Julie Charpentier (1770-1845), als eersten beeldhouwwerk voor de openlucht. Ze werden er zelfs voor benaderd door de overheid. Desfontains, opgeleid in Londen, tekende reliëfs voor de in 1792 geplande zuil op de ruïnes van de Bastille. Het jaar nadien toonde zij haar gipsmodel op de Parijse Salon, maar intussen was het project afgeblazen. Op diezelfde Place de la Bastille

20 R. Gunnis, *Dictionary of British sculptors 1660-1851* (Londen 1968) 120; A. Yarrington, 'A female Pygmalion: Anne Seymour Damer, Allan Cunningham and the writing of a woman sculptor's life', *The sculpture journal*, 1 (1997) 32-44; Sterckx, 'Pride and prejudice', 86-102. Diverse, grotendeels ongepubliceerde visuele en tekstuele bronnen (1794-1881) in de Theatre Museum Archives in Londen bewijzen het bestaan van een Apollo-beeld bovenop Drury Lane Theatre, en de vernieling ervan in de brand van 1809 (bijvoorbeeld *Authentic account of the fire which reduced that extensive building of the Theatre-Royal, Drury Lane, to a pile of ruins, on the evening of the 24th of February 1809* (Londen 1809)), maar niet Damers auteurschap.

21 De prent is gereproduceerd in W. Chadwick, *Women, art and society* (Londen 1994) 142; Yarrington, 'A female Pygmalion', 34. De prent verscheen dus vóór de sculptuur geplaatst werd. Misschien kan een familiaal verband tussen de prent-uitgever en de architect van het nieuwe theater een mogelijke voorkennis van de plannen verklaren?

22 ['Madame..., témoin oculaire'], 'La Provençale devant l'Apollon du Belvédère, au Musée Napoléon', *Journal des dames et des modes* (1807) 207-208. Zie ook C. Chard, 'Effeminacy, pleasure and the classical body,' in: G. Perry en M. Rossington (red.), *Femininity and masculinity in eighteenth-century art and culture* (Manchester-New York 1997) 142-161; H.B. Jensen, 'The *Journal des dames et des modes*: fashioning women in the arts, c.1800-1815,' *Nineteenth-century art worldwide. A journal of nineteenth-century visual culture*, 5:1 (2006) s.p.

Afbeelding 2: Mme Léon Bertaux, De wetgeving en pendanten Karel De Grote en Mozes, steen, 1878, Parijs, (Nouveau) Louvre, Richelieu-vleugel (foto: auteur).

verlangde Napoleon Bonaparte een fontein met een reusachtige bronzen olifant. Tijdens de Restauratie hernamen de Bourbons Napoleons project, en Pierre-Charles Bridan stelde voor de gipsen olifant te voorzien van een witmarmeren basis met bassin, gedecoreerd met bas-reliëfs vol allegorieën van de rivieren, seizoenen, kunsten en wetenschappen. Julie Charpentier kreeg van de directeur van Publieke Werken opdrachten voor *De Chirurgie* en *De Geografie*, waarvan zij de gipsmodellen respectievelijk in 1819 en 1824 heeft getoond op de Salon. Die zijn echter evenmin ooit in steen vertaald, omdat het megalomane project op een sissert uitliep.

De prestigieuze staatsopdrachten brachten beide beeldhouwsters dus niet de erkenning en zichtbaarheid waarop ze ongetwijfeld gehoopt hadden. Julie kreeg wel nog de opdracht voor vier van de 425 bronzen reliëffragmenten ter decoratie van de *Colonne de la Grande-Armée* op de Place Vendôme, wat omgerekend neerkomt op ongeveer vier lopende meter aan reliëfsculptuur. Vooralsnog blijft haar bijdrage aan het zuilstandbeeld echter evenzeer onzichtbaar. Welke onderdelen precies van haar hand zijn is immers niet bekend en haar naam ontbreekt ook stevast in de verkorte medewerkerlijstjes.

Dat bijna driekwart van de getraceerde (semi)publieke sculpturen in Parijs terechtkwam, houdt grotendeels verband met de grootscheepse urbanisatieprojecten tijdens het Tweede Keizerrijk en de nasleep daarvan. De toename werd ingezet kort na 1850, met pieken in de daaropvolgende decennia. Tussen 1851 en 1900 zijn wel meer dan honderd sculpturen van vrouwelijke makelij in publieke en semipublieke ruimtes in

Parijs opgesteld. De Haussmannisering leidde tot een fors opgevoerde vraag naar beeldhouwers, en dat schiep kansen voor de vrouwen in het beroep. Bovendien bevonden zich aan de bestuurlijke top van de stad enkele individuen, zoals keizerin Eugénie, prinses Mathilde Bonaparte en graaf Emilien De Nieuwerkerke, die niet geheel afwijzend stonden tegenover kunstenaressen. Dat de laatste twee ook zelf beeldhouwden zal daar wel niet vreemd aan zijn.

Door deze ontwikkelingen drukte een handvol beeldhouwsters haar stempel op het uitzicht van baron Haussmanns Parijs: Azalaïs-Marie-Louise Lefèvre-Deumier, geboren Roulleaux-Dugage (1812-1877), Hélène Bertaux, Noémie Constant-Rouvier, geboren Cadiot (1828-1888) en met als pseudoniem Claude Vignon, Marguerite-Fanny Dubois-d'Avesnes (1832-1900) en Adèle d'Affry (1836-1879), oftewel hertogin Castiglione-Colonna, met als pseudoniem Marcello. Alle vijf portretteerden zij de keizer en/of keizerin, en bijna allen droegen bij aan de sculpturale decoratie van het Nouveau Louvre. Hélène Bertaux realiseerde bijvoorbeeld twee monumentale reliëfs voor frontons op de Richelieu-vleugel, terwijl Claude Vignon de dakranden voorzag van twee allegorische putti, *De Lente* en *De Herfst*. Zij tekende tevens voor de omvangrijke decoratie met grote stenen reliëfs in de trappenhal genoemd naar de opdrachtgevende architect Hector Lefuel. Sederdien staat Claude Vignon bekend als 'l'auteur des bas-reliefs de la bibliothèque du Louvre.'²³

Hoewel de publieke beeldhouwkunst in de eerste helft van de twintigste eeuw veel van zijn pluimen verloren had, werden er in Parijs toen nog eenzelfde aantal sculpturen van beeldhouwsters bijgeplaatst. Er deed zich zelfs een opflakking voor in de 'dolle' jaren twintig en opnieuw één naar aanleiding van de Wereldtentoonstelling van 1937. De Parisienne Anna Quinquaud (1890-1984) bijvoorbeeld, verwezenlijkte toen enkele monumentale stenen werken voor de openlucht: de vrijstaande *Moorse vrouw* op Quai New York, 'exotische' reliëfs boven de ingangen van het Palais de Chaillot en het wilde dierenpaviljoen in de Jardin des Plantes. Zij behoorde tot een nieuwe generatie vrouwen én beeldhouwsters. Voor hen was de mannenstiel acceptabeler geworden en ze genoten ook van een ruimer opleidingsaanbod.

In Londen kwamen de meeste en interessantste door vrouwen gemaakte beelden in de late negentiende en de eerste helft van de twintigste eeuw tot stand. Dat gebeurde er veel vaker op privé-initiatief dan in Parijs. Zo kwam het gedenkteken (1886) op de Victoria Embankment voor de feministische professor en postmeester Henry Fawcett er op initiatief van 'his grateful countrywomen'. De keuze voor een vrouwelijke en bovendien feministische beeldhouwer, Mary Grant (1831-1908), lag voor de hand. De plek was en is drukbezocht, maar doordat het geen vrijstaand beeld is, maar 'slechts' een bronzen hoogreliëf, krijgt het niet zoveel aandacht in de literatuur. Anders is het gesteld met het standbeeld voor poolreiziger Robert Falcon Scott, door zijn weduwe Kathleen Scott-Bruce (1878-1947). Dit initiatief van Royal Navy-officiers werd gefinancierd via openbare intekening en belandde in 1915 op een hoge sokkel aan de rand van het centraal gelegen Waterloo Place aan de Mall. Scotts bronzen beeld mag gerekend worden tot één van de meest monumentale en door vrouwelijke handen gemaakte werken. Het is

²³ 'De auteur van de bas-reliëfs van de bibliotheek van het Louvre'. Bijvoorbeeld in *Le courrier artistique* (17 september 1865) 64; *Revue universelle des arts*, xxii (1865-1866) 75-76.

Afbeelding 3: Mary Grant, Henry Fawcett Memorial, brons, 1886-1896, Londen, Embankment Gardens (foto: auteur).

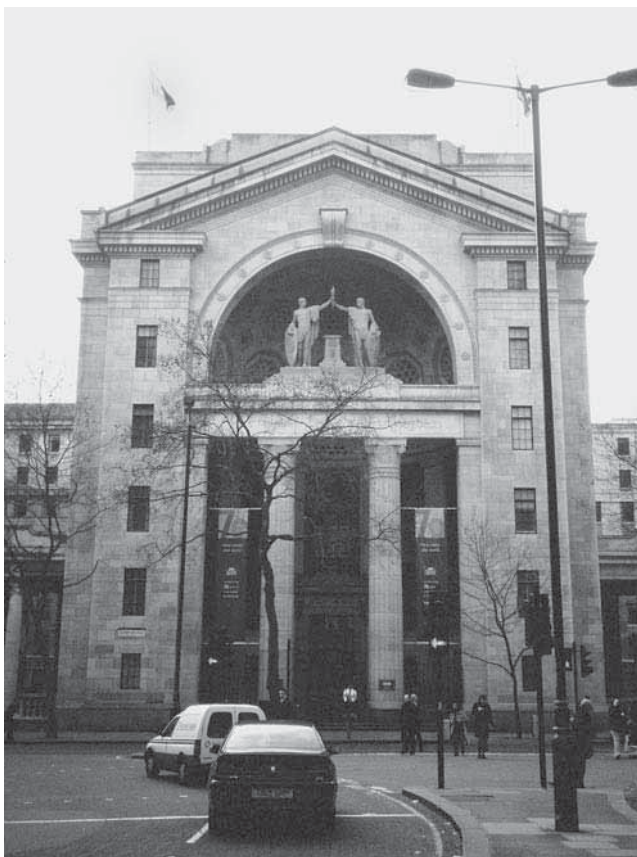
dan ook opgenomen in de meeste gidsen over de Londense openlucht-beeldhouwkunst. Toch is het lang niet zo zichtbaar als Bertram MacKennals negen jaar later geplaatste bronzen ruiterstandbeeld van koning Edward VII, midden op hetzelfde plein. Een ruiterstandbeeld wint het in hiërarchisch opzicht van een standbeeld ten voeten uit. De iconografische genreverschillen hebben op hun beurt dan weer alles te maken met het verschil in belang van de beide geportretteerden.

In de jaren twintig en dertig werden beeldhouwsters in Londen vooral veel gevraagd voor in de architectuur opgenomen (reliëf)sculptuur. Soms nog wel monumentaal van karakter, kent zulk werk stevast een lagere waardering en is het minder zichtbaar. De New Yorkse Malvina Hoffman (1885-1966) voltooide in 1925 hoog op de gevel van Bush House (een indrukwekkend kantoorgebouw, gelegen aan Aldwych en visueel eindpunt van de lange Kingsway boulevard) haar bijna vijf meter hoge en veertig ton zware stenen beeldengroep *Anglo-American Friendship*.²⁴ Bevestigd op 27,5 meter hoogte, bevindt de reusachtige beeldengroep zich echter te hoog voor het blikveld van de vele dagelijkse voorbijgangers, en ze ontbreekt in de kunstgeschiedenis.

Het verbaast niet echt dat Brussel, als kleinste stad van de drie, het minste aantal en ook de minst vroege sculpturen van vrouwen in de publieke ruimte bezit. Wat wel verbazing wekt, is het vrij geringe verschil tussen Londen en Brussel (circa 71 versus 27 ge-

²⁴ Omdat de beelden nog niet volledig voltooid waren bij hun inschepping naar Londen, en omdat de profielen vanaf de straat gezien te ondiep bleken, bracht de beeldhouwster, gekleed met broek, vijf weken door op de steigers. In haar autobiografie heeft ze een levendige beschrijving gegeven van die gewaagde onderneming: M. Hoffman, *Yesterday is tomorrow. A personal history* (New York 1965) 217.

Afbeelding 4: Malvina Hoffman, Anglo-Amerikaanse vriendschap, steen, 1925, Londen, Aldwych, Bush House (foto: auteur).

traceerde beelden), gezien hun zoveel grotere onderscheid in omvang. De stadsgrootte is als verklarende variabele voor vrouwelijke participatie in de beeldhouwkunst dus niet doorslaggevend. Zoals Parijs (met circa 262 beelden) kon illustreren, blijkt de conjunctuur en intensiteit van beeldhouwcampagnes beslissender te zijn. Pas als de vraag heel groot was, kwamen er substantieel extra kansen voor vrouwen.

In Brussel verschenen de eerste semipublieke sculpturen met een vrouwelijke maker pas in de jaren 1890, en die waren dan nog van Franse makelij. Dat is ruim een eeuw later dan in Parijs en Londen. Serieuze, overheidsgestuurde initiatieven voor de oprichting van standbeelden kwamen in Brussel ook pas later op gang: eerst na de Belgische onafhankelijkheid in 1830, en vervolgens onder Leopold II vanaf het midden van de jaren 1860. Het verbaast dus niet echt dat ook pas dan een eerste 'generatie' Belgische beeldhouwsters werd geboren, en dat ze er pas tegen 1900 in slaagden om bescheiden publieke opdrachten te bekomen. Al bij al bleef de vraag naar publieke beeldhouwkunst in de Belgische hoofdstad lange tijd vrij gering en men deed stevast beroep op een handvol vertrouwde namen.²⁵ Daarom zijn slechts weinig sculpturale bijdragen van

²⁵ Cf. M. Sterckx, 'Publieke sculpturen van de hand van vrouwen. De casus Brussel', *Revue belge d'archéologie et d'histoire de l'art* (2007) [paginering nog ongekend]; M. Sterckx, 'Dans la sculpture', 56-74.

vrouwen in Brussel rechtstreeks gelieerd aan de urbanisatiewerken van de stad, met uitzondering van het stenen bas-reliëf *Kegelaars* van Elisabeth Barmarin (°1915) in de achtergevel van het Centraal Station, en de drie standbeelden voor Charles Plisnier en voor Auguste Vermeylen door Akarova, het pseudoniem voor Marguerite Acarin (1904-1999), op twee pleintjes in Sint-Pieters-Woluwe en in het Elsense Baron Pieter-Pauluspark.

Beeldhouwsters hadden in Brussel daarentegen frequenter opdrachten te danken aan familiale connecties, in het bijzonder voor portretten, voor de Brusselse begraafplaatsen, of voor herdenkingsmonumenten. Zo maakte Sylvie Vanderkindere in 1909 de marmeren buste voor het standbeeld voor haar vader Léon, geschiedenisprofessor en voormalig burgemeester van Ukkel, voor het naar hem genoemde plein in diezelfde gemeente.²⁶ Inès de Broqueville dan weer verzorgde de gedenkplaat met portret voor graaf Charles de Broqueville op diens monument in Sint-Lambrechts-Woluwe.

Zichtbaar of onzichtbaar in de stad?

Wanneer we ons, zoals menige negentiende-eeuwse stedeling of urbanist deed, de stad trachten voor te stellen als een huis, in welke kamers zijn de 'vrouwelijke' sculpturen dan vooral gesitueerd?²⁷ Treffen we hen bij wijze van spreken eerder aan in de vertrekken voor ontvangst van bezoek of juist van intimi; eerder in de zonnige of de donkere ruimtes; eerder in de 'mannenkamers' of in de 'vrouwenvertrekken'?²⁸ Komen de stedelijke locaties van de sculpturen gemaakt door vrouwen enigszins overeen met de ruimtes waar (burger)vrouwen vanaf het midden van de negentiende eeuw stilaan meer zichtbaarheid verwerven en meer welkom waren, zoals bepaalde parken, winkelstraten, warenhuizen en cultuurpaleizen? Gaat het misschien om die ruimtes die Griselda Pollock in haar canonieke artikel uit 1988 aanduidde als 'spaces of femininity'?²⁹ Of is hun werk tevens aanwezig in ruimtes waartoe burgervrouwen in de lange negentiende eeuw vrijwel geen toegang hadden: bibliotheken, bijvoorbeeld, universiteiten, parlementsgebouwen of clubs? De omvang en de heterogeniteit van het corpus van getraceerde sculpturen sluiten een eenduidig antwoord op die vragen uit, maar er kunnen wel enkele tendensen onderscheiden worden.

26 Stadsarchief Ukkel, dossier Monument Vanderkindere; P. Derom (red.), *De beelden van Brussel*, vol. 2 (Brussel 2002) 124.

27 Voor de metaforen van de stad als huis of als lichaam, zie bijvoorbeeld D. Olsen, *De stad als kunstwerk. Londen, Parijs, Wenen, 1814-1914* (Amsterdam, 1991) 140, 174, 121; E. Grosz, 'Bodies-cities', in: B. Colomina (red.), *Sexuality & space* (Princeton 1992) 241-252; R. Sennet, *Flesh and Stone. The body and the city in Western civilization* (New York 1994) 324-354; Nead, *Victorian Babylon*, 13-82; W. Benjamin en R. Tiedemann (red.), *The arcades project* (Cambridge-Londen 2004) 21, 422.

28 De negentiende-eeuwse herenhuizen in Londen kenden aparte ruimten voor mannen en vrouwen, die volgens verschillende codes werden ingericht. Het gebruik gaat reeds terug tot het antieke gynaeceum (*gunaikeion*), een onderdeel van het (oud-Griekse) huis of een apart gebouw exclusief voor vrouwen, als tegengesteld aan het *andron*, de 'mannenvertrekken'. Cf. H. Heynen, 'Vrouw in de stedelijke ruimte. Ruimtelijke organisatie en gender', *Rosa. Uitgelezen*, 13:1 (2007) 1-4; L.J. Archer, S. Fischler en M. Wyke (red.), *Women in ancient societies. 'An illusion of the night'* (Londen 1994); Olsen, *De stad als kunstwerk*.

29 G. Pollock, 'Modernity and the spaces of the femininity', in: G. Pollock (red.), *Vision and difference. Femininity, femininity and histories of art* (Londen-New York 2003) 70-127. Omtrent seksuele geografie en ruimtelijke patronen bij vrouwen in de stad, zie onder meer G. Rose, *Feminism and geography. The limits of geography* (Cambridge 1993); S. Rud-dick, 'Constructing difference in public spaces: race, class and gender as interlocking systems', *Urban geography*, 17:2 (1996) 132-151; L. Bondi, 'Gender, class and urban space: public and private space in contemporary urban landscapes', *Urban geography*, 19:2 (1998) 160-185; D. Vanneste, 'Vrouw, stad en geografie', *Onze alma mater*, 55:3 (2001) 368-394.

Door vrouwen gemaakte beeldhouwwerken kregen vaker een plek in semipublieke binnenruimtes dan in de openlucht. Van de laatste categorie is bovendien slechts een minderheid prominent aanwezig op sokkels op grote pleinen of in parken. Amper tien procent staat op zulke toplocaties, en dan nogal eens aan de stadsrand. Veel sculpturen bevinden zich daarentegen in de onmiddellijke nabijheid van gebouwen, die als het ware een vorm van rugdekking geven. Ze zijn ingewerkt in de muren als reliëf of eraan vastgehecht als volplastisch beeld, niet zelden nog eens in een beschuttende nis (bijvoorbeeld Lefèvre-Deumiers halfnaakte nimf *Glycera* op de Cour carrée), of er vlakbij opgesteld, in een figuurlijke en vaak ook letterlijke schaduw. Zulke ietwat verscholen locaties worden doorgaans als inferieur gezien, en dit soort beeldhouwwerken is dan ook slechter vertegenwoordigd in publicaties. Uiteraard staan ook sculpturen van mannelijke beeldhouwers op dergelijke plekken, maar op de beste plekken zijn zij beter vertegenwoordigd.

Ondanks de openbaarheid van de publieke ruimte is de zichtbaarheid van de werken van beeldhouwsters in het stadsbeeld dus vrij gering. Hun specifieke positionering hangt samen met formaten, iconografische genres en materialen. Een minderheid van de door vrouwen geschapen beelden van vóór 1950 lijkt echt ontworpen op maat van de monumentaliteit van de openbare ruimte. Vele zijn te beschouwen als binnensculpturen, die al dan niet een plaats buiten hebben gekregen. In Parijs dateren de meeste uitzonderingen op die regel uit het Tweede Keizerrijk, zoals de monumentale reliëfs voor het Nouveau Louvre. Anderzijds valt het door vrouwen vervaardigd beeldhouwwerk op door haar afwezigheid uit de rond Haussmann aangelegde brede, rechte boulevards en assen. Niet toevallig droegen die, zoals Le Corbusier het later verwoordde, bij tot het efficiënte vervoer van mannen van en naar hun werk, in een rechte lijn, die ook het leger van dienst was.³⁰

Was er mogelijk sprake van pleinvrees, bedoeld in figuurlijke, dus niet in de psychopathologische zin van het woord?³¹ Toonden de Victoriaanse beeldhouwsters zich onbewust terughoudend bij het betreden van de openbaarheid en de publieke ruimte? De meeste bestudeerde beeldhouwsters toonden zich eerder 'agorafiel'. Zij zochten de openbare ruimte nadrukkelijk op. En ze deden dat niet alleen door hun keuze voor de publieke beeldhouwkunst, maar ook door soms expliciet bij de bevoegde instanties te verzoeken om gunstige publieke plekken voor hun beelden. Diverse brieven aan daartoe bevoegde overheden getuigen hoezeer vrouwen de centrale pleinen en parken, als ook de belangrijkste gebouwen ambieerden als locaties voor hun werk.³² Begin 1881 voer Claude Vignon scherp uit tegen de prefect van de Seine en wierp zij zich op als slachtoffer van uitsluiting, omdat alle beeldhouwers voor de buitendecoratie van het nieuwe stadhuis waren vastgesteld (onder wie Hélène Bertaux, wier standbeeld van schilder Chardin zich hoog op de achtergevel bevindt), en zij geen opdracht had gekregen:

³⁰ D.L. Parsons, *Streetwalking the metropolis. Women, the city and modernity* (New York 2003) 8-13, naar Le Corbusiers *Urbanisme* (Parijs 1925) 208.

³¹ C.O. Westphal beschreef het verschijnsel 'agorafobie' voor het eerst in 1871. Ofschoon eerst geconstateerd bij mannen, tekende men agorafobie aanzienlijk frequenter op bij vrouwen, en werd het archetype van 'de agorafob' een vrouw. Cf. E. De Beurs en B. Van Widenfelt, *Paniekstoornis en agorafobie* (Houten 2004).

³² Cf. M. Sterckx, 'Beeldhouwster zkt. opdracht & roem. Over de strijd en nijd van vrouwelijke beeldhouwers in de lange negentiende eeuw', *Belgisch tijdschrift voor filologie en geschiedenis*, 83:4 (2005) 1241-1259.

Je lis ce matin dans les journaux que toutes les commandes pour les statues de l'Hôtel de Ville sont faites. Je n'ai rien reçu. Permettez-moi de vous dire que l'ostracisme dont je suis l'objet commence à me révolter. J'ai tenu mon rang parmi les statuaires français et aux Salons annuels et aux Expositions Universelles et j'ai le même droit que les autres à une part des travaux de la Ville. Je n'ai jamais voulu user de ma situation pour demander des faveurs; mais il ne faudrait pourtant pas qu'elle me fit rayer du tableau. Je ne prétends pas à une grosse part. Je prétends seulement à celle à laquelle j'ai d'indiscutables titres. Je sais bien Monsieur le Préfet, que vous avez une commission des Beaux-Arts, mais vous ne sauriez manquer de l'autorité nécessaire pour y faire entendre de justes exclamations.³³

Thérèse Quinquauds verzoek om haar groep *Le passé et l'avenir* in de prestigieuze Jardin des Tuileries te plaatsen werd in 1903 eveneens afgewezen.³⁴ Vrouwen mochten, evenmin als de meeste mannelijke beeldhouwers, doorgaans dus niet zelf de plekken voor hun beeldhouwwerk uitkiezen; deze werden integendeel overwegend voor hen geselecteerd. Hoewel het op grond van de bestudeerde bronnen moeilijk valt te achterhalen, is het vermoedelijk zo dat de overwegend mannelijke opdrachtgevers en plaatsingscommissies eerder weigerachtig stonden tegenover het toekennen van de meest prestigieuze open(bare) plaatsen aan vrouwelijke beeldhouwers. Op het niveau van degenen die beslisten over de indeling van de stedelijke ruimte leefden ongetwijfeld vooroordelen over de plaats en rol van vrouwen in de samenleving. Maar dat was ook het geval voor de mannelijke identiteit van de beeldhouwer en van de publieke beeldhouwkunst. Omwille van hun 'mannelijke' beroep en aspiraties moesten de beeldhouwsters het evenwicht voortdurend proberen te herstellen. Ze balanceerden daarbij tussen publiek en privé, tussen tonen en verbergen, tussen assertiviteit en bescheidenheid, tussen aan- en afwezigheid. Kortom, tussen de botsende verwachtingen van de kunstwereld ten aanzien van professionele kunstenaars, en die van de maatschappij ten aanzien van vrouwen.

Enkele vrouwen zijn er niettemin in geslaagd om de bekendste parken en pleinen te veroveren met hun beeldhouwwerken, maar dit gebeurde dan toch vooral vanaf de

33 'Ik lees vanmorgen in de kranten dat alle opdrachten voor de standbeelden van het stadhuis uitgedeeld zijn, en ik heb niets gekregen. Sta me toe u te zeggen dat de uitsluiting waarvan ik het slachtoffer ben, mij opstandig begint te maken. Ik heb me evenzeer ingezet als alle andere Franse beeldhouwers, op de Salons én op de Wereldtentoonstellingen, en ik heb evenzeer als alle anderen recht op een deel van de openbare werken van de stad. Ik heb nooit misbruik willen maken van mijn situatie om gunsten te vragen; maar het kan evenmin de bedoeling zijn om me zomaar van tafel te vegen. Ik pretendeer niet eens veel. Ik wens enkel aanspraak te maken op dat deel waarvoor ik ontegensprekelijk in aanmerking kom. Ik weet best, Mijnheer de Prefect, dat u over een commissie voor Schone Kunsten beschikt, maar ik neem aan dat u de noodzakelijke autoriteit bezit om er rechtvaardigheid te doen gelden.' *Archives de la Seine* Parijs, inv. nr. 10624/72/1/198, brief van Claude Vignon aan de Prefect van de Seine, 15 januari 1881; A. Pingoot, 'La statuaire du Nouvel Hôtel de Ville', *Le livre du centenaire de la reconstruction de l'hôtel de ville 1882-1982* (Parijs 1982) 59-60; S. Deschamps, *Le travail en sculpture monumentale à Paris de Noëmi Constant dite Claude Vignon*, onuitgegeven thesis [Parijs, Ecole du Louvre 2002] 46-47. De verwijzing naar haar 'situatie' slaat vermoedelijk niet op haar vrouwzijn, maar op haar huwelijk met politicus en journalist Maurice Rouvier. Zij maakt hier dus geen expliciete melding van haar vrouwzijn als uitsluitingscriterium.

34 Documentatiecentrum van de Conservation des oeuvres d'art religieuses et civiles de la Ville de Paris, Parijs, (verder COARC, dossier Thérèse Quinquaud, geen inv. nr.; CHAN, inv. nrs. F/21/4335, F/21/4260 en F/21/4769, 2 augustus 1899, 11 januari 1901, 31 januari 1901, 9 februari 1901; *Archives Dépôt de l'Etat* Parijs, inv. nr. 1308, 1635, 1871; Archieven van het Louvre Parijs, serie S, inv. nr. S80, 26 mei 1904; G. Bresc en A. Pingoot, *Sculptures des jardins du Louvre, du Carrousel et des Tuileries* (Parijs 1986) nr. 325.

Afbeelding 5: Hélène Bertaux, *Psyche sous l'empire des mystères*, marmer, 1889, Parijs, Jardin du Luxembourg, Sénat (foto: Rita Van der Ven).

twintigste eeuw. Een vertrouwdheid met de stedelijke (infra)structuren en netwerken bleek bevorderlijk om zulke opdrachten in de wacht te slepen. En niet toevallig waren vele van de bestudeerde beeldhouwsters dan ook zelf afkomstig uit, of minstens lange tijd woonachtig in diezelfde of een andere (groot)stad. In de Parijse Jardin du Luxembourg kwam Hélène Bertaux' marmeren *Psyche sous l'empire des mystères* (1889) terecht naast de Senaat, zij het pas omstreeks 1923. Malvina Hoffmans bronzen *Russische Dansers* werden er opgesteld in 1912 (maar dertig jaar later alweer omgesmolten door de Duitse bezetter). Pas sinds de laatste decennia van de twintigste eeuw zijn er onder de vele beelden in de Jardin des Tuileries ook enkele van kunstenaressen: Germaine Richier (1904-1959), Louise Bourgeois (°1911), Magdalena Abakanowicz (°1930) en Anne Rochette (°1957). In Londen, in Kensington Gardens, kan het grote marmeren standbeeld van koningin Victoria (1893) als uitzondering gelden. Opgesteld langs een hoofddreef in het park is het van verre goed te zien. Dat het gemaakt werd door haar dochter, prinses Louise, en opgericht werd met de steun van de koningsgezinde inwoners van het welgestelde Kensington, lijkt die krachttoer enigszins af te zwakken. *The Art Journal* beklemtoonde niettemin de zichtbaarheid van het standbeeld, maar dan vanuit Kensington Palace: '[the statue] has been placed in Kensington Gardens at a point visible from the rooms in Kensington Palace in which the Queen first saw the light, and first learnt that hers was the crown of Britain.'³⁵ Aan het andere einde van dat park, in de ro-

35 *The art journal* (augustus 1893) 250.

Afbeelding 6: Prinses Louise Caroline Alberta, Koningin Victoria, marmer, 1888-1893, Londen, Kensington Gardens. (foto: auteur).

zentuin van Hyde Park, kreeg Feodora Gleichens *Diana*-fontein (1899) een prominente plek in 1906, dit dan weer dankzij een schenking door een andere vrouw, gravin Palmer.

Veel door vrouwen ontworpen sculpturen kwamen in het dichtbevolkte en gevarieerde stadscentrum terecht, wat logisch is gezien de stadsontwikkeling. In Parijs gaat het vooral om de eerste zeven arrondissementen, en dan vooral het eerste en vijfde, aangevuld met het negende en tiende arrondissement. De sculpturen zijn bijgevolg aan te treffen in eerder 'pittoreske' zones én in de monumentale staatsstad, in of in de nabijheid van bestuurs- en machtslocaties, zoals stadhuizen, ministeries, justitiepaleizen en ambassades. In die laatste categorie zijn verschillende exemplaren aan te treffen van Marie-Louise Lefèvre-Deumiers buste van Louis-Napoleon Bonaparte, keizer Napoleon III. Daarvan bestelde de Franse Staat in 1852 een marmeren exemplaar en vijftig kopiën in gebronsd zink, onder andere voor de ministeries van Openbare Werken en Financiën, en de Cercle des Préfets.³⁶ De sculpturen van vrouwen bevinden zich ook in de meer welgestelde zones van de stadsuitbreiding. Vaak waren dit decoratieve sculpturen ter 'opfleuring' van de buurt of sculpturen met een specifiek verband met de plek, zoals Voltaire's buste door Marguerite Syamour (pseudoniem van Marie-Louise-Henriette-Marguerite Gegout-Gagneur (1857-1945)) in zijn vermeende geboorteplaats Châtenay-Malabry.

³⁶ CHAN, inv. nr. F/21/553, dossier *Moulages et fonderies, Mme Lefèvre-Deumier*. De Franse online-databank Arcade inventariseert meer dan 70 bustes van Napoleon III door Lefèvre-Deumier verspreid over het Franse grondgebied.

Ook in Londen prijken de door vrouwen gemaakte sculpturen vooral in de binnenstad, het gebied dat bekendstaat als Inner London. Het gebied was ook destijds al toeristisch attractief en omvatte enkele relatief '(burger)vrouwvriendelijke' stadsdelen zoals de City en West End.³⁷ Bezuiden de Thames kwamen hun beelden pas na 1950 terecht, zoals Barbara Hepworths *Single Form* in Battersea Park. In Fleet Street, het centrale 'hart' van de geschreven pers, werd Kathleen Scotts buste van uitgever Lord Northcliffe publiekelijk opgesteld tegen de schaduwrijke westgevel van de Saint-Dunstan-in-the-West-kerk. In mei 1930 werden beeldhouwster en architect Edwin Landseer Lutyens voor de *Daily Mirror* gefotografeerd voor een experimenteel opgestelde maquette van het monument op de bestemde plek, en in oktober vond de inhuldiging plaats onder ruime persbelangstelling.³⁸ Traditiegetrouw ging de aandacht daarbij vooral uit naar de geportretteerde en amper naar de maker. Werde de beeldhouwster vermeld, dan werd vaak net het uitzonderlijke, ongewone karakter van een vrouwelijke beeldhouwer beklemtoond. Dat zij als vrouw werkzaam was in de publieke ruimte werd veel minder frequent gethematiserd. De publieke ruimte was nu eenmaal de natuurlijke biotoop van de 'grote' beeldhouwkunst, en als een beeldhouwer daar opdrachten kreeg, werd het vooral gezien als een teken van zijn of haar succes.

Hoewel men de sculpturen van beeldhouwsters gezien de (sub)urbanisatie ook talrijk in de welgestelde Londense *suburbs* en tuinvijken in de stadsrand zou verwachten, blijkt dat niet zo te zijn. Ze ontbreken althans in ieder referentiewerk. Een monumentaal, meerdelig altaarstuk in Saint-John's Church in Notting Hill van Emmeline Halse (1853/56-1930) en een grafmonument op de begraafplaats van Hendon, vermoedelijk ontworpen door de Frans-Italiaanse Félicie de Fauveau (1799-1886), zijn zowat de verst gelegen restanten.

Terwijl de 'rijke' stadsuitbreiding zich in Parijs en Londen vooral in noordwestelijke richting voltrok, gebeurde dat in Brussel in tegenovergestelde richting. Precies daar, in de overwegend residentiële Brusselse gemeenten zuidoostelijk van de vijfhoek (Sint-Lambrechts-Woluwe, Sint-Pieters-Woluwe, Etterbeek, Oudergem, Ukkel, Elsene en Sint-Gillis), kwamen in de eerste helft van de twintigste eeuw de meeste buitensculpturen van beeldhouwsters terecht. Een voorbeeld is Henriette Calais' (1863-1951) *De verloving* op een graspleintje in Sint-Pieters-Woluwe, het enige postuum gerealiseerde onderdeel van haar grote geplande beeldengroep *De liefdesfontein* voor het Schaarbeekse Josaphatpark.

Met de vaststelling dat relatief veel beelden van vrouwelijke makelij direct gekoppeld zijn aan gebouwen, rijst de vraag naar de aard van die architectuur. Nogal veel beelden van de hand van vrouwen bevinden zich in de nabijheid van kerken, zorginstellingen, en cultuurhuizen. Ongeveer een vijfde van de beelden, ofwel zeventig sculpturen van beeldhouwsters, kunnen in verband gebracht worden met kerkgebouwen. Vrouwen kennen een eeuwenlange traditie van toewijding en devotie voor en schenkingen aan de Kerk, en verschillende van hun sculpturen op die locaties houden ongetwijfeld verband

37 L. Walker, 'Vistas of pleasure: women consumers of urban space in the West End of London, 1850-1900', in: Orr (red.), *Women in the Victorian art world*, 70-88; Rappaport, *Shopping for pleasure*; D. Cherry, *Beyond the frame. Feminism and visual culture, Britain 1850-1900* (Londen-New York 2000) 20; Nead, *Victorian Babylon*, 67-79, 189-202.

38 *Daily mirror* (5 mei 1930). Zie ook *The times* (27 februari 1929), (22 februari 1930), (21 juni 1930), (27 juni 1930); *Evening news* (1 oktober 1930); *The illustrated London news* (11 oktober 1930) 626.

daarmee. Het grote altaarstuk dat Emmeline Halse voor haar parochiekerk in Notting Hill boetseerde, stond beslist niet op zich. Anne Digby noemt de kerk als voorbeeld van een *borderland*, waarbinnen Victoriaanse vrouwen tot op zekere hoogte actief konden zijn in de publieke sfeer door het op zich nemen van een religieuze, maatschappelijke of filantropische rol.³⁹ Zo droeg de religieuze overtuiging van Mary Grant er allicht ook toe bij dat zij talrijke kerkelijke opdrachten kreeg in het laatste kwart van de negentiende eeuw. Met de groei van het Anglicaanse katholicisme kwam er toen een grote vraag naar kerkdecoratie. De opdracht voor een altaarstuk in de kathedraal van Edinburgh kwam overigens van 'the church-women of Scotland'.⁴⁰ Haar opzet van een *Heilige Paulus* voor Saint Paul's Cathedral werd evenwel niet aanvaard.

In de jaren 1860-1870 werden in Parijs sculpturen op kerkgevels die tijdens de Revolutie waren vernield, vervangen door nieuwe creaties. Hélène Bertaux en Noémie Constant rijfden toen enkele van die opdrachten binnen. De meerderheid van de getraceerde vrouwelijke sculptuur bleek echter gesitueerd binnenin kerkgebouwen. Het zijn daarom niet enkel beelden met een religieuze thematiek, getuige daarvan Kathleen Scotts grote portret van dichter Adam Lindsay Gordon in Poet's Corner in Westminster Abbey. In het monumentale bronzen *Boerenoorlogmonument* van prinses Louise, hoog bevestigd tegen een zijbeuk in Saint Paul's Cathedral, is dan weer wel een gekruisigde Christus verwerkt. De prinses had deze plek zelf gekozen, en nadat ze er een groot beschilderd karton met haar ontwerp had opgehangen, keurde het Memorial Committee die goed in oktober 1903. Op de dag van de inhuldiging drukte de prinses in haar dagboek evenwel twijfel uit of haar werk wel 'goed genoeg' was voor de prestigieuze locatie: 'I was horribly nervous and of course feeling my work not nearly good enough for such a place and for all the fuss that was made.'⁴¹ Nog zo'n voorbeeld van een sculptuur in een vermaard kerkgebouw is de schrijdende *Sint-Hubertus met jachthonden* (1887) door Anne de Mortemart (1847-1933), hertogin van Uzès, in de Basilique du Sacré-Coeur. Ook al vormt die druk bezochte basiliek één van de zichtbaarste bakens van de Parijse *skyline*, de monumentale *Sint-Hubertus*-groep bevindt zich allesbehalve zichtbaar in de verste, meest duistere gang van de ondergrondse crypten.

In Londen, vooral in Bloomsbury, werd vaak een beroep gedaan op vrouwelijke beeldhouwers voor de decoratie van semipublieke instellingen met een maatschappelijke of historische betekenis die aan vrouwen gelieerd was.⁴² Een voorbeeld zijn de vier bas-reliëfs die Ellen-Mary Rope (1855-1934) maakte voor Women's Building op de wereldtentoonstelling van Chicago in 1893. Ze werden ingewerkt boven de schouw-mantels van de gemeenschappelijke eetruimte van de laat-Victoriaanse Chenies Street Chambers Ladies Residential Dwelling. Rope dankte de bestelling aan Octavia Hill, een notoire sociaal hervormster, commissielid én voorvechtster van enkele Londense instellingen die zich ontfermden over het lot van arme, alleenstaande vrouwen en we-

39 A. Digby, 'Victorian values and women in public and private,' in: T.C. Smout (red.), *Victorian values* (New York 1992) 195-215.

40 S.H. Hurtado, *Genteel mavericks. Women sculptors in Victorian Britain* [onuitgegeven doctoraatsproefschrift, University of Manitoba 2002] 224-5.

41 Geciteerd in J. Wake, *Princess Louise. Queen Victoria's unconventional daughter* (Londen 1987) 368-369.

42 Over de historie en 'vrouwvriendelijkheid' van specifieke Londense wijken en straten, zie K. Sturtevant, *Our sister's London. Feminist walking tours* (Londen 1990); Walker, *Vistas of pleasure*, 70-88, appendix; Nead, *Victorian Babylon*, 67-79, 189-202; Rappaport, *Shopping for pleasure*, 132-135.

Afbeelding 7: Marjorie Meggitt, *Spelende kinderen reliëf*, 1936, Londen, Guilford Street, Coram's Fields (foto: auteur).

duwen.⁴³ Een ander voorbeeld zijn Marjorie Meggitts reliëfs met spelende kinderen (1936), aangebracht op het paviljoen in Coram's Fields. Het oorspronkelijke achttiende-eeuws vondelingenhospitaal werd in 1926 omgebouwd tot een kinderkribbe met speelplein.⁴⁴ Phoebe Stabler, tenslotte, maakte voor de gevel van de Young Women Charity Association (YWCA) in East Acton Lane (1931) een monumentale 'moderne' portaalsculptuur: de vrouwelijke verpersoonlijking van *Fortitude*.

In Parijs zijn zulke expliciete voorbeelden minder voorhanden. Maar daar bevinden zich dan weer een opmerkelijk aantal sculpturen van beeldhouwsters in cultuurhuizen, vooral bustes dan, en dit met name uit de jaren 1860 en 1870. In *A woman's Paris*, een reisgids uit 1900 voor Amerikaanse toeristes, waarschuwt de auteur onder 'Sights to be avoided' voor de ongepaste gewoonte van 'aanstellerige' vrouwen om alleen naar het theater te gaan. Onder de rubriek 'Theatre-going' maakt de auteur een onderscheid tussen cultuurhuizen die 'respectabele' vrouwen beter wel of juist niet konden bezoeken.⁴⁵ De cultuurtempels van de eerste categorie komen ruwweg overeen met die waar ook sculpturen van vrouwelijke makelij terechtkwamen, namelijk het Théâtre Français

⁴³ Tot de oprichtsters van Chenies Street Chambers behoorden Dr. Elizabeth Garrett Anderson en Agnes Garrett (1845-1935), zussen van feministe Millicent Garrett. E. Crawford, *Enterprising women: the Garretts and their circle* (Londen 2002); B. Kendell, 'Miss Ellen Rope, sculptor', *The artist* XXVI (1899) 206-212; A.F., 'The art movement. The work of miss Ellen Mary Rope', *Magazine of art* (1900) 323-4.

⁴⁴ C. Oliver en P. Aggleton, *Coram's children. Growing up in the care of the founding hospital: 1900-1955* (Londen 2000).

⁴⁵ *A woman's Paris. A handbook of every-day living in the French capital* (Boston 1900) 92.

Afbeelding 8: Marcello, Pythia, brons, 1870, Parijs, Opéra Garnier (foto: auteur).

(Comédie Française), de Grand Opéra (Opéra Garnier), Opéra Comique en het Théâtre du Gymnase. Zeker de eerste twee werden als ‘onberispelijk’ omschreven; een man kon er zijn vrouw, ja ‘zelfs zijn grootmoeder en jongste dochter’ gerust mee naartoe nemen, en dames konden de gebouwen alleen betreden.⁴⁶

Marina Warner koppelde de ‘anatomie’ van de Opéra Garnier, met zijn ronde ontvangstruimtes, vloeiende lijnen en warme kleuren, nadrukkelijk aan vrouwelijkheid met de term ‘gynaecomorfisme’.⁴⁷ Onder de 75 beeldhouwers die instonden voor het exterieur treffen we weliswaar geen enkele vrouw, maar binnenin droegen zij met liefst acht beelden des te meer bij aan de sculpturale decoratie. Van de 71 momenteel in het interieur zichtbaar opgestelde bustes zijn dat er minstens vijf, wat neerkomt op zeven procent.⁴⁸ Dit is een aanzienlijk hoger percentage dan hun gemiddelde vertegenwoordiging in het voorliggende onderzoek. Opmerkelijk is nog dat de beeldhouwsters vier van de elf geportretteerde vrouwen in de *Opéra* hebben verbeeld, wat neerkomt op 36 procent. Het gaat om de marmeren bustes van de zangeressen Sophie Arnould door Hélène Bertaux, en Marie-Thérèse Davoux – *La Maillard* – door Laure Coutan, en van de danseressen Marie Taglioni door Laure Coutan en Marie Salle door Jeanne Itasse. Al deze bustes zijn aanwezig rondom de chique spiegelrotonde op de tweede verdieping,

⁴⁶ *A woman's Paris*, 110–112, 122.

⁴⁷ M. Warner, *Monuments and maidens. The allegory of the female form* (Berkeley-Los Angeles 2000) 36–37.

⁴⁸ Telling gebaseerd op G. Fontaine, *Visages de marbre et d'airain. La collection de bustes du Palais Garnier* (Parijs 2003).

waar ze het decor vormden voor *le Tout Paris*. Bertaux' buste van schilder François Boucher siert de rondgang op de eerste verdieping, terwijl een bronzen gedenkplaat met Ludwig van Beethovens portret door Louise Astoud-Trolley (1828-1884), bestemd voor de interne bibliotheek, zich vandaag in een opslagplaats bevindt.

Het merkwaardigst is Marcello's *Pythia*, die op advies van architect Charles Garnier werd aangekocht door de Franse Staat voor zijn Opéra. De fel getorste, halfnaakte bronzen sybille werd door sommigen geloofd, en door anderen verguisd. Net als vele andere door vrouwen gemaakte publieke sculpturen die overwegend positieve reacties oogstten, werd ook dit beeld 'mannelijk' genoemd. Garnier zelf typeerde het als '*une oeuvre virile, robuste et loin d'être indifférente*' en hij sprak over '*son allure énergique et sa silhouette caractérisée*'.⁴⁹ Hij kocht het beeld voor plaatsing onder de fameuze trap in de centrale entreehal. Hoewel die locatie achter en onder de trap misschien weinig gunstig oogt, want niet zichtbaar vanaf de ingang, genoot de sculptuur toch een vrij goede zichtbaarheid. Immers, de welgestelde abonnees, *vips* en artiesten kregen het beeld meteen bij hun bezoek aan de Opéra te zien, want zij kwamen binnen langs het Pavillon des Abonnés aan de oostzijde. Daar konden koetsen, later auto's, makkelijker aanrijden en de passagiers voor de deur laten uitstappen. Vanuit dat *grand vestibule* vertrekken drie gangen. Aan het eind van de middelste ziet men de verleidelijke *Pythia* verschijnen, temidden van de twee marmeren trappen die het elite publiek naar de grote hal voerden. Eigentijdse spotprenten schetsten hoe *Pythia* zich ergert aan de talloze uitgedoste bezoekers die haar passeren. Nu nog geniet dit beeld de belangstelling van vele bezoekers, en het is één van de zeldzame (semi)publieke sculpturen met een vrouwelijke auteur dat in maar weinige overzichtswerken van de negentiende-eeuwse (beeldhouw)kunst ontbreekt.

Conclusie

De scheiding van publieke en private ruimten als aparte sferen van man en vrouw, en de zogenaamde uitsluiting van vrouwen uit de stedelijke openbare ruimte, oefende in de periode 1750-1950 een grote invloed uit op het leven en werk van vrouwelijke kunstenaars. De opdeling was echter nooit absoluut. Het werkterrein van kunstenaressen beperkte zich niet tot kleine, kleinschalige en 'inferieure' kunstobjecten voor binnenshuis. Meer vrouwen dan men voortgaande op de eigentijdse ideologie én te oordelen naar hun virtuele afwezigheid uit de kunstgeschiedenis zou denken, slaagden erin om beeldhouwer te worden. Ze realiseerden ook beeldhouwwerken voor publieke ruimtes. Dit gebeurde bovendien in de grote kunststeden en al sedert de achttiende eeuw. Vooral in Parijs, tijdens en in de nadagen van de Haussmannisering, kregen beeldhouwsters talloze opdrachten.

De keerzijde van mijn bevindingen is echter, dat hun beelden zelden echt prominent aanwezig waren in de publieke ruimte. Beeldhouwsters werkten doorgaans letterlijk én figuurlijk in de marge. En ook al verschilden hun artistieke productie niet van wat veel van hun mannelijke collega's maakten, de meest prestigieuze sculpturen op de al even

49 'Een viriel werk, robuust en verre van onverschillig'; 'haar energieke allure en kenmerkende silhouette'. Ch. Garnier, *Le nouvel Opéra* (Parijs 2001 [1878-1881]) 296; C. Pierre, "A new formula for high art": The genesis and reception of Marcello's *Pythia*, *Nineteenth century art worldwide. A journal of nineteenth-century visual culture*, 2:1 (2003) s.p.

prestigieuze plekken waren zelden ‘vrouwenwerk’. Beeldhouwsters werkten als het ware in een grensgebied, wat zich laat aflezen aan de gehanteerde formaten, iconografische genres en materialen, en aan de situering van hun beelden. Digby’s concept ‘*borderland*’, gehanteerd als een sociale ‘grijze zone’ tussen de publieke en private sfeer waar Victoriaanse vrouwen een zekere publieke vrijheid genoten, lijkt daarom ook relevant voor de bestudeerde beeldhouwsters en hun werken.⁵⁰

Zelfs wanneer de sculpturen van beeldhouwsters in Parijs, Londen en Brussel aanwezig waren in het stadscentrum, bevinden zij zich meestal in één of ander grensgebied, tussen het publieke en het private terrein, tussen zichtbaarheid en onzichtbaarheid, tussen ‘hoge’ en ‘lage’ kunstvormen, en zo verder. De eerste levensgrote door vrouwen gemaakte driedimensionale kunstobjecten met een permanente publieke functie bestonden uit inferieur geachte en fragiele materialen die een donkere bewaarplaats nodig hebben. Zelden en pas sinds kort zijn de beelden van vrouwelijke kunstenaars prominent aanwezig op de grote, centrale pleinen of in de bekende parken. Veel vaker versieren ze semipublieke binnenruimtes (zoals kerken, cultuurhuizen of zorginstellingen) of staan ze in de schaduw van gebouwen. Zelden zijn ze werkelijk monumentaal van formaat. In geen van de drie steden bijvoorbeeld vonden we een ruitersstandbeeld, het hoogste iconografische genre in de beeldhouwkunst, van vrouwelijke hand. Voor minder gewaardeerde types, zoals de buste of de gedenkplaat in reliëf, soms voor familieleden, werden zij weer wel relatief vaak gevraagd.

Binnen de marges van dit *borderland* wisten beeldhouwsters nochtans heel wat te bereiken. Het getraceerde beeldhouwwerk toont afdoende aan dat velen erg bedreven waren in de ‘mannenstiel’. Tot op zekere hoogte, verschillend per stad en per periode (maar overal in toenemende mate tegen 1950), kregen en grepen beeldhouwsters kans in de publieke ruimte. Sommige stoutmoedige vrouwen trachtten de grenzen van het hun toegestane domein uit te dagen. Op hun materiële pogingen en hun schriftelijke (en allicht ook mondelinge) verzoeken volgde echter niet zelden een ‘neen’. Vrouwelijke beeldhouwers waren dus talrijker en vroeger actief in de publieke ruimte dan totnogtoe werd aangenomen, maar zij wisten pas tegen het midden van de twintigste eeuw ook de meest prestigieuze plaatsen en iconografische genres te veroveren.

50 A. Digby, ‘Victorian values’, 195–215.

De invloed van 75 jaar industrialisatie op wonen en werken in een Maastrichtse wijk*

Het Boschstraatkwartier-Oost en Sphinx in 1829 en 1904

Een recent congres over de betekenis van de Historische Steekproef Nederlandse bevolking (HSN) heeft het belang van het migratieperspectief voor de stadsgeschiedenis duidelijk in beeld gebracht.¹ Centraal in de studie naar de opkomst van de moderne Europese stad staat immers de groei van de verstedelijking, waarbinnen migratie als economisch en sociaal proces een cruciale rol speelt. Zo is de graadmeter voor de economische structuurverandering van 'kalm Amsterdam' naar 'woelige wereldstad' tussen 1860 en 1900 het saldo van vestiging en vertrek van externe arbeidskrachten, waarbij in eerste instantie de explosie van de bouwnijverheid de aanjager was. Tot die tijd kon het aanbod van de in de stad geboren arbeidskrachten de vraag naar werknemers nagenoeg geheel opvangen.² Ook heeft onder andere Van de Laar duidelijk gemaakt hoe de groei van het Rotterdamse havenbedrijf aan het einde van de negentiende eeuw in hoge mate afhankelijk was van de toestroom van arbeidskrachten van buitenaf.³ De vraag is evenwel of het verband tussen (arbeids)migratie en industriële ontwikkeling – zowel in economisch als sociaal opzicht – ook opgaat voor processen van modernisering in één van de vroegste centra van industrialisatie in Nederland: de stad Maastricht.

In de directe omgeving van Maastricht is de min of meer klassieke opvatting over industrialisatie en urbanisatie in ieder geval gemakkelijk te herkennen. De opkomst van de mijnindustrie rond Heerlen is na 1900 ondenkbaar zonder een immigratiegolf van vooral buitenlandse arbeiders; de Limburgse boerenzonen wensten hun leven niet ondergronds door te brengen, zelfs niet in ruil voor een relatief goede betaling.⁴ In de eeuw daarvoor liepen de migratiestromen in België onder andere naar de Waalse industrie-centra.⁵ De bevolkingsgroei in Luik wordt voor meer dan de helft toegeschreven aan immigranten, die als arbeiders de expansie van de lokale metaal- en steenkoolnijverheid mede vorm gaven. In de Luikse randgemeente Grivegnée was in 1856 52 procent van de bevolking niet ter plaatse geboren en voor meer dan negen tiende afkomstig uit het omliggende platteland (met een afstand van minder dan 15 kilometer tot de plaats).⁶ Ook

* Ik dank Ad Knotter, Ed Taverne en de (anonieme) referenten van dit tijdschrift voor hun kritische opmerkingen op eerdere versies van dit artikel.

1 Zie P. van de Laar, L. Lucassen en K. Mandemakers (red.), *Naar Rotterdam. Immigratie en levensloop in Rotterdam vanaf het einde van de negentiende eeuw* (Amsterdam 2006). Verdere studies op <http://www.iisgn.nl/~hsn>.

2 A. Knotter, *Economische transformatie en stedelijke arbeidsmarkt. Amsterdam in de tweede helft van de negentiende eeuw* (Zwolle / Amsterdam 1991) 49.

3 P. van de Laar, *Stad van formaat. Geschiedenis van Rotterdam in de negentiende en twintigste eeuw* (Zwolle 2000).

4 P.J.H. Ubachs, *Handboek voor de geschiedenis van Limburg* (Hilversum 2000) 423, maar eerder en gedetailleerder in R. Dieteren, *Migratie in de Mijnstreek, 1900-1935* (Heerlen 1959).

5 Ph. van Praag, 'Demografische ontwikkeling van de Zuidelijke Nederlanden, circa 1800-circa 1975', in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden* (verder AGN) X (Haarlem 1981) 94-96.

6 S. Pasleau, 'Structures démographiques d'un faubourg industriel de Liège: Grivegnée en 1856', *Revue belge d'histoire contemporaine* 16 (1985) 402-406.

Seraing is exemplarisch met een twintigvoudige groei van 2.000 inwoners in 1819 naar 41.333 in 1914. De mobiliteit schommelde naar gelang de industrialisatie tussen 80 promille in 1850 en het dubbele daarvan zestien jaar later. Het geografische patroon is gelijk aan dat van Grivegnée.⁷ Voor het centrum van Luik worden voor de tweede helft van de negentiende eeuw identieke cijfers genoemd.⁸

Het beeld is echter minder eenduidig dan deze vier voorbeelden suggereren, zeker op het niveau van afzonderlijke bedrijven of takken daarvan. De Gentse textielarbeiders in de katoenfabriek van Voortman werden gedurende de gehele negentiende eeuw niet massaal gerekruteerd uit Vlaamse plattelanders, maar waren voor ten minste vier vijfde van autochtone herkomst. Datzelfde patroon is herkenbaar in andere West-Europese industriegebieden, zoals in Blackburn en Burnley.⁹ Het algemene beeld van de Staffordshire Potteries, het Engelse centrum van de aardewerkindustrie tussen Birmingham en Manchester, wordt tussen 1840 en 1880 bepaald door een gering aandeel van immigratie en een hoge mate van honkvastheid bij de aardewerkers.¹⁰

De literatuur over de eerste grootschalige Nederlandse maakindustrie van kristal, glas en aardewerk tijdens en na de Belgische opstand accentueert dat de industrialisatie van Maastricht plaats vond zonder forse immigratie. De data uit de volkstellingen bevestigen dit. Vanaf 1849 zijn voor alle gemeenten de geboorteplaatsen van hun inwoners getotaliseerd en gecategoriseerd. Terwijl het aantal Maastrichtenaren tussen 1849 en 1909 van 25.140 naar 37.483 groeide, nam het aandeel van de ter plaatse geboren toe van 63 naar 74 procent.¹¹ De stad bood aan de ondernemende Petrus Regout (1801-1878) – naast andere vestigingsvoordelen – een enorm reservoir van goedkope ongeschoolde arbeiders. Slechts het geschoolde en leidinggevende personeel moest van elders komen, met name uit Wallonië en (later) Engeland.¹²

Deze dieptestudie naar het Boschstraatkwartier-Oost bekijkt op wijkniveau – via kwantitatief onderzoek naar zoveel mogelijk variabelen in de bronnen – de problematiek van industrialisatie en bevolkingsontwikkeling tussen 1829 en 1904. De keuze van beide data is bepaald door diezelfde bronnen: de lokale resultaten van de Eerste Algemene Volkstelling van 1829 zijn in het gemeentearchief bewaard en de originele opnameboeken van het woningonderzoek dat in het kader van de Woningwet van 1901 is gedaan naar de kwaliteit van de woningmarkt, berusten nog bij het Sociaal-Historisch Centrum voor Limburg.¹³ De dwarsdoorsneden van de buurtbevolking worden verge-

7 S. Pasleau, *Industries et populations: l'enchaînement des deux croissances à Seraing au XIXe siècle* (Genève 1998) 198-199.

8 R. Leboutte, *Reconversions de la main-d'œuvre et transition démographique. Les bassins industriels en aval de Liège XVIIe-XXe siècles* (Paris 1988) 452.

9 P. Scholliers, *Wages, manufacturers and workers in the nineteenth-century factory. The Voortman cotton mill in Ghent* (Oxford / Washington 1996) 83-117.

10 M.W. Dupree, *Family structures in the Staffordshire Potteries, 1840-1880* (Oxford 1995) 86-94.

11 Data Archiving & Networked Services (voorheen CBS, NIWI en KNAW), *Volkstellingen 1795-1971* op <http://www.volkstellingen.nl>.

12 Zie G.J. de Groot, 'Pielemannen en cassettendraagsters; conducteurs en sorteerstes. Mannen- en vrouwenarbeid bij De Sphinx aardewerkfabriek en de Koninklijke Nederlandse Papierfabriek te Maastricht vóór 1940', *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg* (verder SSEGL) 46 (2001) 83-132.

13 Gemeentearchief Maastricht (verder GAM), Bevolkingsregister, volkstelling 1829 (microfiches 304-341) en wijkregisters 1828-ca.1850 (microfiches 084-303). Sociaal Historisch Centrum voor Limburg (verder SHCL), Archief-Souren, EAN 105, Woningonderzoek Gezondheidscommissie Maastricht. Voor een beschrijving van de bronnen: Th. van Vugt, 'Het 'mensenpakhuis van de Sphinx'? Het Boschstraatkwartier-Oost te Maastricht in 1904-1905', *SSEGL* 50 (2005) 101-137.

Afbeelding 1: Het Boschstraatkwartier-Oost wordt op deze plattegrond van Maastricht uit 1900 begrensd door de Maas en haar westelijke kade in het oosten, Kleine Gracht en Markt in het zuiden, Boschstraat in het westen en de binnenhaven van het Bassin in het noorden. De fabriek van de Regouts ligt op een steenworp afstand (noord)westelijk van de buurt.

leken op vijf aspecten: het beslag op de ruimte, het demografische beeld, het beroepsprofiel, de inkomensverhoudingen en de herkomst van de bewoners. Ook wordt nader ingegaan op de sociaal-ruimtelijke veranderingen die daarmee gepaard gingen. Deze exercities leveren tevens een bijdrage aan de discussie naar de wortels en de continuïteit van de armoedecultuur in deze buurt.¹⁴

Dit artikel plaatst de situatie van een Maastrichtse wijk tegen de achtergrond van deze verschillen en laat de vele sociale en culturele kanten zien van deze interactie tussen de gebouwde en de niet-bebouwde omgeving, het grondgebruik en het gedrag van de bewoners.¹⁵ De reconstructie van de sociale samenstelling en de ruimtelijke geleiding van het Boschstraatkwartier-Oost toont de dominerende invloed van de in 1834 opgerichte fabrieken van de Regouts. Past de groei van deze buurt tussen 1829 en 1904 in het geschetste beeld van demografische en ruimtelijke druk, die het gevolg is van industrialisatie? In hoeverre speelde migratie over korte of langere afstand daarbij een rol? Welke effecten had de toenemende industrialisatie op de structuur en samenstelling van de bevolking en op hun houding ten opzichte van de wereld buiten hun wijk? Leidde fabrieksarbeid tot een open houding tegenover die omgeving of keerde ze zich daar juist van af? Welke keuzes ten aanzien van arbeid, gezin en buurtleven werden er door hen gemaakt en hoe pasten die in hun overlevingsstrategieën?

De centrale figuur in dit verhaal is natuurlijk Petrus Regout – en diens zonen – als werkgever en eigenaar van woningen in het Boschstraatkwartier, waardoor dit artikel tevens aanhaakt bij het door Van Iterson en Knotter aangevoerde onderzoek naar de positie van deze koopman-ondernemer. De analyse van het effect van zijn industriële activiteiten op de sociaal-ruimtelijke ontwikkelingen binnen deze specifieke Maastrichtse wijk speelt immers een rol in zijn waardering als kapitalistische uitbouter dan wel zorgzame patriarch. ‘Verguizing’ of ‘eerherstel’ zijn daarbij echter uit den boze.¹⁶

De druk op de ruimte: voller

Voor de wijk als geheel verdubbelt de bevolking nagenoeg in 75 jaar. Het aantal panden neemt slechts toe met een kwart, hetgeen wijst op een forse groei van het woningbestand. De toename van het aantal bewoners per woning is dan ook veel kleiner dan per pand. De buurt is in 1829 ruim vijf maal dichter bevolkt dan de hele stad, in 1904 bijna zeven keer.¹⁷ Voor qua inwonertal vergelijkbare Nederlandse gemeenten (20.000–100.000 inwoners) bedraagt de bevolkingsdichtheid in 1829 4,5 personen per hectare en in 1899 9,7. Het aantal bewoners per huis binnen de bebouwde kom is dan 5,75.¹⁸ De druk van de bevolking op de geringe ruimte van het Boschstraatkwartier-Oost is in dit perspectief gezien dus enorm groot.

¹⁴ Het begrip ‘armoedecultuur’ is rond 1955 in sociologisch onderzoek geïntroduceerd als ‘onmaatschappelijkheid’ en ‘asocialiteit’. Vanwege de sterk morele lading van de laatste geef ik de voorkeur aan de eerste omschrijving.

¹⁵ De opdracht van stadsgeschiedenis volgens H. Janssen, J. Leerssen en E. Taverne, *Stadsruimte. Diversiteit en samenhang in de stedengeschiedenis van Nederland* (Amsterdam 2002) 4.

¹⁶ Voor een samenvatting van dit debat en de relevante literatuur A. Knotter, ‘Regout, Sphinx en de sociale geschiedenis: van *lieu de mémoire* naar historische analyse’, *SSEG* 52 (2007) 91–114.

¹⁷ Maastricht had in 1829 volgens de volkstelling 24.444 inwoners op een grondgebied van 415,1 hectare (=59), in 1904 volgens het jaarverslag 36.146 personen (=87).

¹⁸ De volkstellingen hanteren het begrip ‘huis’, het woningonderzoek heeft het over ‘panden’. In dit artikel wordt het tweede begrip gebruikt.

Tabel 1: De bevolkingsdichtheid in het Boschstraatkwartier-Oost in 1829 en 1904

	1829	1904	indexcijfer (1829=100)
bevolkingsomvang	2.398	4.515	188
oppervlakte	7,5 ha.	7,5 ha.	n.v.t.
bevolkingsdichtheid	319,7 per ha.	602,0 per ha.	188
aantal panden	271	336	124
panddichtheid	36 per ha.	45 per ha.	125
bewoners per pand	8,8	13,4	152
aantal woningen	630	997	158
woningdichtheid	84 per ha.	133 per ha.	158
woningen per pand	2,3	3,0	130
bewoners per woning	3,8	4,5	118

Deze cijfers voor de wijk zijn een uitvergroting van het algemene patroon van de ontwikkelingen in de Limburgse hoofdstad. In het begin van de negentiende eeuw zijn de woontoestanden rond de St. Mathiaskerk, het religieuze centrum van de wijk rond de Boschstraat, al bedroevend. De laatste open plaatsen op achtererven van bestaande huizen worden geleidelijk volgebouwd. De open terreintjes tussen de uitvalswegen worden opgevuld met vochtige, donkere huurkazernes. De grote panden worden gesplitst in kleinere woningen, waarbij verdiepingen – inclusief zolder en kelder – en kamers als aparte woningen aan meerdere gezinnen tegelijk worden verhuurd. Het inwonertal van de stad verdubbelt bijna tussen 1802 en 1900, het aantal panden blijft ongeveer gelijk, waardoor het gemiddelde aantal bewoners stijgt van 5,5 in 1777 naar 10,7 in 1889.¹⁹ Na de opheffing van de vesting in 1867 worden de meeste stadswallen gesloopt. De rijken en de middenklasse trekken weg uit de binnenstad en gaan buiten de muren wonen, vooral in het villapark aan de zuidkant van de stad of aan de overkant van de Maas, in Wijck. De arbeiders blijven achter in de binnenstad, die verder wordt uitgeleefd.

Deze huisvestingsprocessen zijn gedeeltelijk nog te reconstrueren op wijkniveau. Van nog geen kwart van de panden in de oorspronkelijk aanwijzende tafels van ±1841 is de kadastrale aanduiding in het woningonderzoek van 1904 identiek.²⁰ Bij deze is de druk duidelijk beneden het gemiddelde: drie procent meer woningen, vijftien procent meer bewoners. Bij de andere panden zijn dusdanige veranderingen opgetreden – samenvoeging en/of scheiding van percelen (bijvoorbeeld door aankoop of vererving), gehele of gedeeltelijke nieuwbouw – dat een nieuw nummer noodzakelijk is. Daar concentreert zich de grootste pressie op de ruimte: een verdubbeld aantal woningen (98 procent) en bijna anderhalf keer zoveel bewoners (139 procent).

De aanslag op de 7,5 hectare ruimte van de buurt in de loop van 75 jaar is niet alleen cijfermatig maar ook cartografisch te onderbouwen. Op de kadastrale kaarten uit ±1841, die de situatie laten zien van de jaren twintig, is het gebied rond de binnenhaven van het Bassin nog tamelijk leeg en overheerst in het middengebied – tussen de huizen-

19 A.J.Fr. Maenen, *Petrus Regout, 1801-1878. Een bijdrage tot de sociaal-economische geschiedenis van Maastricht* (Nijmegen 1959) 58-59 en 62.

20 Minuutplannen en tafels digitaal beschikbaar via <http://WatWasWaar.nl>: Maastricht secties A1 en A8. De opmetingen vonden in 1822-1823 plaats door Sotiau, maar de resultaten werden vanwege de Belgische afscheiding pas later officieel bijgeschreven in het Nederlandse kadaster (A.M. Martin, *Opkomst van de moderne stad. Ruimtelijke veranderingen in Maastricht, 1660-1905* (Zwolle / Zeist 2000) 98-99).

Afbeelding 2: Een plattegrond van het Boschstraatkwartier-Oost op basis van de kadastrale kaart circa 1880.

Afbeelding 3: Deze foto uit 1957 toont het Boschstraatkwartier-Oost vanuit het noordoosten: op de voorgrond het kanaal van Maastricht naar Luik en het 'gouden randje' van de Van Hasseltkade, op de achtergrond rechts de St. Mathiaskerk en links het stadhuis op de Markt. Alle foto's komen uit de bron in voetnoot 21.

Afbeelding 4: Deze opname vanuit het Eiffel-gebouw van de Sphinx (vanuit het westen dus) biedt zicht op de St. Antoniusstraat (rechts, met vooraan de in 1939 reeds gesloopte cité ouvrière van Regout), de Boschstraat (voorgrond) en de binnenhaven van het Bassin (linksachter).

Afbeelding 5: Het overvolle centrum van de wijk met weinig ruimte tussen de panden en nagenoeg geen openbare ruimte (foto vanaf de toren van de St. Mathiaskerk).

Afbeelding 6: De troesteloze aanblik van de dichtbevolkte en verpauperde Raamstraat in het midden van de vorige eeuw.

Tabel 2: De bevolkingsdichtheid in kern en periferie in het Boschstraatkwartier-Oost in 1829 en 1904

	bewoners	1829		1904		
		bewoners per pand	bewoners per woning	bewoners	bewoners per pand	bewoners per woning
kern	1.700=100	9,4=100	3,6=100	3.497=206	15,5=165	4,6=128
periferie	698=100	4,4=100	7,8=100	1.018=146	11,4=259	4,2= 95

blokken aan de straten – de witte kleur van (grotendeels) onbebouwde percelen. In de tweede, geactualiseerde versie uit ±1880 en op de plattegronden van 1900 en 1914 neemt de openbare ruimte – in de vorm van straten en pleinen – niet veel plaats meer in. De periferie van Boschstraat, Markt, Kleine Gracht en Langs de Maas (in 1904 Van Hasseltkade geheten) oogt ruim, en deels geldt dat ook voor het Bassin. In het hart van de wijk zijn de huizen dicht opeengestapeld en zijn bijna alle open ruimten opgevuld. De foto’s bij het saneringsplan van Openbare Werken van april 1957 tonen hetzelfde overvolle beeld (zie afbeeldingen 3, 4, 5 en 6).²¹

De observaties vanuit het kaartmateriaal onthullen op dramatische wijze de interne structuur van de wijk. Ze bevestigen het beeld van de rapportages over de wijk in de jaren vijftig van de twintigste eeuw, waarin onderscheid wordt gemaakt tussen een arme, verouderde en gemengde kern met weinig perspectief op ontwikkeling en een ‘gouden’ periferie van Boschstraat, Markt, Kleine Gracht en Van Hasseltkade met gunstigere vooruitzichten.²² In tabel 2 zijn de gegevens van inwoners, panden en woningen van kern en periferie opgenomen. Dan blijkt dat de groei onevenwichtig is verdeeld: de druk op de ruimte is in het centrum veel sterker toegenomen dan aan de rand. De cijfers over de bevolkingsdichtheid uit de eerste tabel stellen de problematiek eigenlijk veel te gunstig voor. Ter verklaring daarvan is het noodzakelijk het sociale profiel van de wijkbevolking te bestuderen.

Het demografische beeld: jonger

Het onderzoek naar de opbouw van de bevolking van de wijk in beide jaren laat aan duidelijkheid niets te wensen over. Er is een overschot aan vrouwen, in 1829 aanzienlijk groter dan in 1904. De buurtbewoners als geheel zijn in het begin van de twintigste eeuw jonger: de kinderen (beneden 10 jaar) zijn groter in aantal, de senioren (ouder dan zestig) kleiner. De gemiddelde leeftijd van de hoofdbewoners en hun partners is drie tot vijf jaar lager. De omvang van het huishouden is gemiddeld bijna één persoon groter, terwijl het aandeel van de niet-gezinsleden vele malen geringer is. Het kerngezin van één of twee ouders met hun kinderen overheerst op beide teldata, maar in 1829 bestaat tien procent van de huishoudens uit alleenstaanden en een kwart heeft een uitgebreidere samenstelling. In die laatste categorie valt in 1905 op dat er bijna uitsluitend sprake is van familiebanden, terwijl 75 jaar eerder méér dan de helft bestaat uit dienstpersoneel en kostgangers.

21 Openbare werken Maastricht, *Saneringsplan Boschstraat-Oost* (april 1957, SHCL VAF 315) deel B op ongenummerde pagina’s.

22 Sociaal-economische Documentatie Dienst Stadsontwikkeling Maastricht: J. Vliegen, *Sociaal-economische beschrijving van het gebied Boschstraat en omgeving* (12 juli 1954, SHCL VAA 495) en Idem, *Sociaal-economische aspecten van het structuurplan Boschstraat e.o.* (10 februari 1955, SHCL VAA 494).

Tabel 3: De leeftijdsopbouw en de samenlevingsverbanden in het Boschstraatkwartier-Oost in 1829 en 1904

demografische kenmerken	1829	1904
aandeel mannen	1.091=45,5%	2.135=47,5%
aandeel vrouwen	1.307=54,5%	2.370=52,5%
aandeel kinderen (<10 jaar)	587=24,5%	1.375=30,5%
aandeel ouderen (>60 jaar)	220=9,2%	270=6,0%
gemiddelde leeftijd hoofdbewoners	47,9	44,3
gemiddelde leeftijd partners	43,0	38,1
gemiddelde omvang huishouden	3,8 personen	4,5 personen
percentage alleenstaanden	66=10,5%	33=3,3%
percentage éénoudergezinnen zonder / met kinderen	107=17,0%	189=19,0%
percentage twee-oudergezinnen zonder / met kinderen	293=46,5%	628=63,0%
percentage huishoudens met niet-gezinsleden	164=26,0%	147=14,7%
aandeel niet-gezinsleden in wijkbevolking	269=11,2%	218=4,8%
aandeel vrouwen bij niet-gezinsleden	190=70,6%	112=51,4%

De demografische data uit 1829 en 1904 vertonen enkele essentiële kenmerken van de overgang van het zogenaamde agrarisch-ambachtelijk patroon naar de proletarische tussenfase: de aanzienlijke vermindering van de mannen en vrouwen die nooit een huwelijk aangaan, de verlaging van de gemiddelde leeftijden van de hoofdbewoners en hun partners – op te vatten als een mogelijke afspiegeling van een op jongere leeftijd gesloten huwelijk – en de toename van de vruchtbaarheid (het gemiddeld grotere huishouden komt tot stand door groei van het kindertal en niet door niet-gezinsleden).²³ De conclusie dat er inderdaad sprake is van een dergelijke omschakeling mag, omdat er geen sprake is van een volledige gezinsreconstructie, echter niet te snel worden getrokken.

Het beroepsprofiel: homogener

Een reconstructie van de sociale verhoudingen is mogelijk via beroepstitels, belasting-aanslagen en bedelingsgegevens. Uit de classificatie van de beroepen in tabel 4 blijkt dat de beide laagste klassen domineren, in 1904 nog iets nadrukkelijker dan 75 jaar eerder. De midden- en de hogere klassen in de beroepsstatus zijn in 1828 iets sterker vertegenwoordigd, waardoor het gehele spectrum beter aanwezig is, zonder dat het ook maar enigszins afbreuk doet aan de overheersende positie van de grote massa van arbeiders en ambachtslieden.

Diezelfde wijkbewoners kunnen worden ingedeeld naar de aard van hun economische activiteit. De arbeidsmarkt wordt in 1829 bepaald door losse werklieden, kleding en reiniging en huiselijke diensten met respectievelijk 33, 15 en 10 procent. Het is een typisch pre-industriële constellatie met een grote informele sector. Daarop wijzen vooral de twee eerstgenoemde sectoren: dagloners bieden hun ongeschoolde, laag gewaardeerde en slecht betaalde arbeid voor kortlopende periodes aan en naaisters, breisters, borduursters, wasvrouwen en strijksters bij kleding en reiniging – veelal

²³ Deze klassieke visie over het proces van demografische transitie bij E.W. Hofstee, 'Demografische ontwikkeling in de Noordelijke Nederlanden, circa 1800-circa 1975' in: *AGN X* (Haarlem 1981) 63-93.

Tabel 4. Een beroepsstratificatie van Boschstraatkwartier-Oost in 1829 en 1904

beroepsgroep*		1829	1904
I	arbeiders, knechten en kleine ambachtslieden	77,4	72,5
II	ambachtslieden en kleine winkeliers	9,0	19,9
III	middenstand en ambtenaren	8,1	5,0
IV	leidinggevend middenkader en grote kooplieden	1,2	0,6
V	hoge ambtenaren, kleine fabrikanten en grote handelaren	3,4	1,3
VI	vrije beroepen, zeer hoge ambtenaren, belangrijkste handelaren en industriëlen	0,9	0,7
n=		935=39,0%	1.629=36,1%

* De meest hanteerbare bijdrage over sociale stratificatie levert mijns inziens P. Kooij, *Groningen 1870-1914. Sociale verandering en economische ontwikkeling in een regionaal centrum* (Assen/Maastricht 1987) 27-49. Hij definieert die samenleving als een standenmaatschappij met klassenkenmerken en onderscheidt zes lagen: elite, gegoede burgerij, middenkader, middenstand, *upper lower* en *lower lower class*.

vrouwelijke ‘arbeidsplaatsen’ – leveren hun activiteiten op bestelling, na losse en rechtstreekse contacten met de opdrachtgevers. Er is voor minstens de helft van de beroepsbevolking op dat moment geen sprake van vaste arbeidsrelaties noch van regelmatige inkomsten. Een ander opvallend verschijnsel is de redelijk grote omvang van de huishoudelijke diensten. Het zijn grotendeels vrouwen die als dienst-, keuken-, kamer- of kindermeid werken voor de rijke, kleine elite in de wijk. Het wekt dan ook geen verbazing dat deze groep zich op enkele uitzonderingen na concentreert in het ‘gouden’ randje.

Een verklaring voor deze accenten in de arbeidsmarkt ligt mogelijk in de al eeuwenlange aanwezigheid van het garnizoen te Maastricht. Ondanks het einde van de werkzaamheden aan de vesting en de vermindering van het garnizoen is er voor onderhoud en verzorging nog voldoende werk voorhanden, of – beter gezegd – daar bestaat kans op. Voor grondwerkers en sjouwers, kleermakers en naaisters hoeft dat niet altijd via een formele, langdurige relatie met de werkgever; het kan ook (noodgedwongen) op afroep en incidenteel. Het garnizoen is dus een onregelmatige en seizoensgebonden werkverschaffer.

In 1904 blijkt het beeld van het Boschstraatkwartier-Oost als een arbeidersbuurt nog volledig intact te zijn: het bevolkingsregister en het woningonderzoek geven aan dat 37 procent van de bewoners werkzaam was in de glas- en aardewerkfabricage. Waarschijnlijk zelfs meer, want er mag gerust worden aangenomen dat de losse werklieden en de onduidelijk in te delen beroepen, zoals machinisten, kantoorbedienden en magazijnpersoneel, voornamelijk in deze sector werkzaam waren, evenals veel bouwvakkers, timmermannen, smeden en voerlieden. Ondanks de sterke positie van de glas- en aardewerkindustrie geven deze cijfers vooralsnog geen aanleiding om van een eenzijdige werkgelegenheidsstructuur te spreken. De spreiding over alle sectoren is groot, ook al ligt hun aandeel onder het niveau van de stad als geheel. De benadering via het personeelsarchief van Sphinx geeft echter juist alle redenen om de economische monocultuur wél te accentueren.

Aan het begin van de twintigste eeuw breekt er voor ‘t groet fabriek – de volkse benaming voor Sphinx – een periode aan van economische expansie.²⁴ De glas- en aarde-

²⁴ J. Perry, *Roomsche kinine tegen roode koorts. Arbeidersbeweging en katholieke kerk in Maastricht, 1880-1920* (Amsterdam 1983) 166.

werkfabriek aan de Boschstraat geeft op dat moment werk aan zo'n 3400 arbeiders en staat met dat personeelsaantal op gelijke hoogte met de grootste aardewerkfabrieken uit de Engelse Potteries.²⁵ Op 1 januari 1905 is bijna een kwart van de arbeiders uit het Boschstraatkwartier-Oost afkomstig.²⁶ Op het totaal van alle buurtbewoners is dat 6 procent. Van alle huishoudens is 25 procent vertegenwoordigd.

Die cijfers schieten omhoog als gekeken wordt naar de wijkbewoners die ooit in hun leven bij het bedrijf gewerkt hebben, vóór dan wel na de peildatum, hoe kortdurend ook.²⁷ Eén op de vier bewoners is voor de *pöttekeuning* werkzaam geweest. Bij bijna twee op de drie huishoudens is minstens één persoon bij de fabriek werkzaam geweest, bij twee huishoudens zelfs zeven personen. De beroepsaanduiding in de gemeentelijke administratie en het adresboek geeft voor de wijk nog veel meer buurtbewoners aan die in de (huidige resten van de) bedrijfsadministratie niet als werknemer figureren. Als die ten slotte ook in de berekening worden meegenomen, dan heeft 34 procent van de wijkbewoners bij het bedrijf van de Regouts aan de Boschstraat gewerkt en is slechts bij een kwart van alle huishoudens niemand daar ooit in dienst geweest.²⁸ De wijk kent duidelijk een industriële monocultuur rond Sphinx en het heterogene arbeiderskarakter uit 1829 is in 1904 verdwenen!

De inkomensverhoudingen: armer

De inkomensongelijkheid kan worden opgeroepen aan de hand van fiscale gegevens (de bovenlaag) en data over de bedeling (de onderkant). Een reconstructie van de belastingbetalers op de exacte peildata blijkt onmogelijk: voor de inwoners van 1829 staat het kohier van de omslag van de personele en mobiele belasting uit 1821 ter beschikking, voor 1904 de lijst van aanslagen in de hoofdelijke omslag van de gemeente Maastricht over 1906.²⁹ Deze leveren het beeld op van tabel 5, waarbij de categorieën gehanteerd worden, zoals Gales die – vergelijkbaar met de terminologie van Kooij voor de beroepsstratificatie – gebruikt voor de Maastrichtse sociale structuur rond 1900.³⁰

Het Boschstraatkwartier-Oost is een duidelijk minder welvarende buurt: méér dan vier van elke vijf hoofdbewoners betaalt in beide jaren vanwege te geringe inkomsten geen lokale belasting. Voor de stad als geheel is die verhouding twee op drie.³¹

In de vergelijking tussen 1821 en 1906 vallen drie zaken op. Ten eerste is er in de wijk als geheel in 1821 sprake van scherpere tegenstellingen tussen arm en rijk: in het begin van de twintigste eeuw is er – natuurlijk afgezien van de dominante, brede basis van de laagste groep – een stapsgewijze afname naar boven, terwijl 85 jaar daarvoor de midden-groepen nagenoeg ontbreken en de hoge klassen relatief fors vertegenwoordigd waren.

25 R. Whipp, *Patterns of labour. Work and social change in the pottery industry* (Londen/New York 1990) 126.

26 SHCL, Archief Sphinx, EAN 1012, personeelskaarten 1883-1986, inv.nrs.791-804 en 2145-2222. De reconstructie is fragmentarisch: 1023 personeelsleden zijn te achterhalen, een derde van het totaal (waaronder slechts 30 vrouwen!).

27 SHCL, Archief Sphinx, EAN 1012, Fabrieksbevolkingsregister 1874-1885, inv.nr. 823, personeelsregisters faiencerie 1854-1919, inv.nr. 827, drukkerij 1872-1933, inv.nr. 828, aardewerkmagazijn 1866-1910, inv.nr. 837, en directie & ambten 1844-1970, inv.nr. 826.

28 Er zijn natuurlijk meer aardewerk- en glasbedrijven in de stad!

29 GAM, Gemeentebestuur Maastricht 1814-1936, inv.nr.1182 en SHCL, EAN N 9322.

30 B.P.A. Gales e.a., *Het Burgerlijk Armbestuur. Twee eeuwen zorg voor armen, zieken en ouderen te Maastricht, 1796-1996* (Maastricht 1997) 151.

31 Zie de jaarverslagen van de gemeente over 1821 en 1906.

Tabel 5: Een fiscale indeling van Boschstraatkwartier-Oost in 1821 en 1906

terminologie	te betalen belasting* 1821	te betalen belasting** (n=630)	1906
I laagste lage klasse	f 0,00	541=85,9%	f 0,00 879=88,2%
II bovenste lage klasse	f 4,03-f 18,37	2= 0,3%	f 5,10-f 23,25 85= 8,5%
III laagste middenklasse	f 18,37-f 34,13	3= 0,5%	f 23,30-f 43,20 18= 1,8%
IV bovenste middenklasse	f 34,13-f 59,68	10= 1,6%	f 43,20-f 75,55 9= 0,9%
V laagste hoge klasse	f 59,68-216,10	40= 6,3%	f 75,60-f 273,55 4= 0,4%
VI bovenste hoge klasse	>f 216,10	34= 5,4%	>f 273,60 2= 0,2%
aantal aangeslagen hoofdbewoners	89=14,1%	118=11,8%	
totaal lokale belasting	f 18.349,00	f 3.106,80	
lokale belasting per betaler	f 206,17	f 26,33	
lokale belasting per hoofdbewoner	f 29,13	f 3,12	
verhouding kern / periferie	68 / 32	63 / 37	

* Volgens <http://www.iisg.nl/hpw> is de waarde van f 100 uit 2005 f 2.261,15 in 1906 (=100) en f 1.781,31 in 1821 (=79). De categorieën van 1906 zijn herrekend naar de waarden van 1821.

** In het jaarverslag van de gemeente over 1906 zijn de bijbehorende inkomensgroepen <f 450, f 450-f 1.500, f 1.500-f 2.500, f 2.500-f 4.000, f 4.000-f 12.000 en >f 12.000.

Dit verschijnsel versterkt de eerdere constatering dat er vóór de industrialisatie meer sociale tegenstellingen zijn. Daarnaast verarmt de buurt aanzienlijk: de gemiddelde lokale belasting is voor alle hoofdbewoners in 1906 bijna tien keer minder dan in 1821. Op de derde plaats treedt er nauwelijks een fundamentele verandering op in de verhouding tussen de kern en de periferie van de wijk: ondanks een lichte verschuiving ten gunste van het midden woont circa één derde van de betalers daar en twee derde aan de randen.

Via de cijfers over de bedeling van de Burgerlijke Instellingen van Weldadigheid te Maastricht is het mogelijk zicht te krijgen op de onderste segmenten van de inkomensverdeling.³² De uitkeringen in 1829 en de daaropvolgende winter hebben betrekking op permanent- of seizoensbedeelden en zijn in natura (broden van zes of drie pond), de alfabetische registers voor 1904 en 1905 hanteren wekelijkse financiële ondersteuning. Een vergelijking is daardoor alleen mogelijk naar aantallen bedeelden.

Deze data geven opnieuw een duidelijke indicatie van de sociaal-economische positie van de wijk, ook binnen de stad. In 1829-1830 heeft maar liefst 40 procent van de hoofdbewoners een aanvulling op het inkomen via het Burgerlijk Armbestuur. Dit grote aandeel van de bedeling past perfect bij de structuur van de arbeidsmarkt. Het pre-industriële losse werk is – ook in de ambachtelijke sfeer – onregelmatig en seizoensgebonden, waardoor bedeling één van de middelen is om de periode van werkloosheid in de winter te overbruggen.³³

De eerder geschetste tegenstelling tussen arm en rijk in het Boschstraatkwartier-Oost blijkt nog schrijnender dan verwacht. Driekwart eeuw later is het aantal 'uitkeringen' weliswaar stevig gedaald, maar dat betekent niet dat de welvaart in de wijk is

³² GAM, Archief Burgerlijke Instellingen van Weldadigheid te Maastricht 1796-1964, Staten van bedeling in brood gedurende het gehele jaar (1829), inv.nr. 4564, Staten van bedeling in brood gedurende wintermaanden 1829-1830, inv.nr. 4538, en Registers van bedeelden 1892-1920, inv.nrs. 4600-4604.

³³ M.H.D. van Leeuwen, *Bijstand in Amsterdam, ca. 1800-1850. Armenzorg als beheersings- en overlevingsstrategie* (Utrecht 1990) 33.

Tabel 6: De bedeelde hoofdbewoners in Boschstraatkwartier-Oost in 1829-1830 en 1904-1905

	wijk 1829-1830 (n= 630)	stad 1829-1830 (n=4.910)	wijk 1904-1905 (n=997)	stad 1904-1905 (n=7.546)
aantal permanent bedeelde hoofdbewoners	110=17,5%	660=13,4%		
aantal in winter bedeelde hoofdbewoners	147=23,3%	695=14,2%		
totaal aantal bedeelde hoofdbewoners	257=40,8%	1.355=27,6%	73=7,3%	381=5,0%
verhouding kern / periferie	93 / 7		89 / 11	

toegenomen. De oorzaak ligt allereerst in de toename van de industriële werkgelegenheid, die – ook in de vorm van losse arbeid – veel gelijkmatiger over het jaar gespreid is, waardoor men minder systematisch een beroep hoeft te doen op bedeling. Naast deze structurele factor speelt de politiek van het Maastrichtse Armbestuur een rol, dat aan het begin van de twintigste eeuw het uitgangspunt koesterde dat iemand zonder werk altijd wel bij Regout aan de slag kan om in zijn levensonderhoud te voorzien.³⁴

De herkomst van de bevolking: beslotener

Als laatste element in de analyse wordt de mobiliteit van de bevolking bekeken. In 1829 is nauwelijks één op de twee hoofdbewoners (en hun partners) geboren in Maastricht, in 1904 geldt dat voor bijna drie op elke vier. Hun mobiliteit is duidelijk afgenomen. Bovendien komt in 1829 ruim een kwart van hen verder weg dan zo'n 25 kilometer rondom Maastricht, terwijl de geografische herkomst van de wijkbewoners in 1904 veel dichterbij is.

Hetzelfde patroon herhaalt zich bij de inwonende niet-gezinsleden. Eerst komen deze voor meer dan de helft van buiten de stad; ze zijn grotendeels niet verwant en in huishoudelijke dienst bij de hoofdbewoner. Driekwart eeuw later is de aanmerkelijk kleinere groep juist voor driekwart wél uit Maastricht afkomstig; het gaat nu bijna geheel om familieleden, waaronder veel stiefkinderen.

Het op zichzelf gerichte karakter van het Boschstraatkwartier-Oost komt ook tot uiting in de cijfers over het vertrek van kinderen uit het gezin bij hun eerste verhuizing in het begin van de twintigste eeuw. Iets meer dan 40 procent van de migranten blijft na het verlaten van de ouderlijke woning ter plekke wonen. De meerderheid verlaat de buurt, maar de grootste groep (nog eens ruim 40 procent) blijft in de stad.

Kortom, de mobiliteit was in 1829 aanzienlijk groter dan in 1904, en de immigratie had een grotere reikwijdte. Het lijkt er sterk op dat in tegenstelling tot het bekende beeld de industrialisatie in Maastricht geleid heeft tot immobiliteit van haar bewoners. Het Boschstraatkwartier-Oost richt zich naar binnen en sluit de poort voor buitenstaanders – letterlijk totdat de vesting in 1867 wordt opgeheven, daarna in figuurlijke zin, in nog sterkere mate dan de stad als geheel. Deze situatie is precies het omgekeerde van wat er tegelijkertijd gebeurde in Amsterdam, Rotterdam, Heerlen en Luik, waar de industrialisatie juist wél tot meer mobiliteit en een opener arbeidsmarkt heeft geleid.

³⁴ Zie Gales, *Burgerlijk Armbestuur*, 153 voor de taakopvatting van het Burgerlijk Armbestuur: steun is in principe onwenselijk, iemand die kan werken heeft geen recht op bijstand. De titels 'De tering naar de nering zetten' en 'Met de pet in de hand' suggereren voldoende.

Tabel 7. De herkomst van bewoners van het Boschstraatkwartier-Oost in 1829 en 1904

	1829	1904
gezinshoofden uit Maastricht (n=630 / 997)	332=52,7%	733=73,5%
partners uit Maastricht (n=374 / 952)	174=46,5%	704=73,9%
gezinshoofden uit Zuid-Limburg (en aangrenzend 'België')	127=20,2%	149=14,9%
partners uit Zuid-Limburg (en aangrenzend 'België')	105=28,1%	132=13,9%
gezinshoofden van elders	171=27,1%	115=11,5%
partners van elders	95=25,4%	116=12,2%
niet-gezinsleden uit Maastricht (n=269 / 218)	121=45,0%	163=74,8%
niet-gezinsleden van buiten Maastricht	148=55,0%	55=25,2%
vertrek kinderen / anderen binnen wijk (n=666)	onbekend	271=40,7%
vertrek kinderen / anderen binnen Maastricht	onbekend	278=41,7%
vertrek kinderen / anderen naar buiten Maastricht	onbekend	117=17,6%

Bovendien is er – in tegenstelling tot Luik – geen sprake van een demografische tegenstelling tussen stad en platteland: de expansie van het industriële Maastricht gaat niet gepaard met een rurale exodus. Integendeel: Meerssen groeit tussen 1829 en 1909 van 1.738 naar 6.140 inwoners en Eijsden van 1.892 naar 2.710.³⁵

De veranderingen in de sociale structuur en de industrialisatie: homogenisering en verpaupering

De verschuivingen die zijn opgetreden in de sociale structuur van de wijk, wijzen in de richting van homogenisering: het gezicht van het Boschstraatkwartier-Oost wordt meer en meer bepaald door arbeiders die bij Spinx werken (of gewerkt hebben) en door huishoudens die voor hun inkomen daarvan afhankelijk zijn. Het staat amper ter discussie in hoeverre er tevens sprake is van verpaupering als gevolg van de negentiende-eeuwse industrialisatie. De cijfers over de lokale belasting wijzen duidelijk in die richting: minder aanslagen, lagere belasting per betaler, het bedrag van drie gulden en enkele centen aan belasting per hoofdbewoner. De forse afname van de bedelingen in de wijk lijkt dat in eerste instantie tegen te spreken, maar past prima bij de omvorming van een pre-industriële naar een industriële arbeidsmarkt: een nieuw type arbeider met iets regelmatig werk en dito inkomen. En zelfs als er al sprake is van een gunstige evolutie in de beroepen en het analfabetisme, dan weerspiegelt zich dat niet in de woonsituatie.³⁶ De berekeningen in verband met huisvesting (bevolkingsdichtheid, aantallen bewoners en woningen per pand) bevestigen de degeneratie van de buurt. Dat beeld wordt nog eens versterkt door andere gegevens uit het woningonderzoek. Een derde van alle woningen in de wijk heeft één kamer (met een gemiddelde oppervlakte van 19,4 m²), een even groot deel beschikt over twee vertrekken. De aanwezige ramen laten wél licht maar géén lucht toe. De toiletten zijn veelal gemeenschappelijk en liggen buiten. Het water wordt geleverd via een gemeenschappelijke waterleiding of pomp, er is slechts riolering bij iets meer dan een kwart van de woningen. Van alle woningen moet 41 procent verbeterd worden vanwege essentiële gebreken door vocht, stank, rook of ongedierte. Bij 60 woningen is dat onmogelijk. De hygiënische omstandigheden zijn bij 63

³⁵ Zie voetnoot 11.

³⁶ M. Theunissen, *Armoede en armenzorg in Maastricht in de XIXe eeuw. Peiling naar de evolutie in 30 families* (typoscript Leuven 1971) 95-98 en 100-101 constateert de twee eerstgenoemde effecten.

procent matig of slecht en 76 woningen zijn onbewoonbaar. Een negatieve hoofdrol is daarbij weggelegd voor de bekende *groëte bouw in de Sint Theunisstraat*, de door Petrus Regout in 1863 opgerichte *cité ouvrière* voor zijn arbeiders. Deze argumenten maken het alleszins acceptabel te spreken over verpaupering van de buurt – in ieder geval qua wonen – in driekwart eeuw.

De vraag naar intergenerationele (dis)continuïteit

De uitbouw van de fabrieken van Regout heeft in het Boschstraatkwartier-Oost tussen 1829 en 1904 geleid tot een proces van internalisering: de bevolking verdicht zich en arbeiders worden daar ook gerekruteerd. De buurtbewoners proberen enige bestaanszekerheid te vinden bij de wisselende vraag van de aardewerk- en glasindustrie naar daglo(o)n(st)ers. De aanbodzijde van de arbeidsmarkt vertoont gedurende een groot gedeelte van de negentiende eeuw als gevolg van fluctuaties in de productie een dubbel karakter: naast een vaste kern van geprivilegieerde werklui met specialistische scholing of een persoonlijke relatie met de patroon en een regelmatig inkomen, bestaat er een vlottende schil van tijdelijke, losse banen en dus onzekere beloning.³⁷ De strategie van deze daglo(o)n(st)ers is beperkt en onzeker: de gedeeltelijke en periodieke werkloosheid vraagt noodzakelijk om andere inkomsten via werk buiten het eigen beroep, arbeid van de vrouw en/of bedeling. Ze veroorzaakt echter wél plaatsgebondenheid: als de directeuren van Regout ineens arbeiders nodig hebben, moet je wél ter plekke aanwezig zijn en meteen kunnen profiteren. Door het vooruitzicht van (mogelijke) werkgelegenheid bij Sphinx blijven de kinderen van pre-industriële dagloners in de buurt wonen en ontstaat daar een woningmarkt die leidt tot een enorme opeenhoping van mensen in steeds erbarmelijker woonomstandigheden.

Maenen typeert Boschstraat en omgeving als een buurt van dagloners, die gekenmerkt wordt door 'onmaatschappelijkheid'. De slechte woontoestanden dateren in zijn ogen al van vóór de opkomst van de industrie. Regout heeft juist pogingen ondernomen om dat pre-industriële pauperisme te verbeteren door voor werk en huisvesting te zorgen.³⁸ Het beeld van Maenen wordt onderbouwd door sociologisch onderzoek van Litjens in de jaren vijftig van de vorige eeuw naar ruim 1200 gezinnen in Maastricht. 'Onmaatschappelijkheid' definieert hij als een vervaltoestand beneden het minimumniveau, dat in een bepaalde maatschappij voor ieder gezin als redelijk en noodzakelijk wordt beschouwd.³⁹ Deze gezinnen wijken in zijn ogen af van het normale, burgerlijke en katholieke patroon: een geregeld huiselijk leven ontbreekt, de partners zijn vaak uit elkaar (of zijn dat geweest), de opvoeding van de kinderen wordt verwaarloosd, het huishouden is slordig en de woning vuil, de godsdienstige plichten worden niet nagekomen, de seksuele moraal is laag, de criminaliteit hoog, enzovoorts. Dit asociale gedragspatroon hoort bij een aparte sociale groep met de laagste status en een eigen subcultuur. Litjens geeft aan de problematiek een historische dimensie door rechtstreeks

37 A. Knotter, 'Stedelijke economie en arbeidsmarkt. Amsterdam in de eerste helft van de negentiende eeuw', *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* 101 (1986) 573.

38 Maenen, *Regout*, 44-80. Knotter, *Regout*, 93-95 en 107-110 wijst er op dat Maenen een strategische aanzet geeft tot eerherstel voor de industrieponier.

39 H.P.M. Litjens, *Onmaatschappelijke gezinnen. Sociologisch onderzoek naar de onmaatschappelijkheid te Maastricht* (Assen 1953) 30.

verband te leggen met de sociale wantoestanden uit Maastrichts verleden: de negentiende-eeuwse industrialisatie is verantwoordelijk voor pauperisme, kinder- en vrouwenarbeid, religieuze verwaarlozing en zedenloosheid. Ook de slechte woontoestanden in deze achterbuurten stammen uit die tijd.⁴⁰ In feite vooronderstelt Litjens daarmee een langdurig, continu proces van in generaties overgeleverde armoede en leefwijze. Armoede is voor hem een structureel verschijnsel.

Dit statische beeld van Litjens is door Theunissen en Knotter kritisch benaderd.⁴¹ Zij zien armoede op de eerste plaats als een conjunctuurgebonden fenomeen. Kok plaatst de culturele benadering van Litjens tegenover de situationele verklaring van Knotter.⁴² Ook Topalov wijst op de tijdgebonden zienswijze van Litjens c.s.: het concept van een sterke traditionele arbeidersgemeenschap ontstaat als reactie op een externe bedreiging door stadsvernieuwing en sloop. De wijkbewoners reconstrueren met behulp van wetenschappers hun eigen realiteit.⁴³

Vooralsnog lijkt het er op dat de armoedecultuur in het Boschstraatkwartier-Oost niet zozeer een voortzetting is van het pre-industriële pauperisme dat Regout als patriarch-ondernehmer wilde bestrijden, maar veeleer dat de woonomstandigheden wel degelijk het gevolg zijn van de industrialisatie. In die zin heeft Litjens meer gelijk dan Maenen en heeft het optreden van de Regouts uiteindelijk negatieve effecten gehad op de sociaal-ruimtelijke structuur van deze Maastrichtse wijk.

Het is vervolgens de vraag langs welke lijnen de transformatie van de wijk – samen te vatten als verdichting, immobilisering en verpaupering (in ieder geval van het wonen) – heeft plaatsgevonden. Een reconstructie van de sociale verhoudingen binnen de buurt over ten minste drie generaties vraagt om andersoortig onderzoek, waarbij vooral gedacht moet worden aan het nut van een longitudinaal levenslooponderzoek naar wijkbewoners in de negentiende eeuw. Daarbij zouden met name sociale karakteristieken in kaart moeten worden gebracht om het al dan niet bestaan van intergenerationale (dis)continuïteit vast te stellen.

Via de analyse van de levensloop van individuen worden arbeid, gezin en buurtleven met elkaar in relatie gebracht én worden verbanden gelegd tussen het alledaags gedrag van mensen en grote maatschappelijke veranderingen, in dit verband industrialisatie, urbanisatie en verpaupering.⁴⁴

Op een dergelijke wijze zou bijvoorbeeld onderzocht kunnen worden in hoeverre het gezin van een willekeurige aardewerker uit 1904 als Hubert Vriezelaar (41 jaar) uit de Raamstraat de mogelijkheid tot het maken van andere keuzes heeft gehad. Moet hij zich gelukkig prijzen met zijn in die tijd ten opzichte van andere gezinnen in het Bosch-

40 H. Litjens, *Rapport over de onmaatschappelijkheid te Maastricht* (7 oktober 1952, SHCL VAG 603) 10-17 en Idem, *Onmaatschappelijke gezinnen*, 38.

41 Theunissen, *Armoede*, I en A.Knotter, 'Rondom de Stokstraat. 'Onmaatschappelijkheid' en 'onderklasse' in de jaren vijftig', *SSEGL* 44 (1999) 1-29.

42 P. Kok, *Burgers in de bijstand. Werklozen en de ontwikkeling van de sociale zekerheid in Leeward van 1880 tot 1930* (Franeker 2000) 47-48.

43 C. Topalov, 'Traditional working-class neighborhoods'. An inquiry into the emergence of a sociological model in the 1950s and 1960s, *Osiris. Studies on the history and philosophy of sciences, and on the history of learning and culture* 18 (2003) 212-233. A. Faure, 'Local life in working-class Paris at the end of the nineteenth century', *Journal of urban history* 32 (2006) 761-772 ziet de solidariteit in arbeidersbuurten als een mythe.

44 J. Kok, 'Transities en trajecten. De levensloopbenadering in de sociale geschiedenis', *Tijdschrift voor sociale geschiedenis* 26 (2000) 309-329.

straatkwartier-Oost niet ongunstig afstekende 'lot'? Immers; slechts één van zijn negen kinderen overlijdt, hij heeft van 8 mei 1876 tot 2 december 1913 vast werk in de faiencerie van Sphinx en zijn woonsituatie wordt als redelijk betiteld door de ambtenaren-onderzoekers. Maar waarom slaagt hij er niet in om in een tijdbestek van vijftientig jaar net zo'n enorme stijging op de maatschappelijke ladder te realiseren als de twintig jaar oudere Mathieu Retrae, die in 1877 anderhalve maand op dezelfde afdeling werkt, maar in 1904 enkele honderden meters verderop aan de Boschstraat een bloeiende bakkerij heeft, in de buurt negen panden met 22 woningen bezit en bij de hoofdelijke omslag twee jaar later door de gemeente wordt geschat op een inkomen van f 1.600?

De Italiaanse historicus Gribaudo heeft in 1987 enkele generaties arbeiders in Turijn in de eerste helft van de twintigste eeuw onderzocht. Hij analyseerde onder andere de herkomst (terug tot het platteland) en verdere ontwikkeling van 48 families die in 1936 een huis bewoonden in de arbeidersbuurt Madonna de Campagna.⁴⁵ De recent gepubliceerde inventaris van het Sphinxarchief biedt in combinatie met het bevolkingsregister ruime mogelijkheden een identieke studie te ondernemen naar bijvoorbeeld de *cité ouvrière* van Regout in de St. Antoniusstraat om op die wijze een nieuw hoofdstuk te kunnen schrijven in de geschiedenis van haat en liefde tussen de Regouts, de Sphinx en het Boschstraatkwartier-Oost.⁴⁶

45 M. Gribaudo, 'Espace ouvrier et parcours sociaux: Turin dans la première moitié du siècle', *Annales. Économies. Sociétés. Cultures* 42 (1987) 243-263.

46 H. Hondius e.a., *Inventarissen van de archieven van Sphinx en Céramique* (Maastricht 2006). De laatste typering is een variant op de titel van een door het SHCL georganiseerd congres in Maastricht op 12 oktober 2006.

Ondernemende burgemeesters

De betrokkenheid van de burgemeesters van Amsterdam, Rotterdam en Den Haag bij de lokale economie, 1900-1940

Na de Tweede Wereldoorlog stonden in de grootste steden van Nederland burgemeesters aan het roer die veel in het werk stelden om de bedrijvigheid en werkgelegenheid in hun stad te stimuleren. Deze 'wederopbouwburgemeesters' voerden handelsdelegaties aan en reisden de wereld rond om de economische belangen van hun stad te behartigen. De Amsterdamse burgemeesters A.J. d'Ailly (1946-1956) en G. van Hall (1957-1967) en de Rotterdamse burgemeester W. Thomassen (1965-1974) zijn alledrie geportretteerd als het toonbeeld van de moderne 'burgemeester-manager' die met zijn lobbyvaardigheden zijn stad in economisch opzicht vooruit wist te helpen. Als bestuurders met een grote dadendrang leken zij fundamenteel te verschillen van hun vooroorlogse voorgangers, die toch vooral gezapige, vormgebonden magistraten zouden zijn geweest.¹ Pas de naoorlogse burgemeesters zouden zich niet hebben beperkt tot hun magistratelijke taken, maar zich hebben ontpopt als 'moderne managers' die in hun optreden veel weg hadden van een ondernemer of een 'moderne industrieel'.²

Dit zwart-wit onderscheid tussen vooroorlogse en naoorlogse burgemeesters is aan herziening toe.³ Peter Romijn heeft laten zien dat er tijdens de Tweede Wereldoorlog meer dynamiek zat in het burgemeestersambt dan op grond van de bestuurskundige literatuur kon worden aangenomen.⁴ Recent is ook in een internationale studie naar het burgemeesterschap de dynamische positie van de burgemeester in de vooroorlogse periode voor het voetlicht gebracht.⁵ In dit artikel zal worden aangetoond dat er in deze vooroorlogse jaren ook in Nederland verschillende burgemeesters waren die zich buiten de magistratelijke sferen van het stadhuis manifesteerden en zich met hun betrokkenheid bij de lokale economie een 'moderne' burgemeester toonden. Gepoogd zal worden om de factoren bloot te leggen die bepalend waren voor deze verandering: waarom en onder welke omstandigheden breidden sommige burgemeesters al voor de oorlog hun activiteiten uit tot het terrein van handel en nijverheid? In de talrijke stads-geschiedenissen die de laatste jaren het licht hebben gezien treft men het antwoord op deze vraag niet aan; de rol en betekenis van de burgemeester wordt in deze studies zelden geproblematiseerd. In voorliggend artikel gaat de aandacht uit naar de benoemingsprocedure, het formele kader waarin de burgemeester opereerde, zijn persoon-

1 D.J. Elzinga, *Dualisme en lokale democratie: rapport van de Staatscommissie Dualisme en lokale democratie* (Alphen aan den Rijn 2000) 277; D. Wolthekker, 'Bankier en effectenhandelaar Gijs van Hall', in: D. Wolthekker (red.), *Een keten van macht. Amsterdam en zijn burgemeesters vanaf 1850* (Amsterdam 2006) 191-206; J. Oudenaarden, *Mannen van gezag: Rotterdam 1940-1975. Burgemeesters van de wederopbouw* P.J. Oud, G.E. van Walsum en W. Thomassen (Rotterdam 2004).

2 C.A. Prinsen en (bewerkt en aangevuld door) C.N.M. Kortmann, *De burgemeester* (Alphen aan den Rijn 1969) 187.

3 H. Kaal, *Het hoofd van de stad. Amsterdam en zijn burgemeester tijdens het interbellum* (Amsterdam 2008) 7-17.

4 P. Romijn, *Burgemeesters in oorlogstijd. Besturen onder Duitse bezetting* (Amsterdam 2006).

5 J. Garrard (red.), *Heads of the local state. Mayors, provosts and burgomasters since 1800* (Aldershot 2007).

lijke en ideologische achtergrond en de bestuurstraditie van de stad die hij bestuurde. Het onderzoek richt zich op de ontwikkelingen in Amsterdam, Rotterdam en Den Haag in de periode 1900-1940. Binnen dit kader staat het burgemeesterschap van Willem de Vlucht centraal, de man die tussen 1921 en 1941 de hoofdstad bestuurde en naam zou maken met zijn ondernemende bestuursstijl. Zijn optreden zal worden afgezet tegen dat van zijn collega's in Rotterdam en Den Haag, teneinde nadere inzichten te verkrijgen in het bijzondere en het algemene karakter van De Vlucht's inspanningen op economisch terrein en zo een verklaring te bieden voor de opkomst van de ondernemende burgemeester tijdens het interbellum.

De bestuurscultuur van de Nederlandse burgemeesters tot 1900

In de Grondwet van 1848 en de Gemeentewet van 1851 werd de positie van de burgemeester vastgelegd in een stelsel dat tot op de dag van vandaag de grondslag vormt voor het Nederlandse gemeentebestuur. Dit neemt niet weg dat het optreden van burgemeesters in de afgelopen anderhalve eeuw sterk aan verandering onderhevig is geweest. In de negentiende eeuw was het burgemeesterschap in hoofdzaak gericht op het bedachtzaam leiding geven aan het beleid van het College van Burgemeester & Wethouders (hierna: College van B&W) en het voorzitterschap van de Raad.⁶ Daarnaast was de burgemeester formeel het hoofd van de politie en vervulde hij een ceremoniële rol als eerste burger van zijn gemeente.⁷ De benoemingen werden op dit takenpakket afgestemd: de juridische kennis van de kandidaat-burgemeester was van belang en diens representatieve vermogen. De burgemeester diende het ambt 'hoog te houden'. De minister van Binnenlandse Zaken, die de verantwoordelijkheid droeg voor de afwikkeling van de Kroonbenoeming, kwam doorgaans uit bij kandidaten die ervaring hadden als gemeenteraadslid, wethouder of als burgemeester van een andere gemeente. Over de politieke kleur van de burgemeester bestond geen discussie. In een politiek landschap dat hoofdzakelijk werd bevolkt door liberalen van diverse schakeringen waren ook de burgemeesters bijna zonder uitzondering uit deze kringen afkomstig.

In Amsterdam was het burgemeesterschap van oudsher nauw verbonden geweest met het koopmanschap; de koopman-burgemeester was in de Gouden Eeuw een begrip. In de tweede helft van de negentiende eeuw kwam deze combinatie echter nauwelijks meer voor. Overheid en bedrijfsleven waren volgens de liberale doctrine van afzijdigheid van de staat op economisch terrein twee gescheiden werelden. In Rotterdam waren de banden tussen het bedrijfsleven en de burgemeester in de negentiende eeuw wel wat nauwer dan in Amsterdam. Burgemeester J.F. Hoffmann (1845-1866) was tijdens zijn burgemeesterschap directeur van de firma Hoffmann en Doorepaal, reders en zeehandelaren te Rotterdam. Zijn opvolger J. van Vollenhoven was afkomstig uit een Rotterdamse koopmansfamilie en stond daarmee middenin de handelselite in zijn gemeente.⁸ Niettemin gaven ook de Rotterdamse burgemeesters in hun *bestuurlijke* optreden geen blijk van een bijzondere inzet voor de handelsbelangen van hun gemeente. Het Rotterdamse stadsbestuur zou de ontwikkeling van de haven pas naar zich toe-

6 Formeel was het mogelijk het burgemeesterschap met het raadslidmaatschap te combineren, maar in de praktijk kwam dit nauwelijks voor. Elzinga, *Dualisme*, 48-50, 271-272.

7 Ibidem, 291.

8 P. van de Laar, *Stad van formaat. Geschiedenis van Rotterdam in de negentiende en twintigste eeuw* (Zwolle 2000) 89.

trekken toen de particuliere initiatieven spaak waren gelopen. Het faillissement van de Rotterdamsche Handelsvereniging van ondernemer Lodewijk Pincoffs, het bedrijf dat verantwoordelijk was voor de ontwikkeling van het havengebied op de linker Maasoever, vormde in 1879 de aanleiding voor de gemeente om onder aanvoering van G.J. de Jongh, de directeur van Gemeentewerken, het havenbeheer in eigen hand te nemen.⁹ Terzelfder tijd zette het Amsterdamse stadsbestuur zich aan de ontwikkeling van het westelijk havengebied na de opening van het Noordzeekanaal in 1876. De burgemeesters speelden daarbij echter geenszins een initiërende rol.

Ook in Den Haag duurde het lang voordat de burgemeester besloot zelf in de ontwikkeling van de plaatselijke handel en nijverheid te investeren.¹⁰ De burgemeesters toonden traditiegetrouw meer interesse voor de bevordering van het culturele leven. Burgemeester J.G. Patijn (1882-1887) was intensief betrokken bij de bouw van het Kurhaus dat door hem in 1885 zou worden geopend. Den Haag vormde dankzij de ligging aan zee en zijn functie als hofstad een trekpleister voor renteniers en buitenlandse gasten en diende dan ook goed geoutilleerd te zijn om hen het nodige vermaak te bieden. Met de ontwikkeling van handel en bedrijfsleven hielden Patijn en zijn directe voorgangers en opvolgers zich niet bezig.¹¹

Een nieuw elan, 1900-1920

In het eerste decennium van de twintigste eeuw trad in de Nederlandse grote steden een nieuw type burgemeester voor het voetlicht. Twee ontwikkelingen waren bepalend voor deze verandering in de bestuursstijl van de burgemeester. Ten eerste zette de politisering van het lokaal bestuur door; een ontwikkeling die, zoals we zullen zien, ook van invloed zou zijn op de betrokkenheid van de burgemeesters bij de lokale economie. In de jaren tachtig en negentig van de negentiende eeuw was de zittende liberale bestuurselite uitgedaagd door nieuwe politieke krachten.¹² Na de eeuwwisseling begon de opmars van de sociaal-democraten. Zij groeiden binnen twee decennia uit tot de grootste partij in de gemeenteraden van Amsterdam, Rotterdam en Den Haag. Samen met de confessionele partijen domineerden zij het lokaal bestuur. Van de burgemeesters werd verwacht dat zij als bemiddelaars en conflictbeheersers deze politieke verschuivingen in goede banen leidden.¹³ Niet alle burgemeesters waren hierin even succesvol. In een aantal gevallen botste hun autoritaire persoonlijkheid met de politieke nieuwelingen. De Amsterdamse burgemeester W.F. van Leeuwen (1901-1910) haastte zich de nieuwe sociaal-democratische raadsleden op het hart te drukken dat de bloei van de gemeente

9 W.F. Lichtenauer, 'Pincoffs, Lodewijk (1827-1911)' in: J. Charité (red.), *Biografisch woordenboek van Nederland* (verder BWN) I (Den Haag 1979). Geraadpleegd via www.inghist.nl (3 januari 2008).

10 T. de Nijs, 'Economie' in: T. de Nijs en J. Sillevs (red.), *Den Haag. Geschiedenis van de stad III, Negentiende en twintigste eeuw* (Zwolle 2005) 148-176, aldaar 166.

11 Ibidem, 166. In Den Haag was I.A. Lindo, directeur Gemeentewerken, de motor achter de ontwikkeling van de Laakhaven.

12 P. de Rooy, 'In het voetspoor van de radicalen 1889-1902' in: R. Aerts en P. de Rooy (red.), *Geschiedenis van Amsterdam III, Hoofdstad in aanbouw 1813-1900* (Amsterdam 2006) 519-573, aldaar 522-529. Zie voor een verdeling van de raadszetels in Amsterdam: Kaal, *Het hoofd van de stad*, 277.

13 N. Randeraad, 'Het geplooid land. De pacificerende rol van commissarissen des Konings en burgemeesters' in: J.C.H. Blom en J. Talsma (red.), *De verzuiling voorbij. Godsdienst, stand en natie in de lange negentiende eeuw* (Amsterdam 2000) 134-153, aldaar 152-153. Vgl. N. Randeraad (red.), *Mediators between state and society* (Hilversum 1998).

niet afhang van de lengte van de redevoeringen in de Raad.¹⁴ De Rotterdamse burgemeester Zimmerman (1906-1923) had volgens zijn biograaf Bosmans een ‘aversie van het socialisme’.¹⁵ Anderen, zoals de Amsterdamse burgemeesters A. Röell en J.W.C. Tellegen ontwikkelden wel een goede verstandhouding met de sociaal-democratische wethouders in hun stad.

Een tweede ontwikkeling die van invloed was op de bestuursstijl van de burgemeesters was het (hernieuwde) zelfbewustzijn dat in de drie grote steden aan de dag trad. De economische bloei in de decennia rond de eeuwwisseling, gekoppeld aan de toenemende zichtbaarheid van stedelijke overheden – het ambtenarenapparaat dijde in korte tijd sterk uit – werkten het ontstaan van een zeker zelfbewustzijn in de hand. Stadsbesturen gingen zich in toenemende mate bekommeren om het imago, de uitstraling en het leefklimaat van de stad. De verfraaiing van de stad, als een manier om uiting te geven aan de ‘grootheid’ ervan,¹⁶ ging hand in hand met stadspromotie. De burgemeesters raakten hierbij nauw betrokken. Stadsbestuurders en het lokale bedrijfsleven zochten naar bijzondere gelegenheden om hun stad internationaal op de kaart te zetten en een imago te creëren of te verbeteren. Hun inspanningen werden waarschijnlijk in belangrijke mate ingegeven door de gevoelde noodzaak om een tegenwicht te bieden aan de trek naar buiten die het gevolg zou zijn van de industrialisatie. Het beeld van de bedompte fabrieksstad versus het idyllische en rustieke platteland diende te worden bijgesteld.¹⁷

Het beste voorbeeld is wel Den Haag. In de stadspromotie werd daar meer dan ooit de nadruk gelegd op het karakter van Den Haag als stad van vertier en vermaak en de nabijheid van badplaats Scheveningen, terwijl de industriële ontwikkeling die de stad eind negentiende eeuw doormaakte en de havenfunctie van Scheveningen geheel buiten beeld bleven.¹⁸ In Rotterdam stortte burgemeester Zimmerman zich op de stadsverfraaiing. Hij gaf leiding aan de herinrichting van de Coolsingel, waar een nieuw stadhuis zou worden gebouwd.¹⁹ Het bouwen van een nieuw stadhuis was een prestigieus project, waarmee het stadsbestuur zichzelf een duidelijk gezicht kon geven in de stedelijke samenleving en dat uitdrukking gaf aan een nieuw elan; aan een hernieuwd zelfbewustzijn van de stad en haar bestuur. Burgemeesters als Zimmerman grepen daarnaast maar al te graag de gelegenheid aan om met de bouw van een nieuw stadhuis ook zichzelf te ‘vereeuwigen’. Met de bevordering van het economisch leven in hun gemeente hielden de grootstedse burgemeesters zich echter nog steeds niet bezig.

Een ambt in beweging, 1920-1940

Zimmerman en Van Leeuwen, maar ook hun Haagse collega jhr. H.A. van Karnebeek (1911-1918) waren burgemeesters van conservatief-liberale signatuur, benoemd door

14 G.W.B. Borrie, *F.M. Wibaut. Mens en magistraat. Ontstaan en ontwikkeling der socialistische gemeentepolitiek* (Assen 1968) 90.

15 J. Bosmans, ‘Zimmerman, Alfred Rudolph (1869-1939)’ in: Charité, *BWN* II (Den Haag 1985). Geraadpleegd via www.inghist.nl (3 januari 2008).

16 H. van Dijk, ‘Op weg naar de twintigste-eeuwse stad’ in: M. Halbertsma (red.), *Steden vroeger en nu. Een inleiding in de cultuurgeschiedenis van de Europese stad* (Bussum 2000) 165-183, aldaar 169.

17 P. Kooij, ‘Het imago van de Nederlandse steden tot het begin van de twintigste eeuw’, *Groniek*, 37, afl. 162 (2004) 43-58, aldaar 51-52.

18 Kooij, ‘Het imago’, 56, 58; voor de economische ontwikkeling zie De Nijs, ‘Economie’, 160, 164 en C. Nigten, ‘Den Haag als nationaal en internationaal centrum’ in: De Nijs en Sillevius (red.), *Den Haag* III, 101-122, aldaar 110.

19 Van Dijk, ‘Op weg’, 169.

ministers die eveneens van liberale huize waren. Deze benoemingen pasten geheel in de traditie van de benoeming van liberale of partijlozen heren van stand; Van Karnebeek was in Den Haag de vierde opeenvolgende burgemeester van adellijke komaf. Deze traditie werd doorbroken door het optreden van de katholieke Limburgse jhr. Ch.J.M. Ruijs de Beerenbrouck tijdens zijn eerste twee termijnen als minister van Binnenlandse Zaken (1918-1925). Ruijs liet zich bij de burgemeestersbenoemingen leiden door de politieke verhoudingen in de Gemeenteraad vanuit de gedachte dat de politieke achtergrond van de burgemeester diende aan te sluiten bij de dominante politieke stroming in de Raad, zodat het ontstaan van conflicten tussen burgemeester en Raad kon worden tegengegaan.²⁰ Tegelijkertijd bracht deze politisering van de benoemingspraktijk het risico met zich mee dat de burgemeester in politiek vaarwater verzeild raakte, wat botste met de onafhankelijke rol die hij als voorzitter van Raad en College geacht werd te vervullen. Deze ontwikkeling zou, zoals we zullen zien, niet zonder invloed blijven op de bestuursstijl van de burgemeester én op zijn relatie tot het economisch leven in zijn gemeente.

Een tweede ontwikkeling die de bestuursstijl belangrijk beïnvloedde was de verschuivende verhouding tussen de nationale en gemeentelijke overheid. In de laatste decennia van de negentiende eeuw was de betrokkenheid van de plaatselijke overheid bij de ontwikkeling van de lokale economie noodgedwongen toegenomen. De aard en omvang van de noodzakelijk geachte investeringen was zodanig dat de overheid zich niet afzijdig kon houden; de opmars van het Rotterdamse haven- en scheepvaartwezen greep bijvoorbeeld zo diep in op de ruimtelijke ordening van de stad, dat het gemeentebestuur wel moest ingrijpen. De vraagstukken waarmee de steden werden geconfronteerd hadden echter een zodanige omvang, dat ze niet door het gemeentebestuur alléén konden worden opgelost. Over de aanleg van nieuwe, grootschalige infrastructuur, zoals een kanaal tussen Amsterdam en de Rijn of de bouw van een nieuw stadshuis, trad men in overleg met het rijk. De burgemeester was bij uitstek de figuur die de lokale belangen onder de aandacht van het rijk kon brengen. Hij beschikte in de regel over een uitstekend netwerk in het regeringscentrum – de plaats waar de burgemeestersposten tenslotte ook werden verdeeld. Burgemeesters met een degelijke partijpolitieke achtergrond konden hierbij bovendien van hun eigen politieke netwerk gebruik maken. Het was dan ook de burgemeester die tijdens het interbellum als lobbyist en bruggenhoofd tussen gemeente en Den Haag ging fungeren.

De vraag is nu in hoeverre de nieuwe benoemingspolitiek, de politisering van het lokaal bestuur en de verschuivende verhouding tussen Den Haag en de grote steden de betrokkenheid van de burgemeesters bij het economisch leven van hun gemeenten in de hand heeft gewerkt. Om deze vraag te kunnen beantwoorden zal hier achtereenvolgens nader worden ingegaan op de bestuursstijl van de burgemeesters van Den Haag, Rotterdam en Amsterdam tijdens het interbellum.

Haagse burgemeesters tijdens het interbellum

In Den Haag vormde het interbellum geen noemenswaardige breuk met de gevestigde burgemeesterlijke bestuurstraditie. De Haagse burgemeesters munten vaak uit in be-

²⁰ Randerad, 'Het geplooid land', 146.

stuurlijke ervaring, maar ze bemoeiden zich nauwelijks met het economisch leven in hun gemeente. Een eerste verklaring hiervoor kan worden gezocht in het feit dat het economisch profiel van Den Haag niet om een actief optreden van de burgemeester vroeg. Het Haagse gemeentebestuur werd nauwelijks in beslag genomen door het uitgraven van kanalen, het uitvoeren van havenwerken of het aantrekken van hoogwaardige industrieën. Daar kwam bij dat de politisering van het ambt aan Den Haag voorbij leek te gaan. De benoeming van J.A.N. Patijn (1918-1930) was in september 1918, kort na het aantreden van Ruijs als minister, nog volgens het oude stramien verlopen. Patijn dankte zijn benoeming onder meer aan de wijze waarop hij zich als burgemeester in Leeuwarden had gemanifesteerd. De commissaris van de Koningin in Friesland, P.A.V. baron van Harinxma thoe Slooten, omschreef Patijn als een krachtige persoonlijkheid, die niet naar populariteit streefde. 'Al te vriendelijk moet een Burgemeester eener groote gemeente ook niet zijn', aldus de commissaris, 'ons Hollandsch volk kan daar niet goed tegen.' Zijn Zuid-Hollandse collega voegde daaraan toe dat Patijn en zijn vrouw van goeden huize kwamen en goed bemiddeld waren en dat hij zijn vreemde talen sprak; een kwaliteit die in de residentie van grote waarde werd geacht.²¹

Het optreden van de partijloze liberaal Patijn vertoont veel gelijkenis met de bestuursstijl van zijn oudere Rotterdamse ambtgenoot Zimmerman. Patijn had evenals Zimmerman grote moeite met de opkomst van de sociaal-democraten. Bij discussies in het College stond de onbuigzame Patijn altijd tegenover de rode wethouders: 'hij miste de soepelheid (...) die in onzen tijd toch wel noodig is in den magistraat van een groote stad', zo concludeerde de journalist Doe Hans eind jaren dertig, toen sociaal-democratische wethouders in alledrie de grote steden inmiddels waren uitgegroeid tot gewaardeerde stadsbestuurders. Kort na de Eerste Wereldoorlog was hiervan in Den Haag nog geen sprake. De sociaal-democratische wethouder Albarda werd naar eigen zeggen 'mistroostig, vermoeid en moedeloos' van de opstelling van de burgemeester. Patijn trok zich het liefst zo min mogelijk van zijn wethouders aan en deinsde er niet voor terug om zaken buiten het College om te regelen als hij van de wethouders tegenstand verwachtte.²² Zijn bestuursstijl paste niet bij het gepolitiseerde politieke klimaat, waarin de burgemeester geacht werd als onpartijdige bemiddelaar op te treden.²³

Ook de wijze waarop Patijn zich bestuurlijk profileerde vertoonde overeenkomsten met Zimmerman. Patijn maakte eveneens van de bouw van een nieuw stadhuis een persoonlijk project, maar slaagde er vanwege onenigheid met de Raad niet in om dit project snel van de grond te tillen. Op economisch gebied vertoonde Patijn nauwelijks enige vorm van daadkracht. Toen de Haagse Kamer van Koophandel contact zocht met de burgemeester om haar plannen te ontvouwen voor de aanleg van een luchthaven in Den Haag of omgeving reageerde Patijn sceptisch. Er zou volgens hem nog wel twintig jaar

21 Nationaal Archief (verder NA). Archief van het ministerie van Binnenlandse Zaken. Kabinetsarchief (verder Archief BZ), inv.nr. 538. Commissaris van de Koningin in Friesland Van Harinxma thoe Slooten aan commissaris van de Koningin in Zuid-Holland E.C. baron Sweerts de Landas Wyborgh dd. 20 september 1918; Sweerts aan minister van Binnenlandse Zaken Ruijs de Beerenbrouck, dd. 21 september 1918. Patijn was een zoon van oud-burgemeester J.G. Patijn.

22 Citaat: D. Hans, 'Haagsche burgemeesters', *Amsterdamsche Dameskroniek*, dd. 6 november 1937; J. Gaemers, *De rode wethouder: Willem Drees 1886-1988, de jaren 1886-1940* (Den Haag 2006) 241; M. van Doorn, *Het leven gaat er een lichten gang. Den Haag in de jaren 1919-1940* (Zwolle 2002) 207.

23 Randeraad, 'Het geplooid land', 146-148.

overheen gaan, voordat zijn stad een eigen luchthaven had.²⁴ De snelle ontwikkeling van de luchtvaart in Amsterdam en Rotterdam bracht hem later wel op andere gedachten, maar Den Haag had inmiddels een grote achterstand opgelopen. Plannen voor de aanleg van een nieuwe luchthaven tussen Rotterdam en Den Haag in liepen aanvanke-lijk op niets uit, ook omdat Patijns opvolger L.H.N. Bosch ridder van Rosenthal (1930-1934) de hoge kosten ervan niet verantwoord achtte.²⁵

Ook S.J.R. de Monchy (1934-1940; 1945-1947) toonde zich geen ondernemende burgemeester. Hij had naar eigen zeggen te weinig tijd 'om een aantal zaken nu eens waarlijk zelf voort te stuwen', omdat hij te druk was met het bezoeken van diners, soirees en congressen die in zijn stad werden gehouden en waar zijn aanwezigheid gewenst was.²⁶ Zijn voorganger had hem ontraden zelf zijn speeches te schrijven, maar dat kon De Monchy niet over zijn hart verkrijgen. Daarnaast zette De Monchy de stadhuisplannen van Patijn door. Tijdens zijn burgemeesterschap zou met de bouw worden begonnen. 'Zoo er één zaak was, waarin van den Burgemeester leiding verwacht mocht worden, dan was het zeker de voorbereiding van den Stadhuisbouw', aldus De Monchy.²⁷ Voor het overige hield hij zich, geheel in lijn met de Haagse burgemeesterlijke bestuurstraditie, bezig met de bevordering van het 'vreemdelingenverkeer' en andere vormen van stadspromotie. De Monchy zette zich bijvoorbeeld in voor de bouw van een tentoonstellingsgebouw, dat uiteindelijk op sportterrein Houtrust zou worden gerealiseerd. Hieraan lag de gedachte ten grondslag dat Den Haag over een gebouw diende te beschikken waar groots opgezette exposities konden worden gehouden. Tentoonstellingen, zoals de Wereldtentoonstelling en afgeleide exposities, waren in de tweede helft van de negentiende eeuw uitgegroeid tot het geijkte middel om een stad internationaal op de kaart te zetten.²⁸ Veel verder gingen de inspanningen van de Haagse burgemeesters tijdens het interbellum niet. In een periode waarin Den Haag uitgroeide tot een verzorgings- en dienstencentrum en tot een belangrijk centrum voor koloniale handelsondernemingen, voelden zij zich niet geroepen zich met de bevordering hiervan bezig te houden.

De Rotterdamse burgemeesterlijke bestuurscultuur tijdens het interbellum

In Rotterdam was dat anders. Met het vertrek van Zimmerman in 1923 zou ook het autoritaire element uit het Rotterdamse gemeentebestuur verdwijnen. In tegenstelling tot de gemeente Den Haag zou het nieuwe benoemingsbeleid en de verschuivende verhouding met de nationale overheid hier wel degelijk een nieuwe bestuursstijl in de hand werken, waartoe, mede onder druk vanuit de Rotterdamse handelswereld, ook het tonen van een zekere betrokkenheid bij het economisch leven in de gemeente behoorde.

Uit de benoemingsprocedure van de opvolger van Zimmerman blijkt dat in een stad als Rotterdam nieuwe overwegingen een rol speelden. De commissaris van de Koningin in Zuid-Holland, die een aantal geschikte kandidaten bij de minister van Binnen-

²⁴ Ch.A. Cocheret, *Kamer van Koophandel en Fabrieken voor 's-Gravenhage: 1 oktober 1853-1 oktober 1953. Herinneringen aan 100 jaar* (Den Haag 1953) 209.

²⁵ J. Verseput, *Kamer van Koophandel en Fabrieken voor Rotterdam, 1928-1953* (Rotterdam 1955) 172.

²⁶ S.J.R. de Monchy, *Twee ambtsketens. Herinneringen uit mijn burgemeesterstijd* (Arnhem 1946) 163.

²⁷ De Monchy, *Twee ambtsketens*, 134.

²⁸ Ibidem, 179-188; Kooij, 'Het imago', 53.

Afbeelding 1: Op de plaats van de met de grond gelijk gemaakte rosse buurt achter de gedempte Coolsingel verrees tussen 1915 en 1920 het nieuwe in beaux-arts stijl opgetrokken Rotterdamse stadhuis naar een ontwerp van Henri Evers, die deze eervolle opdracht te danken had aan burgemeester Zimmerman. Gemeentearchief Rotterdam.

landse Zaken moest voordragen, besloot zijn zoektocht te beginnen bij het Rotterdamse College van B&W. Uit het lijstje dat de wethouders hem overhandigden blijkt dat zij naast bestuurlijke ervaring ook de bekendheid van de kandidaat-burgemeester met de Rotterdamse wereld van handel en scheepvaart zwaar meewogen. Zo droeg het College stadsadvocaat Fruin als kandidaat aan. Fruin beschikte over goede contacten in de Rotterdamse handel- en scheepvaartwereld, waarin hij tal van commissariaten bekleedde.²⁹

Minister Ruijs de Beerenbrouck liet zich kennelijk door andere overwegingen leiden, want Fruin kwam op zijn lijstje niet voor. Op grond van de zetelverhoudingen in de Raad achtte hij het verantwoord in eerste instantie in confessionele kring naar een opvolger voor Zimmerman te zoeken. Zijn oog viel op H.A. van IJsselsteijn (Christelijk-Historische Unie), minister van Landbouw in het eerste kabinet-Ruijs (1918-1922). Tegen diens kandidatuur rees in Rotterdam echter verzet, zowel vanuit de politiek als vanuit de handelswereld.³⁰ Ruijs trok de kandidatuur van Van IJsselsteijn in en kwam,

²⁹ NA, Archief van de commissaris der Koningin in Zuid-Holland (verder Archief CdK), inv.nr. 199. Commissaris van de Koningin Sweerts aan minister van Binnenlandse Zaken Ruijs de Beerenbrouck, dd. 19 maart 1923.

³⁰ NA, Archief CdK, inv.nr. 199. Minister van Binnenlandse Zaken Ruijs de Beerenbrouck aan commissaris van de Koningin Sweerts, dd. 21 april 1923; Gemeentearchief Rotterdam (verder GAR), Verzameling der gedrukte stukken behorende bij de handelingen van den gemeenteraad van Rotterdam 1905, Volgnummer 10. Van IJsselsteijn, die als voormalig adjunct-directeur van de Rotterdamse Dienst Gemeentewerken geen goede indruk had achtergelaten, was 'door zijne persoonlijkheid, karaktereigenschappen en antecedenten ongeschikt [...] om aan het hoofd dezer Gemeente te staan'. NA, Archief Ch.J.M. Ruijs de Beerenbrouck (verder Archief Ruijs), inv.nr. 10, G. van Beuningen,

na een lange zoektocht, uiteindelijk uit bij J. Wytema, burgemeester van buurgemeente Dordrecht.³¹ De *NRC* reageerde positief op de benoeming van Wytema. Uit zijn Dordtse periode kon worden afgeleid dat hij oog had voor de economische positie van zijn gemeente – Wytema had een bijdrage geleverd aan de promotie van Dordrecht als havenstad – wat in een wereldhavenstad als Rotterdam een niet onbelangrijke eigenschap werd geacht. De burgemeester moest volgens de krant ‘iets van een bedrijfsleider’ hebben om zich effectief voor de bloei van zijn gemeente in te kunnen spannen. Daarnaast was bestuurlijke ervaring een belangrijk criterium: een krachtige bestuurder moest in staat zijn de Rotterdamse handelsbelangen te bevorderen, zowel binnen de Rotterdamse gemeentepolitiek als ten opzichte van het rijk.³²

Wytema zou niet aan de verwachtingen voldoen. Krachtdadig was zijn optreden bepaald niet, wat alleen al bleek uit zijn onvermogen om de Rotterdamse Raadsvergaderingen in goede banen te leiden.³³ Ook op economisch terrein gooide hij geen hoge ogen. Volgens de sociaal-democratische wethouder A.W. Heykoop had burgemeester Wytema ‘een aantal eigenschappen, die hem stempelden, meer tot een beetje ouderwetschen “burgervader”, dan tot een modern burgemeester’.³⁴ Volgens de Rotterdamse secretaris van de Metaalbond knoopte Wytema tijdens zijn burgemeesterschap ‘geen noemenswaard contact met het bedrijfsleven’ aan.³⁵

Bij de keuze voor een nieuwe burgemeester stond dit laatste aspect van het ambt nog steeds niet op de voorgrond. Na het overlijden van Wytema in juli 1928 bleek de regering het in de eerste plaats van belang te achten om een opvolger te vinden die in tegenstelling tot zijn voorganger wél in staat zou zijn om de orde in de Raadszaal te handhaven.³⁶ Den Haag ging op zoek naar een gezaghebbende voorzitter van de Raad en het College. Minister van Binnenlandse Zaken J.B. Kan (1926-1929) kwam uit bij het liberale Tweede Kamerlid P. Droogleever Fortuyn. Droogleever was een geboren Rotterdammer die carrière had gemaakt in Den Haag, waar hij vanaf 1912 actief was geweest in de gemeentepolitiek, onder meer als wethouder van Financiën.³⁷ Kan roemde Droogleever vanwege diens ‘zeldzamen slag om in lastige vergaderingen zijn standpunt te handhaven, zoodat, zoo van iemand, van hem verwacht mag worden, dat hij in den Rotterdamschen Raad het gezag zal weten te doen gelden’.³⁸

Dat Droogleever geen banden onderhield met de Rotterdamse wereld van handel en scheepvaart was voor Kan geen bezwaar. Bij de Haagse liberale bestuurselite bestond

G.H. Hintzen, H.J. Knottenbelt, A.C. Mees, B.E. Ruys, J. Rypperda Wierdsma, W. Suermondt Lzn. en P.J. van Wijngaarden aan de minister van Binnenlandse Zaken, dd. 14 mei 1923; Ibidem, Extract uit de notulen van het verhandelende in de vergadering van B&W dd. 4 mei 1923; Ibidem, G.G. van der Hoeven aan mr. J.B. Kan, ongedateerd.

31 Zie hiervoor: H. Kaal, ‘Bewogen benoemingen: vier Rotterdamse burgemeestersbenoemingen in de eerste helft van de twintigste eeuw’, *Rotterdams Jaarboekje* (2008) (ter perse).

32 *NRC* 1 augustus 1923, ochtendblad.

33 J.M. Pattist, ‘Drie burgemeesters’, in: Ch.A. Cocheret en W.F. Lichtenauer (red.), *Bekende Rotterdammers door hun stadgenoten beschreven* (Rotterdam 1951) 9-18, aldaar 14.

34 GAR, Bibliotheek IX G 14, Verzameling krantenknipsels n.a.v. het overlijden van burgemeester J. Wytema, *Voorwaarts* 12 juli 1928.

35 Ibidem, *De Telegraaf*, 12 juli 1928, avondblad.

36 Kaal, *Het hoofd van de stad*, 68.

37 W.F. Lichtenauer, ‘Droogleever Fortuijn, Pieter (1868-1938)’ in: Charité (red.), *BWN II*. Geraadpleegd via www.inghist.nl (3 januari 2008).

38 NA, Archief BZ, inv.nr. 580, no. 612, Minister van Binnenlandse Zaken J.B. Kan aan de koningin, dd. 11 september 1928.

het idee dat wanneer de burgemeester uit de 'betere kringen' afkomstig was, hij vanzelf contacten met de economische elite zou aanknopen, omdat hij tot hetzelfde sociale netwerk behoorde. Dat er nochtans van formele contacten geen sprake was, werd in Rotterdam echter meer en meer als een gemis gevoeld, zowel door het lokale bedrijfsleven, als door de gemeentelijke overheid zelf. In een rapport uit 1929 merkte gemeentebtenaar K.F.O. James³⁹ op dat het Rotterdamse gemeentebestuur deskundigen miste op het terrein van haven en scheepvaart. Met enige verbazing constateerde James dat discussies over de haven, 'de levensbron van Rotterdam', in de handelingen van de Gemeenteraad slechts een 'geringe plaats' innamen. Ook maakte hij gewag van het 'weinig contact, dat niet alleen tusschen het Gemeentebestuur als zodanig, maar ook tusschen de hoofdbantenaren en het bedrijfsleven soms schijnt te bestaan'. Zijn voorstel was om de contacten tussen overheid en bedrijfsleven te formaliseren.⁴⁰ Ook de Rotterdamse Kamer van Koophandel voelde veel voor een betere samenwerking met de gemeentelijke overheid. Het gemeentebestuur ging vervolgens tot actie over. Onder aanvoering van Droogleever Fortuyn besloot het College van B&W haast te maken met de centralisatie van het havenbeheer in een nieuw op te richten gemeentelijk orgaan: het Gemeentelijk Havenbedrijf, opgericht in 1932.⁴¹ Drie jaar later volgde de oprichting van de Stichting Havenbelangen; een initiatief van overheid en bedrijfsleven, gericht op propaganda voor de Rotterdamse haven in binnen- en buitenland.⁴²

De centralisering van het havenbeheer was een belangrijke stap op weg naar een verbetering van de verstandhouding tussen de Kamer van Koophandel en het gemeentebestuur. Er viel echter nog veel werk te verrichten. Volgens de Kamer spanden de stadsbestuurders zich onvoldoende in voor de bevordering van de Rotterdamse haven economie. De grootste ergernis vormde de weigering van het stadsbestuur om de haventarieven te verlagen, hetgeen door de Kamer veroordeeld werd als 'een onverantwoordelijke veronachtzaming van de levensbelangen van de Rotterdamsche haven'.⁴³ De hoge tarieven maakten het vervoer en overslag van goederen over de Rotterdamse haven minder aantrekkelijk. Burgemeester Droogleever Fortuyn werd het optreden van zijn Amsterdamse collega Willem de Vlugt, die in Amsterdam met een uitgekende tariefpolitiek het scheepvaartverkeer naar de hoofdstad probeerde te bevorderen, ten voorbeeld gehouden.

Dat een Gemeentebestuur, waarvan kracht uitgaat en dat gestadig opkomt voor de wenschen en behoeften van zijn gebied, veel, zoo niet alles kan bereiken, daarvan getuigt hetgeen binnen onze grenzen wordt gedaan voor de havens van Amsterdam en Dordrecht, daarvan getuigt daarbuiten b.v. hetgeen in België wordt bereikt door de stad Antwerpen.⁴⁴

39 James werd later chef van het gemeentelijke Bureau Havenverkeer en vervolgens burgemeester van Gouda (1938-1964).

40 GAR, Archief van het Gemeentelijk Havenbedrijf Rotterdam, inv.nr. 1, Nota over het havenbeheer te Rotterdam, opgesteld door K.F.O. James, secretaris van de stukgoedcommissie (1929).

41 J.U. Brolsma, *Havens, kranen, dokken en veren. De Gemeentelijke Handelsinrichtingen en het Havenbedrijf der gemeente Rotterdam, 1882-2004* (Utrecht 2006) 85, 87-90.

42 J. Nieuwenhuis, *De haven van Rotterdam in verleden en heden* (Groningen 1952) 78.

43 Verseput, *Kamer van Koophandel*, 71.

44 Ibidem, 78.

Het Rotterdamse gemeentebestuur zag tariefverlaging echter als een onverantwoorde inkomstenderving en stelde financiële compensatie van het rijk als voorwaarde. Pas medio 1933 werden de Rotterdamse tarieven verlaagd.⁴⁵ Geleidelijk aan vonden de Kamer van Koophandel en het gemeentebestuur elkaar in hun gemeenschappelijk streven om de regering van de noodzaak te overtuigen dat Rotterdam niet buiten financiële steun van het rijk kon om de concurrentieslag met andere Europese Rijnhavens én Amsterdam aan te kunnen.⁴⁶ In 1935 hield Droogleever Fortuyn samen met de voorzitter van de Rotterdamse Kamer van Koophandel voor de AVRO-radio een pleidooi voor financiële steun van het rijk voor de Rotterdamse haven.

Het Nederlandsche volk dient er van doordrongen te zijn, dat, wanneer Rotterdam schade lijdt, heel het land daarvan den terugslag ondervindt. Daarom: Rotterdam moet niet alleen geholpen worden, het moet ook spoedig geholpen worden.

Zijn oproep volgde op de devaluatie van de Belgische munt die tot gevolg had gehad, dat de Antwerpse haven nog goedkoper was geworden voor aanmerende schepen dan Rotterdam.⁴⁷ De Nederlandse regering bleek maar zeer beperkt bereid Rotterdam tegemoet te komen. Voordat de gemeente enige aanspraak kon maken op financiële steun van rijkswege dienden eerst de gemeentefinanciën op orde te worden gebracht.⁴⁸ De gemeente lag deze jaren onder de knoet van de vrijzinnig-democratische minister van Financiën P.J. Oud, de man die enkele jaren later in Rotterdam tot burgemeester zou worden benoemd.

Hoewel tijdens het burgemeesterschap van Droogleever Fortuyn de banden tussen gemeente en haven werden aangehaald, bleven zijn inspanningen wat aan de oppervlakte, dat wil zeggen, zij lagen vooral op bestuurlijk niveau. Droogleever Fortuyn en zijn voorganger waren bijvoorbeeld betrokken bij de discussie over mogelijke grootschalige annexaties van randgemeenten om de verdere uitbreiding van de Rotterdamse haven mogelijk te maken. Belangrijker nog was zijn rol als lobbyist in Den Haag. Als oud-wethouder van de Hofstad, Eerste Kamerlid en voorzitter van de Vereniging van Nederlandse Gemeenten beschikte Droogleever Fortuyn over goede ingangen in het regeringscentrum. In de jaren dertig voerde hij een moeizame, maar uiteindelijk wel effectieve lobby in Den Haag om de haven- en loodstarieven omlaag te krijgen en Rijnvaartpremies in te voeren.⁴⁹ In een periode waarin de politiek in Nederland in alle bestuurlijke geledingen door 'partijpolitiek' werd gedomineerd en de greep van de nationale overheid op de gemeentelijke overheid werd verstevigd groeide het belang van goede contacten in Den Haag.

Hoewel Droogleever Fortuyn zich meer dan zijn voorganger bezighield met het aanhalen van de contacten tussen het gemeentebestuur en de havenondernemers, was ook bij hem van nauwe banden met het Rotterdamse bedrijfsleven geen sprake; in de havenstad Rotterdam bekleedden de burgemeesters geen commissariaten in het haven- en scheepvaartwezen. In de Maasstad werd door de liberale burgemeesters lang het liberale principe gehuldigd dat overheid en bedrijfsleven twee gescheiden werelden waren

⁴⁵ Ibidem, 87, 92.

⁴⁶ Ibidem, 97-98.

⁴⁷ *Radio-interview over Rotterdamsche Havenbelangen*. Kamer van Koophandel en Fabrieken voor Rotterdam (Rotterdam 1935).

⁴⁸ Verseput, *Kamer van Koophandel*, 108-109.

⁴⁹ Brolsma, *Havens, kranen*, 183-184.

die zich zo min mogelijk met elkaars zaken dienden te bemoeien. Het echec van Pincoffs had er aan het einde van de negentiende eeuw toe geleid dat de gemeente de ontwikkeling van de havens zelf ter hand had genomen, maar dit was met een zekere terughoudendheid gebeurd.

De Rotterdamse haven is groot geworden door de sterke individualiteit en den durf harer ondernemers. Er is misschien geen tweede wereldhaven, waar de overheid zich zoozeer beperkte tot regeling van het strikt noodzakelijke en waar het particulier initiatief dan ook zooveel ruimte tot ontplooiing vond,⁵⁰

zo stelde burgemeester Droogleever Fortuyn in een toespraak tijdens de havendag van september 1935. Tijdens zijn burgemeesterschap trad hierin weliswaar enige verandering op, maar van 'ondernemend bestuur', zoals zijn Amsterdamse collega De Vlugt dat ten toon spreidde, was geen sprake.

De benoeming van De Vlugt

De Amsterdamse burgemeester De Vlugt beschikte net als zijn collega Droogleever Fortuyn over uitstekende contacten in Den Haag. Zijn partij, de Anti-Revolutionaire Partij, maakte tussen 1918 en 1939 onafgebroken van de regering deel uit. Belangrijker nog was De Vlugs lidmaatschap van de Eerste Kamer tussen 1922 en 1939. De Vlugs inspanningen ten bate van de Amsterdamse handelswereld gingen echter verder dan het voeren van een lobby in regeringskringen. Hij onderscheidde zich in dit opzicht van zijn grootstede collega's. De verklaring hiervoor lijkt te liggen in De Vlugs persoonlijke en politieke achtergrond.

De benoeming van De Vlugt was niet zonder slag of stoot verlopen. De liberale commissaris van de Koningin A. Röell dichtte De Vlugt, die sinds 1918 als wethouder van Publieke Werken deel uitmaakte van het Amsterdamse stadsbestuur, niet de vereiste capaciteiten toe voor het burgemeesterschap van de hoofdstad. Het grootste struikelblok was dat De Vlugt over onvoldoende contacten zou beschikken met de wereld van handel en wetenschap en niet representatief genoeg werd geacht. De Vlugt was immers niet academisch gevormd en bovendien afkomstig uit een eenvoudig, gereformeerd arbeidersmilieu. Röell achtte De Vlugt dan ook niet in staat om banden aan te knopen met de Amsterdamse handelselite. Het al dan niet ontbreken van een ondernemersachtergrond was hierbij voor Röell niet bepalend; als oud-burgemeester van Amsterdam (1910-1915) had hij zelf nooit enige functie in het bedrijfsleven bekleed. Het ging hem om de *sociale* achtergrond van De Vlugt die, zo veronderstelde Röell, een goed contact met de handelswereld in de weg stond. De commissaris van de Koningin achtte het kennelijk van belang dat de burgemeester toegang had tot het netwerk van de sociaal-economische elite in Amsterdam, zodat hij in zijn optreden als bestuurder rekening kon houden met hun wensen en verlangens.

Dat er in de Amsterdamse handelswereld tal van *self-made men* rondliepen die niet uit de hogere kringen afkomstig waren, leek Röell niet te onderkennen. Ook De Vlugt, geboren in 1872, behoorde tot deze categorie. Na zijn lagere schooltijd had hij zich op

⁵⁰ 'Rede gehouden door den Heer Mr. P. Droogleever Fortuyn, Burgemeester v/d Gemeente Rotterdam. Rotterdamsche havendag 12 september 1935.' Overdruk uit *Maatschappij-Belangen* van oktober 1935.

het bouwvak gestort en al op jonge leeftijd carrière gemaakt als zelfstandige aannemer. Vlak voor de Eerste Wereldoorlog was hij aangetreden als president-commissaris van de Amsterdamse Ballast Maatschappij, een groot grondwerkersbedrijf.⁵¹ Ondanks deze ondernemersachtergrond achtte Röell De Vlucht niet geschikt voor het burgemeesterschap van Amsterdam. Hier tekende zich een conflict af tussen de oude en de nieuwe bestuurselite. Als het aan Röell lag, bleef het burgemeesterschap, zeker in een grote stad als Amsterdam, voorbehouden aan heren van stand die in de jaren voor hun benoeming ervaring hadden opgedaan binnen het openbaar bestuur en over de nodige juridische kennis van zaken beschikten.

Ruijs de Beerenbrouck werd door andere overwegingen geleid bij zijn keuze voor De Vlucht. Of De Vlucht al dan niet over contacten met de Amsterdamse handelswereld beschikte lijkt in de overwegingen van de minister opnieuw geen enkele rol te hebben gespeeld. Voor hem waren de burgemeestersbenoemingen op de eerste plaats een politieke kwestie: in Amsterdam beschikten de confessionelen en liberalen over een meerderheid en achtte Ruijs de benoeming van een vertegenwoordiger van een van deze partijen dan ook verantwoord.⁵² Zo kreeg Amsterdam in 1921 als eerste grote stad in Nederland een antirevolutionaire burgemeester die bovendien, in tegenstelling tot zijn collega's in Rotterdam en Den Haag en de meeste van zijn directe voorgangers, over een ondernemersachtergrond beschikte; een achtergrond die doorklonk in de wijze waarop hij zijn ambt zou uitoefenen.

De Olympische Spelen van 1928

Van een radicale breuk met de bestaande bestuurscultuur was geen sprake: De Vlucht optreden sloot aan bij de burgemeesterlijke bestuurstraditie zoals die in de eerste decennia van de twintigste eeuw had vorm gekregen. Evenals zijn collega's Zimmerman en Patijn eigende De Vlucht zich de bouw van een nieuw stadhuis als een persoonlijk project toe.⁵³ Daarnaast stond stadspromotie hoog op zijn bestuurlijke agenda. De Vlucht was nauw betrokken bij de pogingen van het Nederlands Olympisch Comité (NOC) om de Olympische Spelen van 1928 naar Amsterdam te halen. Toen Rome probeerde Amsterdam de loef af te steken kwam De Vlucht, die Van Tuyll in 1922 had laten weten dat het organiseren van de Spelen in Amsterdam zijn warme instemming had, in actie. Na overleg met de regering kreeg de Nederlandse gezant in Rome, J.H. van Roijen, de opdracht de belangen van Amsterdam te verdedigen, wat hij met verve deed.⁵⁴ De Spelen waren weliswaar voor de Tweede Wereldoorlog nog niet uitgegroeid tot de marketingconstructies die ze nu zijn, maar ze genereerden wel degelijk veel publiciteit en werden ook ingezet voor *image building* en *city marketing*, soms met de burgemeesters en vaak met het lokale bedrijfsleven als grote aanjagers.⁵⁵ Ook Rotter-

51 Kaal, *Het hoofd van de stad*, 36-37, 44-47.

52 NA, Archief BZ, inv.nr. 552, no. 427, Minister van Binnenlandse Zaken Ruijs de Beerenbrouck aan commissaris van de Koningin Röell, dd. 7 juni 1921.

53 Kaal, *Het hoofd van de stad*, 84-88.

54 Stadsarchief Amsterdam (verder SAA), Archief Algemene Zaken, inv.nr. 4125, no. 1761, De Vlucht aan Van Tuyll van Serooskerken, dd. 23 mei 1922; P. Arnoldussen, *Amsterdam 1928. Het verhaal van de IXe Olympiade* (Amsterdam 1994) 14.

55 S. Ward, 'Promoting the Olympic city' in: J.R. Gold en M.M. Gold, *Olympic cities. City agenda's, planning, and the World's Games, 1896-2012* (Londen en New York 2007) 120-137, aldaar 123.

Afbeelding 2: Hing dit schild voor een Amsterdamse winkelruit dan kon de klant ervan uitgaan dat hij met een bonafide winkelier te maken had. De schilden werden tijdens de Olympische Spelen verstrekt door de Algemeene Winkeliersvereeniging als hulpmiddel voor de talrijke buitenlandse gasten. Beeldbank Stadsarchief Amsterdam.

dam en Den Haag blijken nog even op de Spelen, die de stad gegarandeerd voor enige weken wereldwijd in het nieuws zouden brengen, te hebben geaasd. In Den Haag hield het plaatselijke bedrijfsleven een succesvolle geldinzameling voor de bouw van een stadion, maar het gemeentebestuur bleek niet bereid bouwgrond beschikbaar te stellen.¹⁶ De kandidatuur van Amsterdam kwam niet in gevaar.

In tegenstelling tot zijn Haagse collega onderkende De Vlucht het economisch potentieel van de Spelen: Amsterdam mocht deze unieke kans om zijn naamsbekendheid als toeristische trekpleister en als centrum van handel en cultuur te vergroten niet laten schieten. De gemeente leverde financiële steun aan de organisatie en De Vlucht liet zich persoonlijk in met de bouw van het Olympisch Stadion. Plannen om het bestaande stadion in Amsterdam-Zuid te verbouwen waren door hem van de hand gewezen, in de wetenschap dat dit stadion op den duur voor de bouw van nieuwe woningen zou moeten wijken. De Vlucht had zijn zinnen gezet op de bouw van een nieuw complex. De commissarissen van de nv tot exploitatie van het Nederlandse Sportpark, de toekomstige eigenaren van het nieuwe stadion, zouden in eerste instantie sceptisch reageren op de bouwlocatie die De Vlucht hen aandroeg – een drassig stuk polderland bij de Schin-

¹⁶ Arnoldussen, *Amsterdam*, 9, 18; D. Hans, 'Bij burgemeester Wytema op het stadhuis', *Week-End*, 43 (1924).

kel – maar zij bogen uiteindelijk het hoofd voor de burgemeester, die hen fijntjes wees op zijn jarenlange ervaring als aannemer. Architect Jan Wils zou voor het ontwerp van het Olympisch Stadion tekenen. De gemeente droeg voor een kwart miljoen bij in de bouwkosten.⁵⁷

Zette De Vlucht zich via deze stadspromotie in indirecte zin in voor de economische belangen van zijn gemeente, tijdens zijn langjarige burgemeesterschap zou hij zich ook rechtstreeks met de plaatselijke economie inlaten zoals blijkt uit zijn betrokkenheid bij de ontwikkeling van luchthaven Schiphol, de verbetering van de verbinding met de Rijn en het veilig stellen van de werkgelegenheid in de scheepvaartindustrie.

De Vlucht en Schiphol

Amsterdam groeide tijdens het interbellum uit tot het centrum van de Nederlandse luchtvaart. In Amsterdam-Noord bevonden zich de Fokker-vliegtuigfabrieken en even buiten de gemeente, in de Haarlemmermeerpolder, bevond zich het militaire vliegveld Schiphol, dat vanaf juni 1920 ook werd aangewezen als luchthaven voor civiel luchtverkeer.⁵⁸ Dat Schiphol vanaf dat moment in korte tijd zou uitgroeien tot dé luchthaven van Nederland was geen vanzelfsprekend gegeven en kan voor een belangrijk deel op het conto van het stadsbestuur worden bijgeschreven. Het Amsterdamse College van B&W aasde in navolging van Rotterdam op de gemeentelijke exploitatie van de luchthaven, die vooralsnog door het ministerie van Defensie werd beheerd. Na lange onderhandelingen kreeg de gemeente in april 1926 Schiphol voor veertig jaar in bruikleen. De gemeente had nu haar handen vrij om de luchthaven aan te passen aan de snel veranderende eisen van het (inter)nationale vliegverkeer. Burgemeester De Vlucht, die persoonlijke contacten onderhield met KLM-directeur Albert Plesman en vliegtuigbouwer Anthony Fokker – hij zat in de raad van commissarissen van de Fokker Vliegtuigfabrieken – was intensief bij de uitbreidingsplannen betrokken en overlegde met beide luchtvaartpioniers over het ontwerp van het nieuwe Schiphol.⁵⁹ In het najaar van 1938 werden de vergrote landingsterreinen van Schiphol feestelijk geopend.⁶⁰ Het totaal aan gemeentelijke investeringen in de luchthaven was inmiddels opgelopen tot om en nabij de zeven miljoen gulden.⁶¹

De Vlucht speelde ook een belangrijke rol bij de actie van de gemeente Amsterdam om de status van Schiphol als 's lands belangrijkste luchthaven veilig te stellen. Deze status kwam in de jaren dertig onder druk te staan. Plesman stoorde zich aan de in zijn ogen hoge start- en landingsgelden die KLM op Schiphol moest betalen en aan de slechte bereikbaarheid van de luchthaven. Hij drong daarom bij het ministerie van Waterstaat aan

57 Arnoldussen, *Amsterdam*, 23, 27, 32; P. Prins, 'Vijf voor twaalf', *Maandblad Amstelodamum* 86 (1999) 97-110, aldaar 102; G.M. Greup, *Kamer van Koophandel en Fabrieken voor Amsterdam. Gedenkboek samengesteld ter gelegenheid van het 125 jarig bestaan II, Het tijdvak 1922-1936* (Amsterdam 1936) 248, 291; J.J. Hesseling, *Dr. Willem de Vlucht* (Amsterdam 1949) 76.

58 A.C.M. Bouwens en M.L.J. Dierikx, *Op de drempel van de lucht. Tachtig jaar Schiphol* (Den Haag 1996) 68.

59 Ibidem, 78-79.

60 P.J. Mijksenaar, *Amsterdam. Verleden (1275-1900). Heden (1900-1950). Toekomst (1950-2000)* (Amsterdam 1951) 167; SAA, Gemeentelijk jaarverslag 1937.

61 SAA, Particulier Secretariaat van de Burgemeester (verder Archief Bm), inv.nr. 216, no. 2/35, Materiaal voor de redevoering gehouden ter gelegenheid van de opening van het hernieuwde Schiphol (1938); Bouwens en Dierikx, *Op de drempel van de lucht*, 76.

Afbeelding 3: Burgemeester De Vlucht gaat op Schiphol aan boord van een vliegtuig dat hem naar Londen zal brengen (1930). Een jaar eerder had de Londense Lord-Mayor Amsterdam met een bezoek vereerd. De Vlucht werd op dit tegenbezoek vergezeld door zijn vrouw, die een dag eerder per boot naar Londen was vertrokken. Beeldbank Stadsarchief Amsterdam.

op de aanleg van een nieuw, centraal vliegveld ter vervanging van de Rotterdamse luchthaven Waalhaven én Schiphol. Minister van Waterstaat J. van Buuren (1937-1939) voelde veel voor dit plan, maar kreeg direct een stortvloed aan protesten over zich heen. Amsterdam stond in rep en roer. Onder aanvoering van De Vlucht nam de Gemeenteraad met algemene stemmen een motie aan, ingediend door alle fractievoorzitters, waarin een dringend beroep werd gedaan op de regering om deze plannen niet door te voeren en Schiphol als het centrale vliegveld aan te wijzen.⁶² Ook oefende De Vlucht persoonlijk druk uit op Den Haag om Schiphol, dat beter en moderner geoutilleerd was dan de andere luchthavens, als centrale luchthaven aan te wijzen.⁶³ En met succes: de Kamer wees het plan van Van Buuren van de hand. Overleg tussen de gemeente en het rijk mondde in oktober 1938 vervolgens uit in de oprichting van de nv Nationale Luchthaven Schiphol. Amsterdam wist zich verzekerd van de financiële steun van het rijk, dat voor zestig procent in de nv participeerde. Nu waren voldoende financiële middelen beschikbaar om Schiphol verder in te richten als de centrale luchthaven van het land.⁶⁴ Hoewel ook

⁶² J. Beishuizen en E. Werkman, *De magere jaren. Nederland in de crisistijd, 1929-1939* (Leiden 1976) 230.

⁶³ Bouwens en Dierikx, *Op de drempel van de lucht*, 93.

⁶⁴ Ibidem, 96; SAA, Gemeentelijk jaarverslag 1938, 136-137. Het predikaat 'nationale luchthaven' werd Schiphol pas officieel in 1949 door de regering toegekend

de Haagse en Rotterdamse burgemeesters bij de vliegveldkwestie betrokken waren geweest, stonden hun steden vooralsnog met lege handen. Een gebrek aan slagvaardigheid hunnerzijds én de uitgekiende lobby die door de gemeente Amsterdam was gevoerd onder leiding van burgemeester De Vlucht lag hieraan ten grondslag.

Opschudding rond het verdrag met België

Schiphol groeide tijdens het interbellum uit tot een belangrijk knooppunt in het internationale vliegverkeer. Amsterdam had daarnaast de ambitie zijn positie als Noordzee- en Rijnhaven te verbeteren. In dit opzicht vormde niet alleen Rotterdam, maar ook de Belgische havenstad Antwerpen een concurrent. Toen de Nederlandse regering in de jaren twintig onderhandelde met België over de aanleg van waterverbindingen van Antwerpen met de Rijn in Nederland en het Duitse achterland barstten in Amsterdam en Rotterdam de protesten los.⁶⁵ Werd het verdrag geratificeerd dan zou Antwerpen op den duur over een betere verbinding met de Rijn komen te beschikken dan Amsterdam.⁶⁶

Terwijl Wytema op advies van een Rotterdamse topambtenaar bij minister van Buitenlandse Zaken Van Karnebeek tegen het verdrag protesteerde, behoorde De Vlucht opvallend genoeg tot de voorstanders van ratificatie.⁶⁷ Volgens hem werden de nadelige effecten van het verdrag voor Amsterdam overschat: Rotterdam zou volgens De Vlucht een grotere concurrent voor Amsterdam blijven dan Antwerpen. Hij gaf te kennen dat hij als lid van de Eerste Kamer voor de ratificatie van het verdrag zou stemmen.⁶⁸ Volgens Ernst Heldring, de voorzitter van de Amsterdamse Kamer van Koophandel werd De Vlucht door partijpolitieke overwegingen gedreven: de antirevolutionaire voorman Colijn was een van de krachtigste pleitbezorgers van het verdrag en zou te allen tijde kunnen rekenen op de steun van zijn 'trouwe schildknaap' De Vlucht.⁶⁹ Uiteindelijk zou de Eerste Kamer ondanks het stemgedrag van De Vlucht en Colijn met een ruime meerderheid van stemmen het verdrag van de hand wijzen.⁷⁰

De verontwaardiging over de houding van De Vlucht was groot; van een burgemeester meende de Amsterdamse handelswereld te mogen verwachten dat hij de belangen van Amsterdam boven alles zou plaatsen. Volgens de liberale bestuurstraditie was een onafhankelijk optreden het hoogste goed; een burgemeester diende los van mogelijke partijverbanden te opereren en in zijn gemeente het 'algemeen belang' te dienen. Blijkens zijn opstelling ten aanzien van het verdrag met België hield De Vlucht er een andere manier van optreden op na.⁷¹ De Vlucht mocht dan in tegenstelling tot veel

65 GAR, Archief NSA/AZ, Het Rotterdamse College van B&W aan de minister van Buitenlandse Zaken, dd. 12 mei 1925; R.L. Schuurisma, *Het onaannemelijk tractaat. Het verdrag met België van 3 april 1925 in de Nederlandse publieke opinie* (Groningen [1975]) 105.

66 Ibidem, n53.

67 GAR, Handschriftencollectie, inv.nr. 3145, Nota betreffende het op 3 april 1925 tussen Nederland en België gesloten verdrag.

68 E. Heldring, *Herinneringen en dagboek van Ernst Heldring (1871-1954)* I-III: Joh. de Vries (red.) (Groningen 1970) I, 674-675, 680.

69 Ibidem, I, 672, 674, 680.

70 Schuurisma, *Het onaannemelijk tractaat*, 239, 249.

71 Ook in zijn beleid op het terrein van de censuur van cultuuruitingen klonken zijn antirevolutionaire opvattingen door: H. Kaal, 'Verderfelijk vermaak. Het film-, toneel- en dansbeleid van de burgemeesters van Amsterdam, Rotterdam en Den Haag tijdens de roaring twenties', *Holland*, 37 (2005) 259-277.

van zijn collega's en voorgangers oog hebben voor de economische belangen van zijn stad, hij onderscheidde zich ook met zijn optreden als partijpoliticus, wat hem door de Amsterdamse handelswereld niet in dank werd afgenomen. Enerzijds profiteerde de gemeente van De Vlughts nauwe banden met de antirevolutionairen op het Haagse Binnenhof, anderzijds echter bracht het met zich mee dat haar burgemeester twee heren diende: de ARP en Amsterdam.

Nadat de Eerste Kamer het verdrag met België had getorpedeerd verschoof de aandacht naar de concurrentiepositie van de Amsterdamse haven ten opzichte van het buitenland. De doelstellingen van gemeentebestuur en bedrijfsleven waren driedelig. Amsterdam en later ook Rotterdam ijverden zoals gezegd met succes voor een verlaging van de diverse tarieven die over het goederenverkeer werden geheven. Ten tweede spannen zij zich in voor infrastructurele verbeteringen die het vervoer en de overslag van goederen konden versnellen en vereenvoudigen. Ten derde streefden Amsterdam en ook Rotterdam naar goede contacten met het voor hun economie zo belangrijke Duitse achterland, in casu de Duitse Rijnhavens. Op de laatste twee doelstellingen en de rol van de burgemeester bij de verwezenlijking ervan zal hier nader worden ingegaan.

De Rijn als 'levensader' van Amsterdam

De mogelijkheid dat Antwerpen over een goede verbinding met de Rijn zou komen te beschikken wees Amsterdam op de urgentie van de verbetering van de eigen verbinding met de Rijn. Een snelle, eenvoudige verbinding met het Duitse achterland was onontbeerlijk voor een stabiele goederenstroom van en naar de Amsterdamse haven en noodzakelijk om de concurrentiepositie van Amsterdam op het gebied van de Rijnvaart ten opzichte van Antwerpen, maar ook Rotterdam, te verbeteren. Gemeente en rijk openden de onderhandelingen over de aanleg van een nieuw Rijnkanaal, maar zaten voor wat betreft het tracé ervan aanvankelijk niet op één lijn.⁷² Om vertraging te voorkomen koos Amsterdam onder aanvoering van burgemeester De Vlught voor het plan van het rijk. In de Raad diende nog wel veel weerstand overwonnen te worden, maar mede dankzij een rede van De Vlught, die Heldrings 'verwachting [had] overtroffen', lukte dit met de kleinst mogelijke meerderheid.⁷³ Nu gooide echter de gemeente Utrecht roet in het eten, omdat het nieuwe kanaal niet via die stad zou lopen, maar door de Gelderse Vallei was gepland. Een krachtige lobby van de gemeente, ondersteund door een ingenieuus alternatief tracé zonder sluizen van de hand van de Utrechtse Waterstaatsingenieur en latere NSB-leider A.A. Mussert, sorteerde het gewenste effect: Amsterdam liet zich door het plan-Mussert overtuigen en ook de Tweede Kamer ging akkoord. Na een krachtig pleidooi van De Vlught stemde ook de Eerste Kamer in met het voorstel.⁷⁴ Nu maakte hij dus wél van zijn positie op het Binnenhof gebruik om de Amsterdamse belangen te behartigen. Afgesproken werd dat Amsterdam voor iets meer dan een kwart, ongeveer 12,5 miljoen gulden, zou bijdragen in de kosten van de aanleg van het Rijnkanaal, dat uiteindelijk pas in 1952 gereed zou komen.⁷⁵

72 G.M. Greup, *De Rijnverbinding van Amsterdam en haar geschiedenis* (Amsterdam 1952) 152.

73 Heldring, *Herinneringen*, I, 706; II, 793.

74 Handelingen van de Eerste Kamer, 1930/1931, 575-578 (26 maart 1931).

75 SAA, Gemeentelijk jaarverslag 1933; R. Roegholt, *Amsterdam in de 20e eeuw I, 1919/1945* (Utrecht en Antwerpen 1976) 166; zie ook Heldring, *Herinneringen*, II, 823-854.

De Vlughts ijveren voor het nieuwe Rijnkanaal werd van harte ondersteund door de Keulse burgemeester Konrad Adenauer (1917-1933; 1945). Tijdens een bezoek aan Amsterdam in november 1929 hield hij een toespraak in het Koloniaal Instituut waarin hij openlijk zijn steun uitsprak voor De Vlughts inspanningen voor de aanleg van het kanaal.⁷⁶ De gemeente Amsterdam investeerde deze jaren veel in een goede relatie met het voor de Nederlandse economie zo belangrijke Duitse achterland en het bezoek van Adenauer aan Amsterdam was hier een voorbeeld van. De Vlught voerde handelsdelegaties aan die her en der in Europa – maar in het bijzonder in Duitsland – de economische banden probeerden aan te halen. Begin 1931 deed De Vlught Keulen aan ter gelegenheid van het vijftienvigjarig bestaan van het Keulse departement van de Nederlandse Kamer van Koophandel voor Duitsland. Bij deze festiviteiten waren ook de burgemeesters van Rotterdam, Utrecht en Den Haag aanwezig. De Vlught hield een redevoering waarin hij wees op het belang van economische samenwerking en de tariefmuren die werden opgetrokken veroordeelde.⁷⁷ Het belang dat De Vlught hechtte aan internationale contacten toonde volgens *Standaard*-journalist Burger aan dat De Vlught een burgemeester was ‘die (...) de eisen [kent], welke de moderne tijd stelt’.⁷⁸

Ook in dit opzicht onderscheidde De Vlught zich van zijn grootstede collega's. De Rotterdamse burgemeesters zagen zoals gezegd de bevordering van het economisch leven in hun gemeente op de eerste plaats als een verantwoordelijkheid van de handelswereld zelf. Pas na aansporingen uit Den Haag zou Droogleever Fortuyn zich meer met de *public relations* van Rotterdam bezighouden. In regeringskringen maakte men zich zorgen over de activiteiten van het Antwerpse stadsbestuur, waar de sociaal-democratische burgemeester C. Huysmans (1933-1940; 1944-1946) ondanks zijn hartgrondige afkeer van het nationaal-socialisme de banden met Duitse havensteden als Keulen en Hamburg aanhaalde.⁷⁹ In maart 1938 bracht Droogleever Fortuyn een bezoek aan Keulen en hield er – geïnstrueerd door topambtenaar H.M. Hirschfeld – een gloedvol betoog over de Duits-Nederlandse handelsbetrekkingen.⁸⁰ In mei 1939 reisde De Vlught met Droogleevers opvolger P.J. Oud (1938-1941; 1945-1952) naar Keulen af in reactie op hernieuwde Antwerpse pogingen om de Nederlandse havensteden de loef af te steken.⁸¹ Oud en De Vlught werden op hun reis vergezeld door de minister van Economische Zaken M.P.L. Steenberghe, minister van Waterstaat Van Buuren en een Nederlandse handelsdelegatie. Tijdens het diner sprak de voorzitter van de Rotterdamse Kamer van Koophandel de hoop uit dat de samenwerking tussen Nederland en Duitsland kon worden verdiept en noemde hij de Rijn ‘de band die de beide volken op economisch gebied bindt’.⁸²

76 *Het Vaderland*, 7 november 1929, avondblad.

77 *Het Vaderland*, 21 februari 1931, avondblad.

78 H. Burger, ‘W. de Vlught. Groei naar waardering - Groei naar nieuwe tijden’ in: M. Sluysen en F. Thomas (red.), *Twaalf burgemeesters. 500 jaar Amsterdam* (Amsterdam 1939) 284-339, aldaar 333.

79 J. Hunin, *Het enfant terrible Camille Huysmans, 1871-1968* (Amsterdam 1999) 332-333, 347.

80 M. de Keizer, *Appeasement en aanpassing. Het Nederlandse bedrijfsleven en de Deutsch-Niederländische Gesellschaft 1936-1942*. (Amsterdam 1984) 123-125; Hunin, *Camille Huysmans* 335-336.

81 SAA, Archief Bm, inv.nr. 231, no. 2/12, Materiaal met betrekking tot de reis naar Keulen (1939); Ibidem, inv.nr. 240, no. 265, Ministerie van Buitenlandse Zaken aan De Vlught dd. 29 december 1938; De Keizer, *Appeasement en aanpassing*, 149; R.J. de Bruin, *Duitsland, de basis van onze welvaart. Hans Max Hirschfeld, zijn visie op Duitsland, en zijn invloed op de formulering in januari 1947 van de grondslagen van de Nederlandse naoorlogse politiek ten aanzien van Duitsland* [Doctoraalscriptie Nieuwste Geschiedenis, Vrije Universiteit, 1998] 23.

82 *Het Vaderland*, 25 mei 1939, ochtendblad.

Een antirevolutionaire burgemeester in Moskou

Dat de buitenlandse reizen van de burgemeester ook concreet wat opleverden voor de Amsterdamse economie blijkt nog wel het duidelijkst uit de reis van De Vlucht naar Moskou in januari 1935. De Vlucht vertrok voor twee weken naar de Sovjet-Unie met een concreet doel voor ogen: het binnenslepen van orders voor de Nederlandsche Scheepsbouw Maatschappij (NSM). Sinds 1928 was De Vlucht president-commissaris van de NSM, na al vanaf 1924 lid van de raad van commissarissen te zijn geweest. Een dergelijke combinatie van een publieke functie met functies in het bedrijfsleven – De Vlucht was ook commissaris bij Fokker – was uniek. Geen van zijn directe voorgangers noch zijn collega's in Rotterdam en Den Haag onderhielden dergelijke nauwe banden met het bedrijfsleven in hun stad. De belangrijkste verklaring voor dit verschil ligt in De Vlucht al eerder gememoreerde achtergrond als ondernemer.⁸³ Het binnenhalen van De Vlucht bleek voor de NSM een gouden zet. De scheepsbouwmaatschappij profiteerde van De Vlucht's statuut als burgemeester. Zijn reis naar de Sovjet-Unie kon door de communisten namelijk geïnterpreteerd worden als een halve erkenning van hun staat, waarmee Nederland officieel geen banden onderhield, in ruil waarvoor men bereid was met een aantal orders de werkgelegenheid in de Amsterdamse scheepvaartindustrie voor de komende jaren te garanderen. De Vlucht bereikte in Moskou een akkoord over een order voor drie houttransportschepen bij de NSM en vijf sleepboten bij Verschure en Co's Scheepswerf en Machinefabriek en legde de basis voor toekomstige afspraken over de bouw van twee passagierschepen door de NSM.⁸⁴ Ten slotte wist De Vlucht de directeur van de Russische 'Exportchleb' in Nederland over te halen om zijn hoofdkantoor van Rotterdam naar Amsterdam te verplaatsen.⁸⁵

In Amsterdam werd De Vlucht bij zijn terugkeer uit Moskou op het schild gehesen, al klonk er ook voorzichtige kritiek op zijn bezoek aan de communistische vijand. *De Telegraaf* plaatste De Vlucht in een lange traditie van Amsterdamse burgemeesters-kooplieden om uiteindelijk toch tot de conclusie te komen dat hij er beter aan had gedaan om thuis te blijven, in de wetenschap dat de communisten zijn bezoek in zouden zetten voor hun propaganda.⁸⁶ De Amsterdamse Gemeenteraad was echter vol lof. Volgens het sociaal-democratische raadslid Ed. Polak had De Vlucht zich met zijn handelsmissie geplaatst in de traditie van vroegere Amsterdamse burgemeesters die ook ten bate van hun stad een ware koopmansgeest ten toon hadden gespreid.⁸⁷

Deze vergelijking van De Vlucht met de zeventiende-eeuwse koopman-burgemeesters was niet origineel: De Vlucht was vanwege zijn uiterlijke verschijning al eerder vergeleken met regenten uit vroeger tijden. Bij officiële gelegenheden had hij, gehuld in een rokkostuum met steek en onderscheidingstekens, de allure van een zeventiende-eeuwse

⁸³ SAA, Archief van de Nederlandse Scheepsbouw Maatschappij, inv. nr. 1, Jaarlijkse aandeelhoudersvergadering op 12 mei 1924. De NSM fuseerde in 1946 met de Nederlandsche Dok Maatschappij tot de Nederlandse Dok en Scheepsbouw Maatschappij (NDSM).

⁸⁴ De passagiersschepen zouden de naam krijgen van de president en premier van de Sovjet-Unie: Iosif Stalin en Vjačeslav Molotov. SAA, Gemeentelijk jaarverslag 1935, 57.

⁸⁵ SAA, Archief van de Gemeenteraad, inv.nr. 295, Besloten raadsvergadering, dd. 13 maart 1935.

⁸⁶ *De Telegraaf* doelde onder meer op een foto van De Vlucht in gesprek met vertegenwoordigers van de Sovjet-Russische overheid die geplaatst was op de voorpagina van *De Tribune. Algemeen Handelsblad* en *De Telegraaf*, 29 januari 1935, avondblad.

⁸⁷ SAA, Archief van de Gemeenteraad, inv.nr. 295, Besloten raadsvergadering, dd. 28 februari 1935.

Afbeelding 4: Burgemeester De Vlucht (midden op de foto, met lichte hoed en zwarte rand) woont de feestelijke doopceremonie bij van de ms. Manvantara, gebouwd op de werf van de Nederlandsche Scheepsbouw Maatschappij, het bedrijf waarvan hij president-commissaris is. De doopplechtigheid wordt opgeluisterd door een muziekcors (1931). Foto: Gustaaf Oosterhuis. Beeldbank Stadsarchief Amsterdam.

regent. Voor De Vlucht vormden bij een gebrek aan een indrukwekkende stamboom de tradities en symboliek waarmee zijn ambt omringd was een manier om gezag uit te stralen en zich te verheffen boven het milieu waaruit hij afkomstig was.⁸⁸ Achter deze façade van stabiliteit en autoriteit ging echter een dynamische bestuurder schuil die met zijn ondernemende bestuursstijl een nieuwe invulling gaf aan het burgemeestersambt.

Conclusie

De Amsterdamse burgemeester Willem de Vlucht was de eerste grootstedse burgemeester die zich nadrukkelijk inliet met de bevordering van het economisch leven in zijn gemeente. Hij onderscheidde zich in dit opzicht van zijn collega's in Rotterdam en Den Haag. Meer nog dan in Rotterdam, waar burgemeester Droogleevers Fortuyn zich een effectieve lobbyist toonde, hielden de Haagse burgemeesters vast aan de oude bestuurscultuur, waarin het stadsbestuur en de economische wereld twee strikt gescheiden werelden waren. Met name Patijn sloot naadloos aan bij de autoritaire bestuursstijl van vroeg-twintigste-eeuwse burgemeesters als Van Leeuwen en Zimmerman. Binnen

⁸⁸ Kaal, *Het hoofd van de stad*, 82.

die bestuursstijl bestond wel enige ruimte voor profilering, maar de burgemeesters beperkten zich tot het terrein van stadsverfraaiing en -promotie. De dominante liberale bestuurstraditie stond een krachtig optreden van de burgemeester op sociaal-economisch terrein in de weg.

In Amsterdam en in mindere mate ook Rotterdam vormde het interbellum een keerpunt. De nationale overheid speelde hierbij een belangrijke rol. De regering stuurde niet bewust aan op de benoeming van burgemeesters met een uitgesproken handelsgeest. De politisering van de burgemeestersbenoeming, de economische crisis en de financiële nood waarin de grote steden als gevolg van deze crisis kwamen te verkeren – en de verandering die dit op haar beurt bracht in de verhouding tussen gemeente en rijk – brachten echter wel een verandering te weeg in de positie van de burgemeester. In een periode waarin de gemeenten in financieel-economisch opzicht steeds sterker aan de nationale overheid werden gebonden, groeiden de burgemeesters uit tot de belangrijkste schakel tussen rijk en gemeente op financieel-economisch terrein. Er ontstond zo ook ruimte voor de burgemeester om zich naast zijn bestuurlijke en magistratelijke taken op te werpen als een behartiger van de lokale handelsbelangen. In tegenstelling tot het statische beeld van het burgemeestersambt dat in veel stadsgechiedenissen wordt geschetst, rijst hier het beeld op van de vooroorlogse burgemeester als een dynamische bestuurder.

De verklaring voor de verschillen tussen het optreden van de burgemeesters in de drie steden moet worden gezocht in de persoonlijke achtergrond van de burgemeesters, de bestuurstradities en de sociaal-economische structuur van de stad die zij bestuurden. In het geval van De Vlucht was zijn ondernemersachtergrond bepalend. De activistische houding van De Vlucht was bovendien het activisme dat hoorde bij mobiliserende politieke krachten als de sociaal-democratie en de antirevolutionaire beweging. Daar waar de liberale bestuurders van Den Haag en Rotterdam lange tijd vasthielden aan een afzijdige houding van de overheid op economisch terrein en zich beperkten tot hun bestuurlijke takenpakket, sloegen confessionele en sociaal-democratische burgemeesters van andere steden – zoals ook Antwerpen en Keulen – niet gehinderd door liberale principes, al tijdens het interbellum de brug naar het bedrijfsleven.

Locale geschiedenis, *lieux de mémoire* en de dynamiek van de historische cultuur

‘De herinnering aan de stad is niet eeuwig’, vertelde Willem Frijhoff een jaar geleden in een interview in *Stadsgeschiedenis*.¹ Hij verwees daarmee naar de dynamiek van de collectieve herinnering: in hun dagelijkse handelen geven mensen steeds opnieuw betekenis aan het verleden. Bepaalde gebeurtenissen worden gecultiveerd, anderen worden daarentegen bewust of onbewust vergeten. Dit proces van vergeten en herinneren valt binnen het brede domein van de historische cultuur, dat als onderwerp van studie de laatste jaren enorm populair is geworden.

Voorals sinds de moderne tijd, waarin heden en het verleden – in de woorden van Reinhardt Koselleck – van elkaar gescheiden raken, worden herinneringen verankerd, gematerialiseerd, in monumenten, gebouwen of andere concrete plaatsen, maar ook in symbolen, rituelen, namen. De mens probeert het verleden als het ware te vangen in bakens die in hun concreetheid beter te vatten zijn dan de vluchtigheid van gebeurtenissen zelf. De Franse historicus Pierre Nora introduceerde in de jaren tachtig de term *lieux de mémoire* om het soort plekken aan te duiden waar het collectieve verleden van een natie, regio, stad of sociale groep wordt herinnerd.

Recent verscheen een reeks die de belangrijkste *lieux de mémoire* van Nederland – en ook gedeeltelijk van België – in kaart bracht. De term *lieux de mémoire* werd er vertaald als ‘plaatsen van herinnering’. Aan de hand van plaatsen krijgt de lezer in vier lijvige boeken een overzicht van de geschiedenis van de Lage Landen. Opvallend is de prominente aanwezigheid van de stad in deze ‘plaatsen van herinnering’. In het eerste deel, met als titel ‘Van prehistorie tot Beeldenstorm’, gaat het in driekwart van de gevallen om plaatsen van herinnering in een stedelijke context. Ook in de delen over latere periodes zijn de stad en stedelijke ruimtes zoals pleinen, gebouwen en monumenten prominent aanwezig. De herinnering van het verleden lijkt daarmee een bij uitstek stedelijk fenomeen te zijn. In de inleiding op het eerste deel, van de hand van Wim Blockmans en Herman Pleij, wordt dat ook onomwonden toegegeven: ‘Het gebeurde allemaal in de stad. Daar zijn in de loop van de Middeleeuwen het moderne Nederland en Vlaanderen geboren. Op zulke plekken sloeg men het pad in naar een allesoverheersende handel en vrijmarkt’.² Anders gezegd: de stad wordt gezien als de vormgever van het Belgische en Nederlandse verleden, en de stedelijke ruimte is de plaats bij uitstek waar de geschiedenis moet worden herdacht. Het is echter nog maar de vraag of de historische cultuur en de collectieve herinnering zich op deze wijze het beste laten bestuderen.

¹ W. Frijhoff, J.H. Furnée en E. Taverne, ‘De herinnering aan de stad is eindig. Interview met historicus Willem Frijhoff’, *Stadsgeschiedenis* 2 (2007) 73.

² W. Blockmans en H. Pleij, ‘Nieuw-Loosdrecht: kasteel Sypesteijn’, in: W. Blockmans en H. Pleij, *Plaatsen van herinnering. Nederland van prehistorie tot Beeldenstorm* (Amsterdam 2007) 34.

Canon, herinnering en historische cultuur

De vraag hoe het vandaag de dag eigenlijk is gesteld met het historische bewustzijn, blijkt telkens opnieuw tot onoplosbare paradoxen te leiden. Aan de ene kant horen we al decennia lang dat de meeste mensen – en vooral de jongeren – niets meer weten van het verleden, van feiten noch ontwikkelingen, en alle besef voor chronologie missen. Aan de andere kant blijkt het verleden een ongekeerde aantrekkingskracht uit te oefenen. Onlangs werd dit nog eens onderstreept in een onderzoeksrapport van het Sociaal-Cultureel Planbureau in Den Haag. Terwijl oude woningen, dorps- en stadsgezichten en andere ‘authentieke’ objecten inmiddels de status van onaantastbaarheid hebben bereikt, overtreft de belangstelling voor musea, archieven, archeologische vindplaatsen en andere historische attracties die voor andere cultuurvormen als theater en muziek. In vrijwel alle landen in Noord- en West-Europa bezoekt een kwart tot de helft van de bevolking tenminste eenmaal per jaar een museum, monument of historische stad.³

Ondanks deze toch wel opmerkelijke bloei van de historische cultuur, klinken in de westerse wereld al lang bezorgde geluiden over het tanend historisch besef. Nochtans doen de kringen van cultuurcritici en bezorgde politici – van waaruit deze bedenkingen vaak worden geuit – het volgens diverse enquêtes nauwelijks beter dan de gemiddelde burger. Opvallend is dat deze discussies vrijwel steeds een bredere cultuurhistorische context ontberen en zich al gauw beperken tot de vermeende tekorten van het onderwijs of blijven steken in weinig specifieke verwijzingen naar omstandigheden en factoren als de opkomst van de consumptiesamenleving, de visualisering en vervluchtiging van de cultuur, en vooral, de fnuikende invloed van politici, bureaucraten en onderwijs(des)kundigen. De blik blijft bovendien gericht op het hier en nu, waardoor veel critici zélf het levende bewijs vormen van de stelling die zij verkondigen, namelijk dat er fundamenteel iets schort aan het historisch besef.⁴

De laatste jaren is er evenwel het nodige veranderd, althans in Nederland. In het kielzog van de politieke storm die opstak na de pijlsnelle opmars van Pim Fortuyn en andere populistten, de aanslag op het WTC en het debacle over de Europese Grondwet, is de roep om een versterking van het historisch besef en een nieuwe nationale geschiedenis luider geworden. De gevolgen zijn niet uitgebleven: in 2006 werd de *Historische Canon van Nederland* geïntroduceerd en kort daarop werd besloten tot de oprichting van een nationaal historisch museum.

Opvallend is dat de professionele historici in de debatten over de noodzaak van een canon en een hernieuwd nationaal historisch besef een tamelijk tweeslachtige houding innamen. Velen voelden zich merkbaar in een ongemakkelijke positie gedrongen. Zij vreesden – niet ten onrechte – voor politieke karretjes te worden gespannen en hun onafhankelijkheid te verliezen: ‘nationalisten hebben zich nooit veel bekommerd om een integere omgang met het verleden, maar de geschiedenis stevast benaderd als grabbelton, waaruit naar believen historische argumenten voor politieke stellingnames gevist kunnen worden’, zo merkte de Utrechtse hoogleraar Ido de Haan op in een scherpe po-

3 *Het bereik van het verleden*, SCP december 2007, met name p. 51 e.v., 81, 85, 111, 103-107, 253.

4 Vgl. F. van Vree, *De scherven van de geschiedenis. Over crisisverschijnselen in de hedendaagse historische cultuur* (Amsterdam 1998); Harald Buskop e.a. (red.), *Het kaf en het koren. Geschiedenisonderwijs in discussie: een inventarisatie van misverstanden en (on)mogelijkheden*, een themanummer van *Geschiedenis in de klas XVIII/50* (januari 1998).

lemiek met pleitbezorgers van een ‘identiteitsverlenende vaderlandse geschiedenis’.⁵

Aan de andere kant is een groot aantal professionele historici – en niet de geringste onder hen – betrokken geweest bij de totstandkoming van de eerder genoemde nationale historische canon. Wie de interviews met de auteurs van deze richtlijnen leest, wordt getroffen door hun ambivalente houding. Enerzijds wijzen ze op het belang en de educatieve waarde van een min of meer gedeeld ‘basisverhaal’, anderzijds waarschuwen ze tegen een politiek gebruik van de geschiedenis en benadrukken ze dat de invoering van de canon niet gezien mag worden als ‘culturele dijkbewaking’.⁶ In de samenvatting van het rapport van de commissie die onder leiding van literatuurhistoricus Frits van Oostrom de ‘vijftig vensters’ van de Canon opstelde, is het aantal negatief geformuleerde stellingen (wat de canon niet wil zijn: ‘geen praalgraf’, ‘geen einddoel’, ‘geen keurslijf’, ‘niet statisch’) even groot als het aantal positief geformuleerde typering. Opvallend genoeg keert de commissie zich zelfs tegen de koppeling van de canon aan de ‘nationale identiteit’. Dat is opvallend, want de gebrekkige aandacht voor de canon ‘als uiting van onze culturele identiteit’ was voor de overheid juist de aanleiding voor de hele operatie.⁷ Volgens de commissie zou de ‘veronderstelde Nederlandse identiteit’ niet geschikt zijn om ‘als tweespan’ met de canon gezien te worden, want nationale identiteit is ‘in de internationale, multi-culturele wereld van vandaag’ een ‘bedrieglijk, ja gevaarlijk begrip. Sterker nog: er lijkt ‘alle aanleiding om het hele concept “nationale identiteit” op de helling te zetten’.⁸

De discussies rond de canon en het vraagstuk van de nationale identiteit weerspiegelen de worsteling van historici met hun rol als professionele onderzoeker. Soms wekken zij de indruk dat ze er liever niet mee geassocieerd willen worden. Dat is niet geheel onbegrijpelijk, want als wetenschapper zijn ze gevormd in de traditie van afstand en onpartijdigheid, een imperatief dat vanaf de jaren zestig hand in hand in ging met een zekere politieke onthechting en een bewust opgeven van het negentiende-eeuwse ideaal van de nationale canon als bron van ondubbelzinnige identiteit. Dat verklaart waarom de nieuwe canon bij voorkeur wordt gepresenteerd als didactisch hulpmiddel en – tegelijk – als ‘een uitnodigende kijk op het verhaal van Nederland in de wereld’.⁹

De openlijk beleden terughoudendheid – en zelfs weerzin – tegenover de reductie van de Nederlandse geschiedenis tot vijftig vensters of – iets complimenteuzer – nationale iconen, is echter ook verklaarbaar vanuit ontwikkelingen binnen de wetenschap zelf. De laatste decennia is in historische en culturele kringen de aandacht verschoven van de traditionele canonieke geschiedenis naar *de dynamiek van de historische cultuur*, vanuit de gedachte dat het verleden gestalte krijgt in vele theaters, elk met zijn eigen regels en publiek, eigen tradities en dynamiek. De publicatie in Frankrijk van *Les lieux de mémoire* (1984-1993), onder redactie van Pierre Nora, mag vanuit dat perspectief als een mijlpaal worden gezien, evenals de lancering van het internationale tijdschrift *History and Memory* (1989) en het veelzijdige werk van de Britse historicus Raphael Samuels, *Theatres of Memory* (1996).

⁵ I. de Haan, ‘Op het dwaalspoor van de geschiedenis. Geeft vaderlands gevoel richting?’, *De Volkskrant* 3 januari 2008.

⁶ Frits van Oostrom in zijn rede bij de aanbidding van de Canon, 3 juli 2007, afgedrukt in *de Volkskrant* 4 juli 2008.

⁷ Zoals geformuleerd in het adviesrapport van de Onderwijsraad, *De stand van educatief Nederland* (Den Haag 2005) 119-121.

⁸ *Canon van Nederland* (Den Haag 2006) 23.

⁹ Van Oostrom, *De Volkskrant* 4 juli 2008.

Wat deze publicaties met elkaar verbindt, is de erkenning van de rijkdom aan vormen waarin de omgang met het verleden zich manifesteert: van fotoalbums tot tentoonstellingen, van romans en excursies tot wetenschappelijke verhandelingen en documentaires, van familie verhalen tot historische *games* en klassieke rockprogramma's. Vanuit deze posities ontwikkelde zich een zeer divers onderzoeksterrein, rond begrippen als 'herinnering' en 'geheugen', 'memory', 'mémoire', 'Gedächtnis' en 'Erinnerung', termen met een weinig precieze betekenis, die bovendien van taalgebied tot taalgebied en zelfs van auteur tot auteur bleken te verschillen. Deze onbepaaldheid werkte in twee richtingen. Enerzijds leidde zij tot een stroom van vage en modieuze studies en werken waarin deze begrippen – met name in de betekenis van 'collectief geheugen' – een ronduit mystificerende lading kreeg. Aan de andere kant creëerde deze betrekkelijke onbepaaldheid ook ruimte voor verrijkende inzichten, zoals verschillende pioniers op dit terrein lieten zien, te beginnen met de reeds genoemde Nora en de andere auteurs van *Les lieux de mémoire*. Rond het midden van de jaren negentig werd zelfs gesproken van een *memory boom*, een ware maalstroom van publicaties met een zeer gevarieerd karakter, zowel historisch als actueel, disciplinair en multidisciplinair, nationaal én internationaal, populair en wetenschappelijk – een ogenschijnlijke wildernis, waarin slechts met moeite enige patronen vallen te ontdekken.

Wat de studie van de herinnering onderscheidt van andere historische specialismen is het feit dat zij *sui generis* een zelfreflecterend en zelfrefererend karakter heeft. Immers: met het bestuderen van een ankerplaats van de collectieve herinnering – een monument, een historische plaats, een ritueel, een personage – is de onderzoeker als het ware deel geworden van zijn onderwerp. Of zij zich nu richt – in Aleida Assmanns terminologie – op de sociale herinnering, opgevat als de levende, met generaties en sociale groepen verbonden herinneringen, of op de culturele, dat wil zeggen overdraagbare, gemedialiseerde herinnering,¹⁰ de studie van de collectieve herinnering beweegt zich steeds op verschillende niveaus.

Plaatsen van herinnering

Dat niet alle publicaties, die zich aandienen onder de noemer 'herinnering' inderdaad zo'n gelaagde structuur hebben, is iets anders. Neem de indrukwekkende – men zou bijna zeggen: monumentale – reeks *Plaatsen van herinnering*, vier forse delen met bijdragen over bijzondere plekken uit de Nederlandse geschiedenis. Een keur van medewerkers, stuk voor stuk specialist op hun terrein hebben hun naam aan dit prestigieuze project verbonden. Elk deel bevat veertig artikelen, steeds vergezeld van een fraaie afbeelding, over plaatsen die 'herinneren aan ingrijpende ontwikkelingen in de politieke, culturele en sociale geschiedenis', waar zich gebeurtenissen hebben afgespeeld die 'we ons zouden moeten herinneren'. De delen voeren ons van de hunebedden via Dokkum naar de Sint-Jan in Den Bosch, van het Prinsenhof in Delft via het Muiderslot naar het Binnenhof, van de Leidse Rapenburg via het kloosterdorp Steijl naar het Vredespaleis, en van het Malieveld naar Pim Fortuyns Palazzo di Pietro. En de keuze blijft niet beperkt tot Nederland: vooral de eerste delen bevatten veel bijdragen over plaatsen in de Zuidelijke Nederlanden, zoals het Sint-Janshospitaal in Brugge, de Vrijdagmarkt te

10 A. Assmann, *Der lange Schatten der Vergangenheit. Erinnerungskultur und Geschichtspolitik* (München 2006).

Gent en zelfs het Noord-Franse Steenvoorde, waar de calvinisten in 1566 de beelden in de Sint-Pieterskerk neerhaalden. Ook in de latere delen treffen we plaatsen buiten de landsgrenzen aan, in de Oost en de West. In het laatste deel zijn er bijvoorbeeld bijdragen over de Birmaspoorweg, de Nederlandse militaire basis Seedorf in Duitsland en Srebrenica.

Niet alleen uit de formuleringen op de omslag ('plaatsen die herinneren aan...', plaatsen die 'we ons moeten herinneren'), maar ook uit de ruimhartige vertegenwoordiging van plaatsen in België, kan worden opgemaakt dat niet de herinnering maar de geschiedschrijving richtinggevend is geweest bij de uiteindelijke keuze en aanpak. Dit zijn – zoals Jo Tollebeek terecht opmerkte bij de presentatie van de reeks – de 'stapstenen door de geschiedenis'.¹¹ De delen zijn chronologisch opgezet en vormen in feite een reis langs memorabele momenten met Nederland, als vertrek- en aankomstpunt, een *tour d'horizon* door de geschiedenis van de Lage Landen, langs militaire en politieke veldslagen, technologische wonderen en hoogtepunten in de sport en de media. *Plaatsen van herinnering* staat in dat opzicht dicht bij de idee van de *Historische Canon van Nederland* dan bij de serie van Nora, *Les lieux de mémoire*, of haar tegenhangers, zoals *I luoghi della memoria* en *Deutsche Erinnerungsorte*.¹²

In de Franse, Duitse en Italiaanse reeksen worden de plaatsen van herinnering opgevat als materiële en immateriële plaatsen, beladen met historische en mythische betekenissen, die fungeren als iconen: zij ontleen hun betekenis aan hun symbolische functie, als duurzame, generaties overstijgende kristallisatiepunten van collectieve herinneringen. Daarmee vormen ze een bron van identiteit, nauw verbonden met de maatschappelijke, politieke en culturele omstandigheden en dus onderhevig aan voortdurende betekenisverandering. Het Nederlandse project volgt duidelijk een andere koers dan soortgelijke initiatieven in het buitenland. Nochtans wordt de reeks in de algemene inleiding van H.L. Wesseling wel gepresenteerd als 'een Nederlandse versie'¹³ en Pierre Nora wordt expliciet als bron van inspiratie genoemd. Het is een veelbelovend begin, maar veel verder komt de reeks niet: het hele concept 'plaatsen van herinnering' verdwijnt al spoedig uit het zicht – vrijwel voorgoed. Nora wordt vervolgens nog één keer genoemd, in een bijdrage van Karin Tilmans over de Bataafse Opstand van Claudius Civilis, niet toevallig één van de weinige stukken waarin niet de plaats of de gebeurtenis zelf maar de veranderingen in de perceptie en symbolische betekenis in latere tijden centraal staan.

Hoe informatief en aardig veel van de bijdragen ook zijn, als het werkelijk de bedoeling was te komen tot een Nederlandse versie van de *lieux de mémoire* of *Erinnerungsorte*, moet het project als een gemiste kans worden gekwalificeerd. Natuurlijk, er zijn uitzonderingen – de eerder genoemde bijdrage van Tilmans bijvoorbeeld, of die van Marieke Bloembergen over het Van Heutszmonument – maar in het algemeen zijn de stukken te karakteriseren als 'gewone geschiedenis'. Daar is uiteraard niets mis mee,

11 Jo Tollebeek, 'De duiven van Quiévrain. De Belgische natiestaat: plaatsen van herinnering', *Brood & Rozen* (2007) 3, 77.

12 M. Isnenghi (red.), *I luoghi della memoria* (Rome-Bari 1996-1997), 3 vols.; E. Francois en H. Schulz, *Deutsche Erinnerungsorte* (München 2001) 3 vols.

13 H.L. Wesseling, 'Plaatsen van herinnering: een nieuwe visie op het verleden' in: W. Blockmans en H. Pleij, *Plaatsen van herinnering. Nederland van prehistorie tot Beeldenstorm* (Amsterdam 2007) 18.

maar de titel had dan beter kunnen luiden *historische plaatsen*. De samensteller van het laatste deel, Wim van der Doel windt er in zijn inleiding – een veelbelovend begin van wat een mooi artikel over Anne Frank als *lieu de mémoire* had kunnen zijn – uiteindelijk geen doekjes om: ‘bedacht moet worden dat dit een geschiedenisboek is en dat herinnering en geschiedenis twee verschillende zaken zijn. De herinnering bepaalt weliswaar deels de geschiedenis, maar historici hebben ook een eigen rol te spelen, zoals in dit boek.’¹⁴ Dat is precies wat de stukken doen: ze brengen de geschiedenis in kaart, niet de herinnering. Elk artikel, opgezet volgens een vast stramien, eindigt met een korte passage over het *Nachleben*, meer in de trant van ‘toen en nu’ en ‘wat er nog herinnert’ om maar enkele tussentitels te noemen. De laatste is veelzeggend: niet de mens, maar de plaats zelf is hier actor. Precies daar zit de crux: de reeks gaat voorbij aan wat als de kern van het begrip ‘plaatsen van herinnering’ kan worden beschouwd.

Herinnering is iets anders dan geschiedenis. Pierre Nora betoogde in zijn algemene inleiding ‘Entre mémoire et histoire’ zelfs dat ze *tegenover* elkaar staan.¹⁵ Na herhaalde lezing blijft deze tekst fascineren: de manier waarop de herinnering tegenover de geschiedschrijving wordt gezet, getuigt niet alleen van een diepromantisch verlangen, maar ook van een bijna voelbare afkeer van de wetenschappelijke geschiedschrijving. Veelzeggend zijn de adjectieven die Nora reserveert voor wat hij noemt: de ‘echte’ herinnering, wortelend en gesitueerd in het natuurlijke *milieu de mémoire* van de traditionele samenleving: puur, onaangeroerd, almachtig, weids, niet-zelf-bewust, zonder verleden. ‘Herinnering is leven’ schrijft Nora, een dynamisch object van herdenken en vergeten, onbewust van vertekeningen, ontvankelijk voor manipulatie en in staat lange tijd te sluimeren om plotseling te ontwaken. Tegenover de herinnering staat de geschiedschrijving als een rationele representatie van het verleden: koel, afstandelijk, rationeel, een altijd problematische en incomplete reconstructie van wat ooit was. Herinnering, aldus Nora, is verbonden met een eeuwig heden. Als fenomeen van emotie en magie absorbeert de herinnering alleen feiten die haar passen; ze drijft op vage, blikverkortende reminiscenties, op onscherpe algemene indrukken of specifieke symbolische details. Geschiedenis daarentegen vraagt – als intellectuele, niet-religieuze activiteit – om analyse en kritische distantie.

Het is hier niet de plaats Nora’s inleiding onder de snijtafel te leggen – al is dat wel verleidelijk, omdat er nog zoveel andere interessante, soms paradoxale elementen in zijn betoog zitten; het gaat hier nu primair om het concept *lieu de mémoire*, dat hij verbindt met het ontstaan van de moderne samenleving en de natie. Terwijl de ‘pure’, ‘natuurlijke’ sociale herinnering mét de traditionele maatschappelijke orde afstierf, kwamen de *lieux de mémoire* als de prothesen van de collectieve herinnering tot bloei. Herinnering, geschiedenis en de natie stonden daarbij in een symbiotische verhouding tot elkaar, met de *lieux* als kristallisatiepunten, materieel, symbolisch en functioneel, natuurlijk én kunstmatig, zonder (duidelijke) referentie naar de werkelijkheid, verwijzend naar zichzelf, ontsnappend aan de geschiedenis. Precies dat gaf de *lieux de mémoire* eeuwenlang hun specifieke karakter, aldus Nora.

¹⁴ W. van der Doel, ‘Amsterdam: het Anne Frank Huis’ in: *Plaatsen van Herinnering*, 19.

¹⁵ P. Nora, ‘Entre mémoire et histoire. La problématique des lieux’, in: P. Nora (red.), *Les lieux de mémoire, I. La République* (Paris 1984). Voor een adequate Engelse vertaling: ‘General introduction. Between memory and history’ in: *Realms of memory: rethinking the French past* (New York 1996).

Met de enorme maatschappelijke veranderingen die zich de laatste decennia van de twintigste eeuw voltrokken als onderdeel van de globalisering, democratisering en de opkomst van de massacultuur, hebben de instituties die de dragers waren van de collectieve herinnering, zoals de kerk en politieke ideologieën, aan betekenis ingeboet. Onder invloed daarvan is de moderne historische cultuur volgens Nora geërodeerd: zij heeft plaats gemaakt voor andere vormen van historische belangstelling, minder eenduidig en ideologisch, verbrokkeld, vrijblijvend en individualistisch. Positie en karakter van de *lieux de mémoire* zijn hierdoor veranderd: in het huidige tijdsgewricht zijn zij misschien wel de laatste ankerplaatsen waaraan zich nog een rest van levende herinnering hecht. Juist dat maakt hun bestudering interessant, aldus Nora – en tegelijk tot een intellectuele en culturele uitdaging. De studie van de levende herinnering, vanuit een gedistantieerde betrokkenheid, zou de geschiedenis een nieuwe kritische vitaliteit kunnen geven.

Locale geschiedenis, identiteit en herinnering

We kunnen de *Plaatsen van herinnering* evenwel ook vanuit een ander perspectief bekijken: niet als een gemankeerde Nederlandse versie van de *lieux de mémoire* of een verzameling populair-wetenschappelijke bijdragen over de Nederlandse geschiedenis, maar als uitdrukking van een veranderende historische interesse, niet gericht op omvattende perspectieven en imponerende verzichten, maar eerder op kleinere verhalen, individuele gebeurtenissen en lokale geschiedenissen. Precies daarin manifesteren zich de veranderingen – of zelfs de breuk – in de hedendaagse historische cultuur waarop Nora doelde.

De erosie van de moderne historische cultuur, die haar bloei beleefde in de negentiende en eerste helft van de twintigste eeuw, wortelend in een samenleving waarin de geschiedenis, de collectieve herinnering en de natie in een symbiotische verhouding tot elkaar stonden, heeft de belangstelling voor het verleden als zodanig niet doen afnemen. Integendeel, het is hierboven al opgemerkt: de historische interesse is enorm gegroeid, al heeft zij een ander karakter gekregen en andere vormen aangenomen. Het aantal theaters van de herinnering is verveelvoudigd, het aantal voorstellingen geëxplodeerd. Het verleden lijkt alomtegenwoordig, in de bioscoop en op de televisie, in reisprogramma's en op festivals, in de literatuur en de monumentenzorg, in musea en themaparken, in bestuurlijke plannen voor stedelijke ontwikkeling en landschapsbeheer. De interesse is enorm – maar tegelijk gefragmentariseerd, niet langer gestuurd door omvattende verhalen over de ontwikkeling van de natie of de evolutie van de beschaving – waardoor de suggestie wordt gewekt dat deze belangstelling meer met het heden dan met het verleden te maken heeft, en eerder een singulier of particulier dan een collectief karakter heeft. Nora sprak in dit verband van een atomisering van de herinnering door een voortschrijdende privatisering en individualisering.

De sterk gegroeide belangstelling voor lokale geschiedenis weerspiegelt alle hiervoor genoemde ontwikkelingen. Stadsgezichten, landschappen en gebouwen kunnen zich ontwikkelen als 'plaatsen van herinnering', op zowel individueel als collectief niveau, in een complex proces van annexatie, constructie en articulatie. Een *lieu de mémoire* is immers niet 'van nature gegeven', maar per definitie *geconstrueerd*: het oude huis, door de bewoner gekoesterd als een authentieke plaats die hem verbindt met vroegere gene-

raties; het oude plein, door het stadsbestuur beschouwd als een middel om de stad te profileren én als een potentiële bron van inkomsten; het herbouwde doorgangskamp, door de overheid aangewezen als een plaats van herdenken voor jong en oud en als centrum van (politieke) educatie. De ‘plaatsen van herinnering’ vormen bij uitstek het slagveld waar verschillende maatschappelijke krachten elkaar treffen, letterlijk dikwijls, door de aanwezigheid van belangengroepen, waaronder lokale bestuurders, toeristische marketeers, (kunst)historici en landschapsarchitecten, educatieve diensten, media en burgerinitiatieven. De dynamiek van de collectieve herinnering is kortom in belangrijke mate terug te voeren op het spel van maatschappelijke krachten.

Blijft de kwestie door welke motieven de hedendaagse bezoeker, kijker, consument of gebruiker wordt gedreven in zijn of haar passie voor oude objecten, plaatsen en voorstellingen: waaraan moet de levendige belangstelling voor het verleden, het erfgoed, worden toegeschreven, nu de vroegere condities – de traditionele *milieux de mémoire* en de moderne natie – als ‘natuurlijke’ context hebben afgedaan? Voor Nora staat vast dat deze belangstelling een heel ander karakter heeft dan de collectieve herinnering in vroegere tijden. Het gaat dus niet om een herleving van de sociale herinnering, maar om een sterk geëxpandeerde perceptie van het verleden waarvan we weten dat het afgesloten is, dat gedoemd is voorgoed te worden vergeten en dat wij om die reden koesteren. Tegelijk fungeert dit verleden als bron van identiteit.

Met dit standpunt sluit Nora gedeeltelijk aan bij de opvattingen van andere auteurs die zich hebben beziggehouden met het karakter van de hedendaagse historische belangstelling, een vraagstuk waarover inmiddels boekenplanken zijn volgeschreven, variërend van empirisch publieksonderzoek tot cultuurfilosofische beschouwingen. In het laatstgenoemde genre, waaraan de namen zijn verbonden van pioniers als Eric Hobsbawm, David Lowenthal, Hermann Lübke en Raphael Samuels, draait het goed beschouwd om twee sleutelbegrippen: maatschappelijke veranderingen en identiteit. Waar aanvankelijk – nogal neerbuigend – werd gewezen op ‘nostalgie’ als belangrijkste drijfveer, daar verschoof het accent in hun werk naar meer gelaagde verklaringen. Zo spreekt Samuels van een democratisering van de historische cultuur in combinatie met een zekere oppositie tegen de voortdurende, snelle veranderingen in de maatschappij.¹⁶ Enigszins in dezelfde lijn ligt de meer antropologische verklaring van Lübke:¹⁷ hij ziet in de musealisering en groeiende interesse in het verleden een natuurlijke compensatie voor het sneller verglijden van het verleden en een daarmee gepaard gaande verandering van het besef van historisch tijd. De hedendaagse mens zoekt naar herkenbaarheid en hoopt daarmee zijn identiteit veilig te stellen.

Hoewel de door Lübke, Nora en Samuels gelegde relatie tussen de levendige historische interesse en de behoefte om door middel van het verleden een identiteit te creëren, belangrijk bijdraagt in een beter begrip van de hedendaagse historische cultuur, schiet hun argumentatie op een cruciaal punt te kort. Het verleden, waartoe de westerse mens zich vandaag met zoveel enthousiasme wendt, heeft in veel gevallen niets te maken met de ‘eigen’ geschiedenis. De historische belangstelling lijkt zich even makkelijk te richten op een object of plaats behorend tot een heel andere cultuur. Daarmee ver-

16 R. Samuels, *Theatres of memory, Vol. 1: Past and present in contemporary culture* (Londen 1994).

17 H. Lübke, *Der Fortschritt und das Museum. Über den Grund unseres Vergnügens an historischen Gegenständen* (Londen 1982).

liest het argument kracht, dat zij een uitdrukking is van een neiging het verleden te bevriezen, te mummificeren of veilig te stellen. Het gaat dus blijkbaar niet om een eigen verleden, maar om 'het oude' als zodanig.

Die constatering opent heel andere perspectieven. Zo zou men de levendige interesse voor het verleden ook kunnen interpreteren als een zoektocht naar fragmenten van het verleden die geannexeerd zouden kunnen worden als bouwstenen van de eigen identiteit. Historische objecten, verhalen en kennis als vlottende tekens die bijdragen aan onze identiteit, precies zoals de muziek van onze keuze, onze kleding en literaire smaak. Of als ons eigen *memento mori* en als zodanig – in de woorden die Andreas Huyssen gebruikte voor het museum – een 'levensversterkende' praktijk, waarmee een plaats wordt gecreëerd om na te denken over tijdelijkheid en subjectiviteit, identiteit en veranderlijkheid.¹⁸

18 A. Huyssen, *Twilight Memories. Marking time in a culture of amnesia* (New York 1995) 16.

Bouwstenen voor vergelijkende analyse?

Stedenatlassen en het stadshistorisch onderzoek in Nederland

In de afgelopen paar jaar verschenen tien delen in de reeks *Historische atlas* van de Socialistische Uitgeverij Nijmegen (SUN). Het begon in 2003 met een historische atlas van Nijmegen, de thuisbasis van de SUN. Deze uitgave was zo'n groot succes dat de uitgever besloot er een reeks van te maken, met een redactie die de inhoud bewaakt.¹ De meeste delen werden gerealiseerd in samenwerking met het archief in de desbetreffende stad. De auteurs zijn historicus danwel geograaf en werden gevonden onder medewerkers van die archieven of op universiteiten, of ze bewezen zich eerder als kenner bij uitstek van een bepaalde stad.

Inmiddels verschenen Rotterdam (2004), Arnhem (2005), 's-Hertogenbosch (2005), Maastricht (2005), Utrecht (2005), Den Haag (2006), Haarlem (2006) en laatstelijk het eerste deel gewijd aan een Belgische stad: Gent (2007).² Daarnaast zag een atlas over de Ooij-polder en Duffelt het licht, een bijzonder deel over een landschap in plaats van een stad.³ Op stapel staan atlas van Groningen, Leeuwarden, Amsterdam, Walcheren (Middelburg en de andere steden op het eiland), Zutphen en Venlo.⁴ Voorwaar geen klein project, dat niet anders dan van belang kan zijn voor het stadshistorisch onderzoek in Nederland en aangrenzende gebieden.

Het is de hoogste tijd om enige bijzondere aandacht te besteden aan de *Historische atlas* van de SUN. Ten eerste zal ik ingaan op de opzet en de plus- en de minpunten van deze atlas. Ten tweede wordt een vergelijking gemaakt met de zogenaamde *Historische stedenatlas van Nederland*, waarvan tussen 1982 en 2003 zeven delen verschenen. Aangezien deze reeks tot stand kwam in het kader van een Europees project van de Internationale Commissie voor Stedengeschiedenis, zullen ook de stedenatlas van enige andere landen worden bekeken. Ten slotte wordt een balans opgemaakt, nadat eerst nog kort is beschouwd hoe de atlas zich verhouden tot het aanzienlijke aantal monografieën van Nederlandse steden dat de laatste pakweg vijftien jaar het licht zag.

1 De reeks *SUN-Historische atlas* staat onder redactie van: Frans Hermans, Henk Hoeks, Paul van de Laar, Wilfried Uitterhoeve, Leo Wessels en Sef van der Wiel.

2 B. Gunterman, *Historische atlas van Nijmegen. 2000 jaar ruimtelijke ontwikkeling in kaart gebracht* (Amsterdam 2003); P. van de Laar en M. van Jaarsveld, *Historische atlas van Rotterdam. De groei van de stad in beeld* (Amsterdam 2004); M. Potjer, *Historische atlas van Arnhem. Van Schaarsbergen tot Schuytgraaf* (Amsterdam 2005); E. Verhees en A. Vos, *Historische atlas van 's-Hertogenbosch. De ruimtelijke ontwikkeling van een vestingstad* (Amsterdam 2005); E. Ramakers, *Historische atlas van Maastricht. 2000 jaar aan Maas en Jeker* (Amsterdam 2005); H. Renes, *Historische atlas van de stad Utrecht. Twintig eeuwen ontwikkeling in kaart gebracht* (Amsterdam 2005); S. van Schuppen, *Historische atlas van Den Haag. Van Hofvijver tot Hofsteden* (Amsterdam 2006); B. Speet, *Historische atlas van Haarlem. 1000 jaar Spaarnestad* (Amsterdam 2006); A. Capiteyn, L. Charles en M.C. Laleman, *Historische atlas van Gent. Een visie op verleden en toekomst* (Amsterdam 2007).

3 J. van Eck, *Historische atlas van Ooijpolder en Duffelt. Een rivierengebied in woord en beeld* (Amsterdam 2005).

4 Volgens opgave van Uitgeverij SUN.

Afbeelding 1: P. van de Laan en M. van Jaarsveld. *Historische atlas van Rotterdam. De groei van de stad in beeld* (Nijmegen, 2004).

Historische atlas van de sun

In fraai uitgegeven banden iets kleiner dan A3-formaat en binnen het bestek van tachtig pagina's, wordt aan de hand van een indrukwekkende hoeveelheid beeldmateriaal – allerhande (historische) kaarten, prenten en foto's, afgedrukt in kleur en vergezeld van bevattelijke teksten – een overzicht gegeven van oorsprong, wording en ontwikkeling van de steden van het begin tot heden. Elk deel wordt afgesloten met een handzame literatuur-opgave. Met die grote hoeveelheid aan kaarten, prenten en foto's bundelen de atlassen een schat aan informatie en het is een waar genoeg om er doorheen te bladeren. Bovendien wordt op een toegankelijke manier prachtig beeldmateriaal ontsloten voor een breed publiek, en ook de meer geïnteresseerde stadsonderzoeker, of dat nu een amateur is of een professional, kan er wat mee, evenals het onderwijs, in het bijzonder op hogescho-

len en universiteiten. Het feit dat de atlassen in een hoog tempo verschijnen, mag als zeer verheugend worden beschouwd en is iets waar veel (puur) wetenschappelijke reeksen een voorbeeld aan zouden kunnen nemen. Als de uitgever in staat is om nog een paar jaar voortvarend door te gaan met dit project, bezitten we omstreeks 2013 wellicht een atlas van de meeste steden van enige betekenis in Nederland. Maar hoe zit het met de opzet van de atlassen en de betekenis ervan voor het stadshistorisch onderzoek?

Bij het doorwerken van de tot nu toe verschenen atlassen blijkt dat deze chronologisch van opzet zijn. In principe wordt aan de hand van een reeks kaarten en plattegronden het verhaal van het ontstaan en de groei, en soms ook krimp, van de stad door de eeuwen heen in hoofdlijnen verteld. Idealiter staat deze kaart of plattegrond steeds afgedrukt op een linkerpagina en wordt in een tekst op de rechterpagina aan de hand van deze afbeelding de ruimtelijke geschiedenis van de stad in een bepaalde periode geschetst, veelal verlicht met enige bijpassende prenten of foto's. Wordt deze opzet consequent gevolgd, dan krijgt de lezer in een reeks opeenvolgende compacte hoofdstukken bij kaarten, die ieder steeds twee pagina's beslaan, binnen een kort bestek een overzicht van de wording en transformatie van de stad, vanaf de tijd van het ontstaan in de middeleeuwen tot en met de twintigste eeuw. Dit impliceert tevens dat het verhaal verteld moet worden aan de hand van hoofdmomenten; dat dus wordt gefocust op belangrijke periodes van transformatie. Ruimtelijke transformatie welteverstaan, want deze atlassen nemen de ruimtelijke ontwikkeling van de steden als uitgangspunt: het beeldmateriaal toont de ruimtelijke structuren en patronen, terwijl in de tekst de verklarende historische processen voor de verandering van die structuren en patronen in hoofdlijnen uiteen worden gezet.

Dat met het beeldmateriaal de ruimtelijke transformatie centraal staat, dat deze aan de hand van hoofdmomenten in korte hoofdstukken wordt beschreven en dat binnen kort bestek in hoofdlijnen de stadsontwikkeling van het ontstaan tot heden (doorgaans ten minste 700 jaar) wordt bestreken, zie ik als de grote kracht van de reeks. Gek genoeg ontbreekt in de atlassen een inleidende tekst over doel en opzet, waarin bovenstaande punten uiteen worden gezet, al was het maar op een flap van het schutblad. Ik vind dat uitgever en redactie zichzelf hiermee tekort doen. En ik vind het raar. Wat wordt er nu eigenlijk verstaan onder 'Historische atlas'? Niet alleen voor wetenschappers maar ook voor andere onderzoekers en belangstellenden zou een algemene toelichting een meerwaarde kunnen geven. Er ligt immers een concept ten grondslag aan de atlassen, zoals moge blijken uit de hierboven opgesomde pluspunten. Het is hoe dan ook een reeks. Wat mij betreft zouden op z'n minst in iedere atlas de reeds verschenen afleveringen ergens vermeld moeten worden, evenals de delen die op stapel staan. Een verwijzing in het colofon naar een website waar de atlassen besteld kunnen worden (www.historischeatlassen.nl) is te mager.

Ben ik aanbeland bij enige minpunten. Helaas is de opzet van iedere atlas niet even strak. De opzet volgens hoofdmomenten in de transformatie van de stad en een meer thematische aanpak, lopen in bepaalde delen dooreen. In de atlas van Arnhem bijvoorbeeld, worden naar mijn mening teveel uitstapjes gemaakt, onder meer met hoofdstukken over veerponten en bruggen, over specifieke wijken of over dorpen en gehuchten buiten de stad, waardoor het zicht op de stad als geheel en de verandering daarvan in hoofdlijnen uit beeld verdwijnt. Bovendien komen de keuzes hier en daar willekeurig voor. In het deel over Den Haag worden aparte hoofdstukken gewijd aan sociale en demografische onderwerpen, zoals de diverse geloven in de stad omstreeks 1800 en de verspreiding en dichtheid van verlofgangers en repatrianten uit Indië in de eerste helft van de twintigste eeuw en die van gastarbeiders en nieuwe Nederlanders in de tweede helft van die eeuw. Heel boeiend natuurlijk, maar ik vraag me af of dit soort informatie thuishoort in een atlas over de *ruimtelijke* ontwikkeling van een stad en of deze zo'n prominente plaats moet innemen. Het lijkt mij een taak van de redactie om duidelijke keuzes te maken en een en ander te verantwoorden. Wat mij betreft dient de hoofdlijn van de atlassen bepaald te worden door de ruimtelijke ontwikkeling van de *gehele* stad, wat met zich meebrengt dat alle historische processen en gebeurtenissen die niet van belang zijn voor de ruimtelijke structuren en patronen, hoe interessant ook, onvermeld kunnen blijven.

De kwaliteit en helderheid van de tekst variëren per deel. Daar ga ik hier niet over zeuren. Het enige wat ik wel kwijt wil, is dat de relevantie van de tekst voor het beeld veelal samen lijkt te hangen met de achtergrond van de auteur. Doorgaans slagen de auteurs die zijn opgeleid als (historisch-)geograaf of architectuurhistoricus er beter in dan de historicus om in de tekst daadwerkelijk de *ruimtelijke* transformatie te verklaren, in plaats van in te gaan op historische gebeurtenissen die in algemene zin misschien belangwekkend waren maar voor het veranderend aanzien van de stad van weinig betekenis. Verder wijs ik graag op enkele kenmerken van de twee delen die ik het best vind. Rotterdam is zeer geslaagd vanwege de strakke indeling: de belangrijke momenten van ruimtelijke transformatie vormen het uitgangspunt voor de opzet. Overzichtskaart links, daarnaast een toelichtende tekst met enkele relevante prenten of foto's – dit

Afbeelding 2: Een speciaal getekende kaart die de situatie in Utrecht omstreeks 1300 weergeeft, uit: H. Renes, *Historische atlas van de stad Utrecht: twintig eeuwen ontwikkeling in kaart gebracht*. (Amsterdam 2005).

principe wordt doorheen het hele boek consequent volgehouden, vanaf het ontstaan van de stad in de dertiende eeuw tot en met 2004, het jaar waarin de atlas verscheen. Ieder hoofdstuk heeft een duidelijk ijkpunt dat doorgaans in de titel wordt getypeerd, bijvoorbeeld: 'De ovale stad voor en na de stadsbrand van 1563', 'Het ontstaan van de waterstad', 'De tweede koopmansstad van de Republiek', 'Het achttiende-eeuwse bedrijvige Rotterdam', 'De fraaie achttiende-eeuwse koopmansstad', 'De waterstad rond 1850'. Steeds wordt de hele stad in ogenschouw genomen, thematische uitstapjes moeten met een lantaarntje worden gezocht. Zo hoort het.

Utrecht is iets minder streng van indeling maar eveneens zeer geslaagd omdat speciaal voor de atlas kaarten werden getekend, waarin allerhande historisch materiaal werd ver-

werkt. Er is een reeks kaarten opgenomen, van de situatie omstreeks 1000, 1050, 1150, 1300 en 1570. Op die manier krijgen we een goed inzicht in de ruimtelijke ontwikkeling van de Domstad in de tijd waaruit het ontbreekt aan historische kaarten. Omstreeks 1570 verschijnt de kaart van Utrecht door Jacob van Deventer en vanaf dat moment wordt het verhaal verteld aan de hand van de beschikbare kaarten, behalve Van Deventer bijvoorbeeld Hogenberg (1569-1572), Jansonius (1657), Moreelse (1664), het eerste kadastrale minuutplan (1832) en het Uitbreidingsplan door Berlage en Holsboer (1920 en 1924).

In niet iedere atlas zijn de keuze en plaatsing van het beeldmateriaal even doordacht en consistent. De opzet met de 'hoofdkaart' links en rechts bijpassende afbeeldingen, zoals die bij Rotterdam het strengst is aangehouden, werkt het best. Verder zou er meer gedaan kunnen worden met speciaal voor de atlassen getekende kaarten. Op de kaarten die voor het deel over Utrecht zijn gemaakt, staan onder meer pre-stedelijke structuren, kavelvormen, immuniteiten en oude waterlopen. Waardevolle gegevens die veelal niet of moeilijk zijn waar te nemen op historische kaarten, maar zeer bepalend zijn voor de structuur van een stad. Mijns inziens zou door middel van het kaartmateriaal meer lijn en samenhang in de reeks kunnen worden gebracht, bijvoorbeeld door standaard in iedere atlas bepaalde kaarten op hetzelfde formaat af te drukken, zodat deze kaarten kunnen dienen als ijkpunt en vergelijking tussen de verschillende steden gemakkelijker wordt. Kaarten die in geen enkele atlas mogen ontbreken zijn in ieder geval, indien beschikbaar: Jacob van Deventer, Braun en Hogenberg, Joannes Blaeu, het oudste kadastrale minuutplan en de meest recente kadasterplattegrond van de binnenstad. Dikwijls zijn deze kaarten wel afgebeeld, maar het zou met meer beleid mogen. Ook zou het goed zijn als van iedere behandelde stad fasenkaarten worden opgenomen. Ik bedoel een reeks kaarten waaruit de ontwikkeling van de stad door de eeuwen heen valt af te lezen. Op de flappen van het schutblad van een aantal delen staan dit soort kaartjes, maar alleen als deze konden worden overgenomen uit bestaande publicaties. Daarom verschillen ze nogal per deel. Het zou een grote meerwaarde geven, in het bijzonder voor het vergelijkend stadshistorisch onderzoek, mochten deze fasenkaarten worden gestandaardiseerd en stevast in ieder deel worden opgenomen.

Afbeelding 3: Fasenkaart met de groei van Rotterdam tussen 1850 en 2000, uit: P. van de Laar en M. van Jaarsveld, Historische atlas van Rotterdam: de groei van de stad in beeld (Amsterdam 2006).

Historische stedenatlas van Nederland

In het kader van het vergelijkend stadshistorisch onderzoek is het de moeite waard om de *Historische atlas* van de SUN te vergelijken met die andere reeks: de *Historische stedenatlas van Nederland*. Deze vergelijking is tevens verhelderend omdat het concept van de *Historische stedenatlas*, als onderdeel van een groots opgezet Europees project, zeer wel doordacht en verwoord werd, en in eerste instantie ook vrij consequent in de praktijk gebracht. Maar ook daar waren beren op de weg.

In de loop van twee decennia verschenen zeven afleveringen van de *Historische stedenatlas van Nederland*, te weten: Haarlem (1982), Amersfoort (1982), Zutphen (1983), Kampen (1986), Schoonhoven en Nieuwpoort (1990), Venlo (1999) en Bergen op Zoom (2003).⁵ Zoals gezegd werden deze atlasen gepubliceerd in het kader van een project van de Internationale Commissie voor Stedengeschiedenis. Deze club van Europese stadshistorici kwam ieder jaar bijeen, en in de jaren 1960-1965 bedachten grootheden als A. Verhulst uit België, Ch. Higounet uit Frankrijk, E. Keyser en E. Ennen uit Duitsland en H. Ammann uit Zwitserland het atlasproject. Namens Nederland zaten J.F. Niermeyer, historicus en hoogleraar aan de Universiteit van Amsterdam, en alleskunner S.J. Fockema Andreae in de commissie.⁶ Als eerste verscheen in 1969 de atlas van *Historic towns. Maps and plans of towns and cities in the British Isles, with historical commentaries from the earliest times to 1800; volume I* met daarin acht steden, waarop in 1973 de eerste map van de *Deutscher Städteatlas* met daarin tien steden volgde, terwijl in dezelfde jaren de vergelijkbare *Westfälischer* en *Rheinischer Städteatlas* begonnen te verschijnen.⁷ Omstreeks 1980 zagen ook de eerste delen in Scandinavië, Frankrijk en Oostenrijk het licht, en in 1982 dus in Nederland.⁸

De ontstaansgeschiedenis van de Nederlandse reeks leent er zich goed toe om de opzet en bedoeling van het project uiteen te zetten. Bovendien verkeer ik in de gelukkige omstandigheid dat het archief met correspondentie over de *Historische stedenatlas van Nederland* zich in mijn kabinet (5.03) op de Faculteit Bouwkunde van de Technische Universiteit te Delft bevindt.⁹ In een brief van 6 juli 1959 doet Fockema Andreae ver-

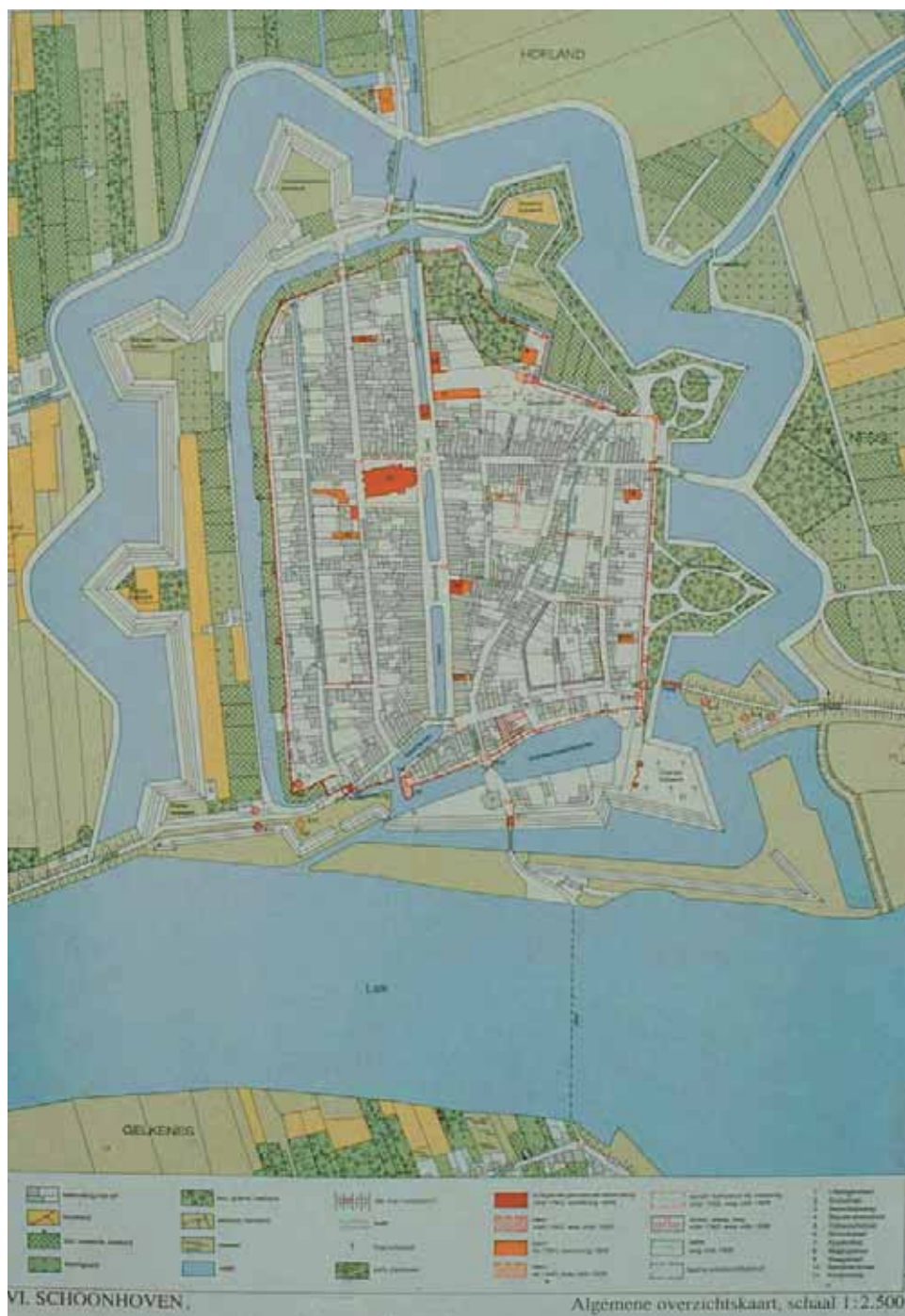
5 De eerste vier afleveringen van de *Historische stedenatlas van Nederland* verschenen onder redactie van G. van Herwijnen, C. van de Kieft, J.C. Visser en J.G. Wegner: B.M.J. Speet, *Aflevering 1: Haarlem* (Delft 1982); B.M.J. Speet, *Aflevering 2: Amersfoort* (Delft, 1982); M.M. Doornink-Hoogenraad, *Aflevering 3: Zutphen* (Delft 1983); B.M.J. Speet, *Aflevering 4: Kampen* (Delft 1986). De volgende drie afleveringen verschenen onder redactie van P.A. Hendrikx, P.H.D. Leupen, J.C. Visser en J.G. Wegner: J.C. Visser, Th.M. Elsing, P.A. Hendrikx en J.G. Wegner, *Aflevering 5: Schoonhoven en Nieuwpoort* (Delft 1990); F. Hermans, *Aflevering 6: Venlo* (Delft 1999); W.A. van Ham, *Aflevering 7: Bergen op Zoom* (Delft 2003). De kaarten in alle delen zijn getekend door Th. Rothfusz.

6 G. van Herwijnen, 'Historische stedenatlas van Nederland. Probleemstelling, doel en werkwijze', in: C.M. Cappon, e.a. (red.), *Ad Fontes. Opstellen aangeboden aan prof.dr. C. van de Kieft* (Amsterdam 1984) 445-459, i.h.b. 447.

7 M.D. Lobel (red.), *Historic towns. Maps and plans of towns and cities in the British Isles, with historical commentaries from the earliest times to 1800; volume 1* (Londen/Oxford 1969); H. Stoob (red.), *Deutscher Städteatlas. Lieferung I* (Dortmund 1973); H. Stoob (red.), *Westfälischer Städteatlas. Lieferung I* (Dortmund 1975); E. Ennen e.a. (red.), *Rheinischer Städteatlas. Lieferung I* (Keulen/Bonn 1972).

8 E. Jutikkala (red.), *Scandinavian atlas of historic towns. Volume 1 and 2* [twee Finse steden] (Odense 1977); Ch. Higounet, J.B. Marquette en Ph. Wolff, *Atlas historique des villes de France. Bazadais-Landes* [vier steden] (Parijs 1982); R. Banik-Schweitzer, F. Czeike en F. Oppl (red.), *Österreichischer Städteatlas. 1. Lieferung* (Wenen 1982). En zo waren er nog meer landen druk mee – zie daarover en voor de huidige stand van zaken: A. Simms en F. Oppl, 'Historische Städteatlanten: Stadtgeschichte in Karten', in: *Siedlungsforschung. Archäologie-Geschichte-Geographie* 15 (1997) 303-325 en de volgende website: www.wien.gv.at/english/history/historictowns/index.htm. Zie voor informatie over de Internationale Commissie voor Stedengeschiedenis in het algemeen: www.historiaurbium.org.

9 Het archief met correspondentie over de *Historische stedenatlas van Nederland* komt uit de nalatenschap van Jan (G.) Wegner, die als medewerker van Ko (J.C.) Visser bij de *Historische stedenatlas van Nederland* betrokken raakte

Afbeelding 4: Algemene overzichtskaart van Schoonhoven (origineel 1:2.500), uit: T.M. Elsing, P.A. Henderikx en J.C. Visser, *Historische stedenatlas van Nederland. Schoonhoven en Nieuwpoort* (Delft 1990).

slag aan J.C. Visser – die toen werkte aan zijn later befaamd geworden proefschrift over Schoonhoven¹⁰ – van een bezoek aan de professoren Ammann (prominent lid van de Internationale Commissie) en Meynen op de Bundesanstalt für Landeskunde te Bad Godesberg (nabij Bonn), waarvan de laatste directeur was. Het blijkt dat de heren de uitgangspunten voor de atlaskaarten en het tekenen daarvan toen al goed op een rij hadden. Deze kaarten dienden (1) uniform getekend te worden, op (2) een vaste bladgrootte en (3) een vaste schaal (1:5.000, eventueel 1:10.000), met (4) als grondslag de oudste kadasterkaart uit het begin van de negentiende eeuw, waarop zouden worden aangeduid: (5) de bijzondere (voormalige) gebouwen als kerken, kloosters, gasthuizen en wereldlijke gebouwen op verschillende manieren in rood, (voormalige) wateren in blauw. Verder wenste men (6) vestingwerken en (7) hoogtelijnen weer te geven, en (8) indien het kaartbeeld het toelaat, namen van straten en dergelijke.

Fockema Andreae schreef Visser hierover omdat deze voor zijn studie naar Schoonhoven werkte aan kaarten die dicht in de buurt kwamen van wat de heren voor het Europese atlasproject graag zagen. Waar het hen in de eerste plaats om ging, was het maken van proefkaarten, die tijdens het jaarlijkse congres van de Internationale Commissie voor Stedengeschiedenis getoond en besproken konden worden.¹¹ Maar wat behelsde dat atlasproject nu precies? Fockema Andreae formuleert het als volgt: 'Het internationale historische congres heeft in 1955 een commissie ingesteld ter bevordering van een stelselmatige, internationaal-uniforme, documentatie op het gebied van de (middeleeuwse) stadsgeschiedenis (thans een mode-onderwerp der historische wetenschap)'.¹² 'De Internationale Commissie heeft het plan gemaakt, als bron voor vergelijkende stadsgeschiedenis historische stadsplannen te doen vervaardigen. Deze zullen de toestand van c.1800 als basis hebben en daarbij vergelijkenderwijze aanduiden de toestand van het midden van de 16e eeuw, de historische gebouwen en de factoren die voor het verklaren van de stadsontwikkeling van belang zijn.'¹³ Bedoeling was om het ontstaan en de ontwikkeling van de steden weer te geven tot de industriële revolutie, waarna veel steden ingrijpend veranderden. Op de oudste kadastrale minuutplannen zouden de ontwikkelingen tot de negentiende eeuw goeddeels zijn af te lezen, zeker wanneer belangwekkende historische gegevens daarop werden ingetekend.

Uit het verslag van een vergadering die op 10 mei 1960 plaatsvond in het gebouw van Bouwkunde aan de Technische Hogeschool te Delft, blijkt dat Fockema Andreae, om het tekenen van de kaarten uitvoerbaar te maken, de promotor van Visser aan de TH te

en redactielid werd. Jan Wegner is de voorganger van de auteur (Reinout Rutte) bij de Sectie Geschiedenis van de Faculteit Bouwkunde aan de Technische Universiteit te Delft.

10 J.C. Visser, *Schoonhoven. De ruimtelijke ontwikkeling van een kleine stad in het rivierengebied gedurende de middeleeuwen* (Assen 1964). Vergelijk: H. Engel, 'Randstad Holland in kaart', *OverHolland* 2 (2005) 23-44, i.h.b. 25-27.

11 Dit blijkt uit de brief van 6 juli 1959.

12 Brief van Fockema Andreae aan de Directeur van de Nederlandse Organisatie voor Zuiver Wetenschappelijk Onderzoek om geld los te krijgen voor het werk aan de stadsplannen, dd. 12 oktober 1963. Fockema Andreae was tevens tuk op vergoeding van de nodige verblijfs- en reiskosten, zoals moge blijken uit de volgende zinsnede uit een brief van 28 maart 1959 aan Visser naar aanleiding van een reis naar Bad Godesberg om de heren Ammann en Meynen te spreken: 'We krijgen wellicht een tegemoetkoming in de reiskosten (a propos: als U bijgeval met een wagentje gaat en er is plaats voor mij, zou ik graag meerijden; gezellig en goedkoper); en wat het verblijf aangaat zou het mij niet verbazen indien wij bemerkten ergens te zijn ingekwartierd.'

13 Concept voor een brief van Fockema Andreae die werd verstuurd voor het werven van auteurs van de toelichtende teksten bij de diverse steden, dd. 30 januari 1965.

Delft bij het project heeft betrokken: J.H. Froger, hoogleraar stedenbouwkundig ontwerpen. Ook de Delftse hoogleraar architectuurgeschiedenis E.H. ter Kuile wordt deelgenoot gemaakt.¹⁴ Uit dit verslag blijkt tevens dat de aandacht van Fockema Andreae niet alleen uitging naar de kaarten, maar ook naar de verklarende tekst bij de stadsplattegronden. Na enig overleg met de hooggeleerde heren in Duitsland is men er in het voorjaar van 1962 uit dat de hoofdingeling van de tekst er als volgt uit kan gaan zien: (1) een inleiding waarin de ligging en de natuurlijke gegevens kort worden omschreven; (2a) een schets van de ontstaansgeschiedenis; (2b) een beknopt overzicht van de stedelijke ontwikkeling tot het begin van de negentiende eeuw, waarbij in het bijzonder aandacht wordt besteed aan de maatschappelijke structuur van de laat-middeleeuwse stad, de 'toestand Van Deventer'; (3) een overzicht van de ruimtelijke ontwikkeling dat is opgebouwd uit (a) pre-stedelijke structurelementen, (b) de oudste stedelijke kern, (c) uitbreidingen van het bebouwde gebied, tot het midden van de zestiende eeuw en vanaf de zestiende tot de negentiende eeuw; (4) statistische gegevens van de laatmiddeleeuwse stad (omstreeks 1550); (5) notities betreffende gebouwen en andere zaken aanwezig omstreeks 1550 (kaart van Van Deventer) te weten (a) wereldlijke gebouwen, (b) kerken, kloosters en godshuizen, (c) stadsversterkingen. Ten slotte wordt vastgesteld dat een beperkte bronvermelding verkieslijk is, evenals de vermelding van een aantal stadsplattegronden uit de zestiende, zeventiende en achttiende eeuw, die een betrouwbaar beeld geven van de stad.¹⁵

Aangaande de keuze van de te behandelen steden ging Fockema Andreae eveneens voortvarend te werk. In overleg met Visser is in het najaar van 1959 al een lijst opgesteld met daarop zestien steden.¹⁶ Begin jaren 1960 zijn het er negentien.¹⁷ Uitgangspunt is dat de steden zoveel mogelijk verspreid liggen door het land, in gebieden met verschillende soorten ondergrond (veen, zand, klei) en dat steden van uiteenlopende ouderdom en zowel grotere als kleinere aan bod komen. In die jaren wordt aan de Hogeschool in Delft van de meeste van deze steden de basiskaart voor de 1:5.000 weergave (eventueel te vergroten tot 1:2.500) getekend aan de hand van de oudste kadastrale minuutplannen. Ook zijn er contacten met Uitgeversmaatschappij Elsevier en worden auteurs aangezocht, veelal bij de stadsarchieven, naast een aantal historici, historisch-geografen en een archeoloog.¹⁸ Eind 1968 overlijdt Fockema Andreae, maar Visser zet het werk door. In juni 1969 blijken zowel de meeste kaarten als teksten gereed te liggen.¹⁹ Op 20 augustus 1971 verstuurt hij een brief aan de medewerkers van de atlas waarin de stand van zaken als volgt uiteen wordt gezet:

14 Het verslag van de vergadering draagt de kop 'Internationale Stedenatlas', dd. 10 mei 1960.

15 Notitie met de kop 'Schema voor de verklarende tekst bij de stadsplattegronden in de stedenatlas – deel "Nederland"', opgesteld door J.C. Visser, dd. 21 mei 1962.

16 Brief van Fockema Andreae aan Visser, dd. 1 september 1959, waarin de volgende steden staan genoemd: Leiden, Delft, Haarlem, Kampen, Utrecht, Amersfoort, 's-Hertogenbosch, Harlingen, Arnhem, Sittard, Hattem, Gorcum, Wijk bij Duurstede, Culemborg, Buren en Schoonhoven.

17 Notitie met de kop 'Overzicht van werkzaamheden, verricht aan de historische stedenatlas', dd. 28 februari 1963, waarin aan de eerder genoemde steden (zie noot 16) de volgende zijn toegevoegd: Dordrecht, Elburg, Maastricht, Nijmegen, Amsterdam, 's-Gravenhage, Groningen, Middelburg en Zutphen. Afgefallen zijn: Harlingen, Arnhem, Hattem, Gorcum, Wijk bij Duurstede en Buren.

18 In diverse notities en brieven tussen 1963 en 1969 – onder meer in een brief van Visser aan Fockema Andreae, dd. 10 januari 1965 – blijkt dat er contact is met Elsevier, tekeningen worden vervaardigd en auteurs worden aangezocht en aan het schrijven slaan. Tevens is er een aaneen geniet pakket correspondentie met Elsevier, waarvan de eerste brief dateert van 27 december 1961 en de laatste van 22 maart 1972.

19 Schema met de kop 'Typen atlas: Stand van zaken juni 1969'.

1. Nog deze maand zal gepoogd worden te komen tot een zakelijk accoord met de uitgever; 2. Voor het verkrijgen van subsidie in de zeer kostbare uitgave is contact gelegd met de Nederlandse Organisatie voor Zuiver Wetenschappelijk Onderzoek (zwo) in 's-Gravenhage; 3. Helaas zijn nog niet alle toegezegde bijdragen ontvangen.

Daarna wordt het heel erg stil. Hoe dat kwam, wordt verwoord in brieven die uitgaan in het late najaar van 1980. In samenspraak met C. van de Kieft, die Niermeyer was opgevolgd als hoogleraar aan de Faculteit der Letteren van de Universiteit van Amsterdam, liet Visser toen aan de auteurs van de teksten weten dat het project in de jaren 1960 te ambitieus was opgezet, waardoor de uitgave zeer kostbaar werd en slechts met aanzienlijke subsidies was te verwezenlijken. Dat was niet gelukt en daarom is besloten de opzet van het project 'drastisch te wijzigen, daarbij geen gebruik meer makend van Uw manuscript'.²⁰ Visser verontschuldigt zich en bedankt de auteurs. De precieze rol van Van de Kieft blijkt niet uit de correspondentie, maar naar verluidt bevielen de aangeleverde teksten hem maar matig en was dat mede aanleiding om de manuscripten niet te gebruiken.²¹ Dit blijkt ook uit het feit dat in 1976 aan de Universiteit van Amsterdam een onderzoeksplaats was ingericht voor het werk aan de atlassen.²² Op die plaats schreef B.M.J. Speet de teksten over Haarlem en Amersfoort, en later volgde Kampen. De atlassen van Haarlem en Amersfoort verschenen in 1982, Kampen in 1986. Van de oorspronkelijke auteurs bracht alleen M.M. Doornink-Hoogenraad het tot publicatie, in de atlas van Zutphen (1983). De volgende drie afleveringen verschenen in 1990 (Schoonhoven en Nieuwpoort), 1999 (Venlo) en 2003 (Bergen op Zoom). Allemaal zijn ze uitgegeven door de Delftse Universitaire Pers, op A3-formaat in verband met de kaarten en voorzien van een los, uitvouwbaar blad met een kaart van 1:2.500. De eerste vijf afleveringen beslaan gemiddeld veertig pagina's, de laatste twee zijn een stuk dikker. Iedere atlas is voorzien van een inleiding waarin de redactie het concept en de opzet van de atlas uiteenzet. De drijvende kracht achter de uitgave van de zeven atlassen was redacteur Jan Wegner, die het project in goede banen leidde aan de Faculteit Bouwkunde in Delft.

Opvallend genoeg komt de opzet van deze atlassen, ondanks het besluit deze 'drastisch te wijzigen', zeer sterk overeen met de afspraken die waren gemaakt eind jaren 1950 en begin jaren 1960. Hier en daar werden punten nader gespecificeerd of de nadrukken iets anders gelegd. Uiteindelijk werd besloten tot het standaard opnemen van de volgende kaarten: (1) algemene overzichtskaart, getekend op basis van de oudste kadasterkaart en waarop de eerder afgesproken elementen als gebouwen en vestingwerken werden ingetekend (los blad, schaal 1:2.500); (2) geofysische situatie (schaal 1:10.000); (3) reproductie stadsplattegrond Jacob van Deventer uit circa 1560 (vergroot tot circa 1:5.000 en bijgevoegd een transparant van het oudste kadasterplan op dezelfde schaal dat eroverheen kan worden gelegd); (4) middeleeuwse wijkindeling/stadsuitbreiding (schaal 1:5.000); (5) reproductie stadsplattegrond uit het begin van de negen-

²⁰ Aaneen geniet pakket met adreslijst van de auteurs, een brief van Van de Kieft aan Visser, dd. 24 oktober 1980, en een reeks conceptbrieven om te verzenden naar de auteurs, dd. november 1980.

²¹ Vriendelijke mededeling door Gerrit van Herwijnen bij een goed glas wijn tijdens de receptie na afloop van het Afscheidscollege van Piet (P.H.D.) Leupen in de Aula van de Universiteit van Amsterdam op 8 juni 2001. Van Herwijnen was naaste medewerker van C. van de Kieft en redactielid van de *Historische stedenatlas van Nederland*. Piet Leupen was de opvolger van Van de Kieft, tevens als redactielid van de *Historische stedenatlas*.

²² Van Herwijnen (o.c. noot 6), 448.

tiende eeuw; (6) reproductie topografische en militaire kaart uit circa 1850 (schaal 1:50.000). De legenda bij de algemene overzichtskaart is ingedeeld volgens de opzet zoals die in 1962 werd opgesteld, al is het met iets andere woorden: (a) openbare gebouwen; (b) verdedigingswerken, molens; (c) geestelijke instellingen (kloosters, kerken en kapellen); (d) liefdadigheidsinstellingen (gasthuizen, pesthuizen en hofjes). In de verklarende tekst, die is geannoteerd en voorzien van een lijst met geraadpleegde bronnen en literatuur, wordt de ontwikkeling van de stad in een aantal perioden beschreven en zijn stadsplattegronden opgenomen uit de zestiende en zeventiende eeuw.²³ Nochtans gebeurde dit alles in de geest van het concept zoals dat was geformuleerd onder bezielende leiding van Fockema Andreae.

In de laatste drie delen van de *Historische stedenatlas van Nederland* wordt iets afgeweken van dit concept.²⁴ In aflevering 5 over Schoonhoven en Nieuwpoort ontbreken de kaarten met de geofysische situatie van 1:10.000, de wijkindeling/stadsuitbreiding van 1:5.000 en de reproductie van een stadsplattegrond uit het begin van de negentiende eeuw. In de delen over Venlo en Bergen op Zoom resten alleen nog de algemene overzichtskaart (los blad, schaal 1:2.500) en de reproductie van de topografische en militaire kaart (schaal 1:50.000). Een recente topografische kaart (1998) van 1:10.000 of 1:25.000 is toegevoegd. Bovendien is in de verklarende tekst een reeks plattegronden opgenomen waarop de ruimtelijke ontwikkeling van de stad is weergegeven en daarnaast een keur aan historische kaarten, waaronder die van Jacob van Deventer (helaas niet op dezelfde schaal van 1:5.000 zoals in de eerdere afleveringen) en fraaie exemplaren uit de zestiende tot en met de twintigste eeuw. Deze twee atlassen beperken zich namelijk niet tot de periode vóór ongeveer 1850, maar gaan door tot ongeveer 2000.

Jammer genoeg is de uitgave van de *Historische stedenatlas van Nederland* inmiddels stilgevallen. Het begon in de jaren omstreeks 1960 zeer voortvarend en ambitieus. Rond 1970 was de uitgave van om en bij de twintig steden in zicht, maar deze kon niet worden gerealiseerd. Bij de geslaagde herstart in 1982 was in het colofon sprake van een lijst van eenentwintig steden – die overigens grotendeels overeenkomt met de lijst van Fockema Andreae en Visser uit het begin van de jaren 1960 – waaruit voor de volgende afleveringen een keus zou worden gemaakt.²⁵ Het verhaal eindigde echter in 2003, met de uitgave van de zevende aflevering, gewijd aan Bergen op Zoom. De zeven verschenen delen lenen zich uitstekend voor vergelijkend onderzoek doordat goeddeels is vastgehouden aan de afgesproken criteria voor de kaarten (soorten en schalen). De speciaal samengestelde algemene overzichtskaart van 1:2.500 blijft de grootste waarde van de atlas. Het valt dan ook zeer te betreuren dat het niet tot meer afleveringen is gekomen. In de diverse buitenlandse lukte het wel om in het kader van het Europese atlasproject van de Internationale Commissie voor Stedengeschiedenis tot omvangrijke reeksen te komen. Wellicht komt dit omdat de financiering daar gemakkelijker rond te krijgen was, maar het kan ook te maken hebben met het feit dat de keuzes scherper werden gemaakt, zodat de omvang per stad zeer beperkt werd gehouden.

²³ Zie de afleveringen 1 tot en met 4 (o.c. noot 5).

²⁴ Zie de afleveringen 5 tot en met 7 (o.c. noot 5).

²⁵ Zie aflevering 1, 39 (o.c. noot 5). Het gaat om: Amsterdam, Culemborg, Delft, Deventer, Dokkum, Dordrecht, Elburg, Gouda, 's-Gravenhage, Groningen, 's-Hertogenbosch, Kampen, Leiden, Maastricht, Middelburg, Nijmegen, Rotterdam, Schoonhoven, Utrecht, Weesp en Zutphen.

Buitenlandse stedenatlassen en Nederlandse stadsmonografieën

De *Atlas historique des villes de France* is evenals de Nederlandse reeks uitgegeven op A3-formaat, maar omvat per stad in eerste instantie slechts twee losse vouwbladen: (1) met een kernachtige tekst waarin de wording en ontwikkeling in vogelvlucht wordt getypeerd, onderverdeeld in een aantal voor de ruimtelijke transformatie van de stad doorslaggevende periodes, en (2) de welbekende algemene overzichtskaart van 1:2.500 met legenda, waarop de historische gegevens uit genoemde periodes zijn aangegeven.²⁶ De tekst wordt afgesloten met een beperkte vermelding van bronnen (kaarten en teksten) en een bibliografie. In latere uitgaven zijn naast de overzichtskaart nog enige kaarten toegevoegd als los blad, bijvoorbeeld van de stad en de directe omgeving (1:5.000, gebaseerd op de oudste kadasterkaart) en een achttiende-eeuwse kaart van de stad en de wijde omgeving. Deze losse bladen zijn samengevoegd in een eenvoudige doch fraaie papieren map.

De opzet van de *Deutscher Städteatlas* lijkt sterk op de Franse, hoewel het formaat iets groter is.²⁷ Per stad bestaat deze in principe eveneens uit een vouwblad met tekst en daartussen een los blad waarop de overzichtskaart van 1:2.500 is afgedrukt. Evenals in de Franse atlas is de tekst compact gehouden en toegespitst op de ruimtelijke ontwikkeling van de stad. Anders dan de Fransen kozen de Duitsers voor een notenapparaat. Bovendien is veelal een deel van het vouwblad gereserveerd voor het afdrukken van een aantal (reconstructie)kaarten, waaronder een kaart van de stad en de wijde omgeving uit de eerste helft van de negentiende eeuw (1:25.000) of een recente kaart van de stadskern op basis van de gegevens van het kadaster (1:5000). Doorgaans is tussen het vouwblad met tekst nog een los blad met kaarten gevoegd, onder meer met de 'wachstumphasen' (1:5.000). In de regel zijn aan de meer recente uitgaven steeds meer bladen toegevoegd met 'Beikarten'. Onder die 'Beikarten' is een zeer boeiende: een kaart van de stad en de directe omgeving op basis van de kadastrale minuut (1:5.000), waarop zeer nauwkeurig in kleur de 'wachstumphasen' zijn aangegeven en veel gegevens van de algemene overzichtskaart samengebracht.

Dit type groeikaart, met een ongekende schat aan informatie, maakt van meet af aan deel uit van de afleveringen van de *Österreichischer Städteatlas* (gestart in 1982).²⁸ Deze uitgave doet verder ook sterk denken aan de Duitse, met dien verstande dat de Oostenrijkers beter kunnen kiezen en streng zijn geweest. Dat levert wat mij betreft de meest geslaagde opzet voor de stedenatlas op: een vouwblad met geannoteerde tekst en daartussen gevoegd drie losse bladen met (1) de algemene overzichtskaart (1:2.500), (2) de uitgewerkte 'wachstumphasen'-kaart (1:5.000) van de stad en directe omgeving en (3) een kaart uit de eerste helft van de negentiende eeuw van de stad en de wijde omgeving (1:25.000) met op de ommezijde (4) een recente kaart van de binnenstad op basis van kadastrale gegevens (1:5000).

Wat moge blijken uit deze bespreking van de historische stedenatlassen die in de verschillende landen verschenen in het kader van het project van de Internationale Commissie voor Stedengeschiedenis, is dat de basis wordt gevormd door uniforme en welgekozen, speciaal getekende kaarten waarop historisch materiaal gericht wordt samengebracht. Bovendien valt of staat zo'n project bij het maken van duidelijke keuzes en

²⁶ Zie noot 8.

²⁷ Zie noot 7.

²⁸ Zie noot 8.

Afbeelding 5: Kaart 'Wachstumsphasen von Freisach' (origineel 1:5.000), uit: F. Czeike, Österreichischer Städteatlas, dl. 7 (Wenen 2002).

het toespitsen van de toelichtende tekst op de ruimtelijke transformatie. Daarmee worden de afzonderlijke afleveringen (per stad) compact en behapbaar gehouden. Vandaar dat ik de *Historische stedenatlas van België* verre van geslaagd vind. In die reeks verschenen van Brugge, Lier, Tielt en Mechelen namelijk complete boekwerken, die meer weg hebben van een monografie dan een atlas.²⁹ Daarnaast is een reeks zogenaamde *Typologische dossiers* gestart, waarin veel meer de uitgangspunten van het Europese project worden gevolgd maar tot nu toe alleen een deel over Maaseik is verschenen.³⁰

²⁹ A. Verhulst en J.-M. Duvois (red.), *Historische stedenatlas van België*: K. Breugelmans e.a., *Lier* (Brussel 1990); M. Ryckaert, *Brugge* (Brussel 1991); R. Ostry, *Tielt* (Brussel 1993); H. Installé e.a., *Mechelen*, 2 delen, (Mechelen 1997).

³⁰ R. van Uytven en A. Verhulst (red.), *Historische stedenatlas van België. Typologische dossiers*: O. Debaere, *Maaseik* (Brussel 1997).

De boeken over Brugge, Lier, Tielt en Mechelen zijn op zichzelf niet slecht – ze zijn zelfs schitterend. In dat over Brugge bijvoorbeeld, is een keur aan prenten, foto's en kaarten te vinden. Met behulp van dit beeldmateriaal wordt de ontwikkeling van de stad beschreven, vanaf het ontstaan tot en met de twintigste eeuw. Na deze beschrijving, die ongeveer honderdvijftig pagina's beslaat, volgt onder de noemer 'Merkttekens in het stedelijk landschap' de behandeling van een groot aantal bestaande en verdwenen monumenten, waaronder openbare gebouwen, verdedigingswerken, kloosters en kerken. Het ontbreekt echter aan de hoofdbestanddelen waarrond het Europese atlasproject is opgebouwd: de algemene overzichtkaart van 1:2.500 en andere kaarten op schaal, bijvoorbeeld die van de stad en de omgeving (1:25.000) of die waarop allerhande historische gegevens zijn samengebracht (1:5.000). Daarom passen deze vier afleveringen van de *Historische stedenatlas van België* geenszins in de Europese reeks van stedenatlassen. Dit doet de vraag rijzen hoe de monografieën van Nederlandse steden, waarvan in de afgelopen jaren een aanzienlijk aantal is verschenen, zich verhouden tot de atlasen.³¹ Het grootste verschil is dat in deze monografieën de ruimtelijke ontwikkeling van de stad niet centraal staat. In het beste geval worden daaraan wel aparte hoofdstukken of delen daarvan gewijd en zijn er kaarten opgenomen. In veel monografieën gaat de meeste aandacht echter uit naar economische, politieke en sociale ontwikkelingen, zoals handel en nijverheid, stadsbestuur en schutterij, en burgers en buitenlui. Natuurlijk zijn dit belangwekkende onderwerpen, maar wat mij betreft wordt het pas boeiend als deze ontwikkelingen in verband worden gebracht met het aanzien van de stad: hoe deze er uitzag, werd afgebeeld, bebouwd, verbouwd, uitgebreid of kromp.

In een aantal stadsmonografieën wordt zeker serieuze aandacht besteed aan de ruimtelijke ontwikkeling van de stad, bijvoorbeeld die van Leeuwarden, Amsterdam en Gouda, waarin tevens speciaal getekend kaartmateriaal is opgenomen, maar vaak blijft het behelpen. Bovendien lijden veel monografieën aan overgewicht: er komen zoveel onderwerpen aan bod, en daar wordt dikwijls zo uitgebreid op ingegaan, dat menig lezer die het kan opbrengen om al die teksten door te werken er uiteindelijk duizelig, droef of moedeloos van wordt. Ook het feit dat aan veel van deze monografieën niet één of twee maar meer auteurs schreven, die graag de meest uiteenlopende onderwerpen behandelen, bevordert de samenhang niet. Daar komt bij dat de monografieën van de diverse steden nogal eens variëren in opzet en benadering, wat het vergelijken er niet eenvoudiger op maakt. Natuurlijk bestaan er best goede stadsmonografieën, maar niet zelden word ik er toch weinig vrolijk van. Kortom: wat mij betreft steken zowel de *Historische stedenatlassen* als de *SUN-atlassen* gunstig af bij de stadsmonografieën.

Vergelijken we de *Historische stedenatlassen* en de *SUN-Historische atlasen* op hoofdpunten met elkaar, dan kan het volgende worden vastgesteld. Het concept van de *Historische stedenatlassen* is weldoordacht en het met zorg getekende en samengestelde kaartmateriaal leent zich bij uitstek voor vergelijking tussen de verschillende steden. Leg je de 1:2.500 kaarten van een aantal steden naast elkaar, dan zie je in één oogopslag de verschillen en overeenkomsten in de vorm van die steden, bijvoorbeeld in omvang, stratenpatroon, verkaveling en de plaatsing en ouderdom van belangrijke gebouwen. De 1:5.000 kaarten

31 Ik noem hier: Leeuwarden, Kampen, Zwolle, Zutphen, Alkmaar, Edam, Amsterdam, Haarlem, Leiden, Den Haag, Rotterdam, Dordrecht, Gouda, Utrecht, Wijk bij Duurstede, 's-Hertogenbosch en Nijmegen. Voor de titels en meer verwijs ik graag naar de bespreking die binnenkort zal verschijnen in *Stadsgeschiedenis*.

waarop de groeifasen en andere historische gegevens zijn samengebracht, bieden de mogelijkheid om te vergelijken of hoofdmomenten en periodes van ruimtelijke transformaties in verschillende steden samenvallen danwel uiteenlopen en hoe deze zich in oppervlak en schaal tot elkaar verhouden. Met behulp van de bij voorkeur korte toelichtende teksten kan worden nagegaan of deze transformaties zijn te wijten aan vergelijkbare historische processen die categorisering van bepaalde (soorten en groepen) steden gerechtvaardigd maken.

De *SUN-atlassen* hebben een minder overzichtelijke en uniforme opzet dan de *Historische stedenatlassen*. Zoals gezegd ligt aan de *SUN-atlassen* wel degelijk een concept ten grondslag, maar helaas is dat niet in ieder deel even consequent gevolgd. Bovendien ontbreekt het aan terugkerende kaarten op dezelfde schaal en aan kaartmateriaal waarop de ruimtelijke verandering van de steden op eenzelfde manier is ingetekend. Dat maakt vergelijking minder gemakkelijk. De kracht van de *Historische atlassen* van de SUN schuilt vooral in het feit dat binnen kort bestek aan de hand van zeer sprekend (historisch) beeldmateriaal voorzien van kernachtige toelichting een overzicht in vogelvlucht kan worden verkregen van het stapsgewijze transformatieproces van een stad over een lange termijn: van het ontstaan tot heden. Aan de hand van de tot nu toe verschenen delen kan bijvoorbeeld worden opgemaakt dat de ontwikkelingen vanaf de tweede helft van de negentiende eeuw in de verschillende Nederlandse steden opvallend veel overeenkomsten vertonen (onder meer: het slechten van vestingwerken, de aanleg van spoorlijnen en stations, het dempen van grachten, de bouw van eenvormige uitbreidingswijken), terwijl die in de periode van de vijftiende tot en met de zeventiende eeuw nogal uiteen lopen per stad. Gedurende de dertiende en veertiende eeuw maakten veel steden vergelijkbare veranderingen door (forse stadsuitbreidingen). Van de elfde tot en met de dertiende eeuw is het eerder de variatie in de wijze van ontstaan van de steden, die op de voorgrond treedt. Of de steden die inmiddels zijn verschenen in de reeks van de SUN een representatief beeld geven, moet echter nog blijken.

Tot slot wil ik hier nog graag kwijt dat het jammer is dat bij het uitverkiezen van een stad voor de *SUN-Historische atlas*, *Historische stedenatlas* of een stadsmonografie weinig rekening wordt gehouden met de studies die er reeds al dan niet bestaan. Nu weet ik best dat bij dit soort keuzes vaak heel andere motieven spelen dan wetenschappelijke, maar toch zou het fijn zijn als ook hierbij met wat meer beleid te werk zou worden gegaan. Zo zijn er bijvoorbeeld van Utrecht, Den Haag, Rotterdam, 's-Hertogenbosch en Nijmegen zowel een *SUN-atlas* als een monumentale, vaak meerdelige monografie. Van Kampen, Zutphen en Schoonhoven bestaan zowel een *Historische stedenatlas* als een monografie. Van Haarlem is er zelfs een *Historische stedenatlas*, een *SUN-atlas* én een stadsmonografie. Gouda kan zich verheugen in twee monografieën. Terwijl van andere steden, zoals Deventer, Delft, Breda, Eindhoven, de meeste Friese steden en de steden in Twente en Zeeuws-Vlaanderen geen van die drie bestaat.³²

32 Graag wijs ik hier op het bestaan van de zogenaamde *Historische plattegronden van Nederlandse steden* (Alphen aan den Rijn 1978-), een te weinig bekende reeks waarin een schat aan historische kaarten van steden in reproductie is opgenomen, voorzien van een korte toelichting. In de reeks zijn inmiddels verschenen: Amsterdam (1978), Rotterdam (1984, herziene uitgave 2006), Utrecht (1990), Batavia (1992); de steden van Hollands Noorderkwartier (1991), Haarlem (1993), Leiden (1997), Gelderland; de steden van de Veluwe (1997), Gelderland; de steden van het Rivierengebied (1999), Gelderland; de steden van de Achterhoek en Liemers (2006), Overijssel; de steden van Noordwest-Overijssel (2002), Overijssel; Deventer, de steden van Twente en langs de Vecht (2005), Friesland; de Friese Elf steden, deel 1 (2006), Bergen op Zoom (2006) en Den Haag (2007).

Balans

Wat leren wij hieruit? Dat het welslagen van een historische stedenatlas niet alleen afhangt van het doordenken en formuleren van een helder concept, zoals dat gebeurde voor het Europese atlasproject van de Internationale Commissie voor Stedengeschiedenis, maar ook van het consequent en voortvarend in de praktijk brengen ervan. Het durven maken van doelgerichte keuzes en het beperken van de omvang zijn daarbij van het grootste belang, zowel in praktisch en financieel (de uitvoerbaarheid van het uitgeven van een grote reeks) als in inhoudelijk opzicht (de zeggingskracht en betekenis van de atlassen voor vergelijkend stadshistorisch onderzoek).

Waar het voor het stadshistorisch onderzoek uiteindelijk om gaat, is dat de atlasdelen over de individuele steden kunnen dienen als bouwsteen voor een vergelijkende stadsanalyse – daar waren de initiatiefnemers van de Internationale Commissie voor Stedengeschiedenis het omstreeks 1960 al over eens – zodat kan worden gekomen tot syntheses van de stadswording en -ontwikkeling over een langere termijn en voor grote gebieden. Hoe uniformer de stadsatlassen zijn, zowel in beeld als tekst, hoe gemakkelijker dat wordt. Vandaar mijn pleidooi om de opzet en samenhang van de verschillende afleveringen van de *SUN-Historische atlassen* strenger te bewaken. Dit komt niet alleen de afzonderlijke delen en de reeks ten goede, maar kan evenzeer van grote waarde zijn voor de wetenschappelijke zoektocht naar een overzicht van het stadswordingsproces en de verstedelijking op de langere termijn in de Lage Landen en Noordwest-Europa.

Dat samenhangende reeksen van atlassen gewijd aan individuele steden met een overeenkomstige opzet en een set kaarten volgens vaste schalen een belangrijke bouwsteen kunnen vormen voor het vergelijkend stadshistorisch onderzoek, staat wat mij betreft buiten kijf. Het lijkt mij evenwel een goed plan om tevens te komen tot atlassen van groepen steden, die in onderling verband worden behandeld. Wellicht kan de *SUN-atlas* van de steden op Walcheren daartoe als aanzet en voorbeeld dienen. Daarnaast vormen op de eerste plaats de Friese steden, de steden in Zeeuws-Vlaanderen en de steden in het oosten van Nederland een uitdaging. Vanzelfsprekend dient daarbij steeds te worden gewerkt volgens eenzelfde concept en een vastgestelde reeks uniforme kaarten. En zou het niet geweldig zijn als in België op een vergelijkbare manier groepen van steden worden aangepakt?

Stedenbouw van onderop

Interview met Adri Duivesteijn, wethouder van Almere

Afbeelding 1: Adri Duivesteijn, wethouder van Almere.

Adri Duivesteijn (°1950) is geboren in de Schilderswijk, een volksbuurt van Den Haag, dezelfde stad waar hij jaren later tussen 1980 en 1989 wethouder van ruimtelijke ordening en stadsvernieuwing was. In 1989 werd hij benoemd tot de eerste directeur van het Nederlands Architectuurinstituut (NAi) in Rotterdam. Nadien was hij voor de Partij van de Arbeid (PvdA) lid van de Tweede Kamer der Staten Generaal, van 1994 tot 2006. In die hoedanigheid maakte hij deel uit van de parlementaire enquêtecommissie Bouwnijverheid. Later was hij voorzitter van de Tijdelijke Commissie Infrastructuurprojecten. Sinds 2006 is hij wethouder ruimtelijke ordening en wonen in Almere. Vanaf zijn aantreden daar is hij vrijwel ononderbroken in het nieuws vanwege zijn ambitieuze plannen voor de jongste stad van Nederland, met als centrale thema's: de stedenbouwkundige aanpak van de verstedelijking in en rond Almere en de verwerkelijking van een lang gekoesterd programma: het particuliere opdrachtgeverschap als een vorm van stedenbouw van onderop. Daarnaast heeft Duivesteijn ook veel gepubliceerd, vooral over de relaties tussen politiek, architectuur, volkshuisvesting en stedenbouw.¹ In dit interview beperken wij ons tot enkele trends binnen de woningbouw en stadsontwikkeling in Nederland. Centraal staat de vraag naar de bijdrage van Adri Duivesteijn aan het politieke debat over de ruimtelijke ordening, het publieke opdrachtgeverschap en de positie van de bewoner/eigenaar binnen het ontwerp en de productie van het eigentijdse woonmilieu.²

Van stadsvernieuwing naar stedelijke vernieuwing

PT: *Adri, je hebt als weinig andere bestuurders en politici in Nederland een indrukwekkende staat van dienst op gebied van volkshuisvesting, stadsvernieuwing, stedelijke vernieuwing en, op dit moment, met een nieuw en grootstedelijk project binnen de Noordvleugel van de Randstad: Almere. Wat zijn voor jou de verbindingsstukken tussen al deze projecten?*

¹ Details over publicaties en cv van Adri Duivesteijn zijn te vinden op de website www.adri.duivesteijn.pvda.nl

² Voor een historisch overzicht van de huisvestingspolitiek in Vlaanderen – inclusief een vergelijking met de Nederlandse situatie – zie K. van Heck, T. Avermaete (red.), *Wonen in welvaart. Woningbouw en wooncultuur in Vlaanderen 1948-1973* (Rotterdam 2006).

D: Er zijn natuurlijk verschillende drijfveren aan te wijzen, sociale, politieke en culturele. Maar de belangrijkste is toch de diepgewortelde overtuiging dat mensen recht hebben op het auteurschap van hun eigen omgeving. Geen vreemde obsessie voor een jongen die is opgegroeid in de Schilderswijk in Den Haag en daar de ellende gezien heeft van krotten en sloppen. Wij realiseren ons nauwelijks nog dat er ruim veertig jaar geleden nog sloppenwijken waren in Nederlandse steden. Vanaf het begin van de jaren 1970, toen ik in de Schilderswijk als sociaal activist bovendien geconfronteerd werd met de eerste fase van de stadvernieuwing – op dat moment volgens het keiharde, Amerikaanse regiem van ‘urban renewal’ – heb ik gezien hoe belangrijk het is dat bewoners zelf een positie creëren – via wijkberaad, actiegroep of welke vorm dan ook – om invloed uit te oefenen op hun eigen woon- en leefomgeving. Daar liggen mijn wortels. Ik kom dus niet uit de volkshuisvesting, ik ben ook niet van de ruimtelijke ordening, of uit de wereld van projectontwikkeling of de architectuur. Voor mij is het wonen en werken in wijk- of stadsverband geen institutioneel gegeven, maar iets waar ik me in de loop der jaren zelf in heb geprofessionaliseerd.

Invloed uitoefenen op je eigen woon- en leefomgeving, dat is een standpunt dat bovendien politiek urgenter wordt naarmate de oorzaken van het ontbreken daarvan, hun geldigheid hebben verloren. Ik bedoel: het ligt voor de hand dat aan het begin van de vorige eeuw uit oogpunt van volksgezondheid door de overheid een huisvestingsstelsel werd ontworpen ter verbetering van de woonomstandigheden in volksbuurten. Hetzelfde is waar voor de bestrijding van de woningnood na de Tweede Wereldoorlog. In beide gevallen moest de overheid ingrijpen om een woningvraagstuk op te lossen. Hetzelfde geldt voor de stadvernieuwing in de jaren 1970, met zijn huisjesmelkers en die gigantische achterstand – ik heb dat zelf aan de lijve meegemaakt – daar speelden problemen die door de burgers zelf niet konden worden opgelost.

Ik heb wel eens gezegd dat de aanwezigheid van een centralistische ruimtelijke ordening in Nederland niet te herleiden is tot een bepaalde ideologische stroming. Het was pure noodzaak. Pure functionaliteit is en was haar basis. Dat is een zo indringend onderdeel van ons bestaan dat het misschien wel een tweede natuur van de Nederlander is geworden. Bijna per definitie zoeken wij naar structuren, naar regels en naar instituten die de inrichting van ons land onderhouden.

Is dat niet een politiek pikante opmerking op een moment dat zelfs vooraanstaande plannologen pleiten voor meer 'planning zonder overheid'?

Op dit moment wordt over die regeldrift te gemakkelijk badinerend gedaan. Maar als dit land schoonheid heeft, dan is die vooral het gevolg van planning en ordening. Het is deze traditie binnen de waterbouw, landinrichting en infrastructuur die het typisch Nederlandse landschap tot een cultuurlandschap bij uitstek heeft gemaakt. Dit is de traditie van het publieke opdrachtgeverschap, de drijvende kracht achter de inrichting van Nederland.

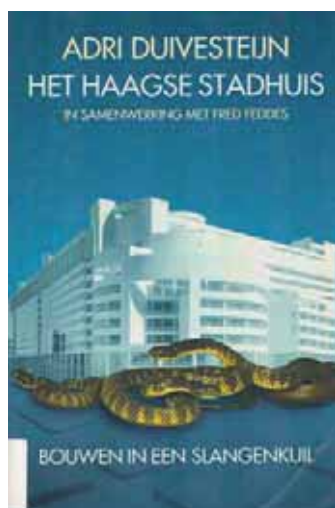
Maar het publiek opdrachtgeverschap heeft ook een grote rol gespeeld bij de vormgeving en inrichting van onze steden gedurende de afgelopen honderd jaar. Ik wijs op de betekenis van wat wel ‘het wethouderssocialisme’ wordt genoemd van politici als Wibaut, De Miranda of Polak.³ Zij zagen het bewerkstelligen van de sociale woningbouw

³ Voor de historische achtergronden van het optreden van Wibaut, De Miranda en Polak zie N. Stieber, *Housing design and society in Amsterdam. Reconfiguring urban order and identity, 1900-1920* (Chicago / London 1998).

als opgave voor de architectuur. En dat is precies wat wij in de jaren tachtig, toen ik als wethouder in Den Haag de volkshuisvesting in mijn portefeuille had, bedoelden met een 'behoedzame stadsvernieuwing': bouwen voor de buurt, niet alleen als een bestuurlijk-technisch project maar ook als een culturele opgave. We deden dat door de rehabilitatie van de stedenbouw en het architectonische ontwerp in het kader van buurt- en wijkaanpak. Hiervoor werden onder andere architecten als Coenen, Siza, Bofill, Weeber en Meier aangetrokken. Ook elders, in Rotterdam, Groningen en Maastricht vonden bevlogen wethouders, architecten, opdrachtgevers en kunstenaars elkaar in voorbeeldige woningbouwprojecten waarmee ze ook naar buiten traden in de landelijke manifestatie voor kwaliteit in de volkshuisvesting in plaats van meer bureaucratie: de *Werkgroep 5x5* (1987-1989).⁴

Afbeelding 2: *Werkgroep 5x5*. Voorbij het gangbare. Een pleidooi voor de kwaliteit van volkshuisvesting en stedenbouw, Nijmegen 1989.

Afbeelding 3: *Adri Duivesteijn*, Het Haagse Stadhuis. Bouwen in een slangenkuil, Nijmegen 1994.

Tegelijkertijd was je bezig met de overstap van stadsvernieuwing naar de stedelijke vernieuwing in Den Haag, onder andere door de (overigens niet geheel onomstreden) bouw van een nieuw stadhuis. Waren dat twee gescheiden trajecten?

Nee, totaal niet. Het door Richard Meier ontworpen nieuwe stadhuis van Den Haag (1986) is, althans voor mij, een voorbeeld van een gebouw met een grote publieke waarde. Stedenbouw en architectuur leveren een geweldige bijdrage aan het woon- en leefklimaat in een stad. Het is niet enkel een 'leuk' of 'mooi' gebouw maar straalt door situering, vorm en kleur een weldadig gevoel van samenhang en vooral ook geborgenheid uit.⁵ Ik heb wel eens gezegd dat het stadhuis van Den Haag, in tegenstelling tot dat van Cees Dam in Amsterdam, de bezoeker in zijn waarde laat in plaats van hem afschrikt of kleineert. Tegelijk markeert de opdrachtverlening en het complexe uitvoeringsproces – waarin de overheid gedwongen was samen te werken met verschillende private partijen – de

overgang van de projectmachine van de stadsvernieuwing naar de bredere en meer gebiedsgerichte aanpak van stedelijke vernieuwing. Een politiek-bestuurlijke operatie

⁴ *Werkgroep 5x5*. Voorbij het gangbare. Een pleidooi voor de kwaliteit van volkshuisvesting en stedenbouw (Amsterdam 1989).

⁵ A. Duivesteijn, *Het Haagse stadhuis. Bouwen in een slangenkuil* (Nijmegen 1994).

met geweldige gevolgen voor het functioneren van het gemeentelijk apparaat. Pikante bijzonderheid is dat ik op dit moment als wethouder in Almere geconfronteerd wordt met een vergelijkbare opgave: Almere voorzien van een bruisend stadshart dat het qua levendigheid en ruimtelijke kwaliteit kan opnemen tegen het Leidseplein in Amsterdam of het Vrijthof in Maastricht.

Voordat we overstappen naar Almere, willen we eerst nog even teruggaan naar de grote tentoonstelling die je ter gelegenheid van jouw afscheid als directeur van het NAI in 1994 hebt georganiseerd: 'De Verborgene Opgave, thuis in de stad'. Dat was eigenlijk de eerste keer in Nederland dat op een dergelijke schaal de problematiek van de sloppenwijken in derde wereldlanden werd gepresenteerd. In hoeverre heeft deze manifestatie – en de opgedane ervaringen in de buitenwijken van megapolen in de Derde Wereld – jouw eigen inzichten over de betekenis van het particuliere opdrachtgeverschap gevormd en gestuurd?

'De Verborgene Opgave' bood inzage in de onbekende wereld van het particuliere opdrachtgeverschap in zelfbouwwijken in Lima, Yogyakarta, Grahamstown, Santos en Bangkok.⁶ We lieten vijf projecten zien die duidelijk moesten maken dat mensen – ook de allerarmsten – recht hebben op de stad. De tentoonstelling gaf niet zozeer een schrikkend maar misschien wel een optimistisch beeld van kwalitatief acceptabele woonvormen in en rond megasteden in voornamelijk ontwikkelingslanden: een chaotische en ogenschijnlijk ongestructureerde wereld van individuele woningbouw. Ogenscheinlijk, want er ligt een strakke stedenbouwkundige structuur aan ten grondslag. Wat mij persoonlijk toen raakte – en tot de dag van vandaag inspireert – is de wijze waarop door een doordachte stedenbouwkundige strategie in combinatie met zelfbouw de woonomstandigheden in arme wijken kunnen verbeteren. Cruciaal daarbij is de coalitie of samenwerking tussen (stedenbouwkundig) ontwerpers en/of kleine bouwtechnische bureaus en bewoners of stadsgebruikers. Op die manier ontstaat de kans dat de 'informele stad' – de zelfgebouwde onderkomens in 'bidonvilles', 'shanty towns', 'favelas', 'barriades' of 'kampongs' – op den duur weer sterker betrokken wordt bij de 'formele stad' van de midden- en bovenlaag, want beide zijn onmiskenbaar op elkaar aangewezen. Vertaald naar de situatie en verhoudingen in onze huidige Westerse wereld: de overheid creëert een raamwerk en doet dat bijvoorbeeld door een stedenbouwkundig plan waarbinnen vrijheid is voor expressie van individuele of groepsbelangen of -verlangens. Eigenlijk het model van de Amsterdamse stadsuitbreidingen in de zeventiende eeuw met als kernstuk, de grachtengordel. Het plan liet organische groei toe in een van tevoren vastgelegd stramien, en het resultaat was een mooie synthese van collectieve planning op hoofdlijnen en individuele invulling op details.

Van publiek opdrachtgeverschap naar mede-opdrachtgeverschap

Op welke manier vinden we de ideeën over collectieve creativiteit, en particulier en publiek opdrachtgeverschap terug in de concrete situatie van wijk- en stadsontwikkeling in Almere?

In december 2006 zijn we in Almere gestart met de manifestatie 'ikbouwminhuisinal-

6 A. Duivesteijn, H. van der Wal e.a., *De Verborgene Opgave, thuis in de stad* (Rotterdam 1994).

Afbeelding 4: Almere, Homeruskwartier, volgelvluchtperspectief met uitwerkingen van verschillende varianten van opdrachtgeverschap.

mere'.⁷ Toen tekenden de gemeente Almere, de Vereniging Nederlandse Projectontwikkeling Maatschappijen (NEPROM) en de Stuurgroep Experimenten Volkshuisvesting (SEV) een convenant voor een grootschalig en uniek woningbouwexperiment in de nieuwe wijk Homeruskwartier, uniek omdat bij die gelegenheid werd vastgelegd dat niet de gemeente, maar de toekomstige bewoner beslist welke ontwikkelaar er mag gaan bouwen. In mei 2007 dienden 74 ontwikkelaars een voorstel in voor de ontwikkeling van de rand van het Homeruskwartier; geen kant-en-klare bouwplannen, maar voorstellen waarin bewoners medeopdrachtgever worden bij de bouw van hun eigen huis en buurt. Uit dit aanbod werden veertien voorstellen geselecteerd voor verdere uitwerking op basis van een stedenbouwkundig ontwikkelingsplan voor een stadswijk van 3.000 woningen dat Floris van Alkemade (OMA) in een ongelooflijk korte tijd had gemaakt. Dat voorzag – naast klassieke kavelpatronen voor grachtenhuizen, woon/werkvilla's, vrijstaande huizen, winkels, een woontoren en een buurtpark – ook in zeven niet ingevulde ontwikkelingsvelden van elk honderd woningen, waar bewoners zelf konden kiezen met welke zeven van de veertien ontwikkelaars (en hun architecten) zij in zee wensten te gaan.

Doordat we in het Homeruskwartier drie gradaties in particulier opdrachtgeverschap aanbieden (particulier-, collectief- en medeopdrachtgeverschap), kan de wijk als een staalkaart van medezeggenschap in de woningbouw worden beschouwd. Dat is een forse breuk met de gangbare manier waarop in Nederland woonwijken worden ge-

⁷ Informatie over achtergronden, ontstaan en ontwikkelingen betreffende deze manifestatie zie: www.ikbouwmin-huisinalmere.nl

bouwd, ook in Almere. Op de eerste plaats wilden we af van het antistedelijke karakter van de gemiddelde Vinex-locatie⁸ en de daar dominante uniformiteit en confectiebouw inruilen voor meer variatie in typologie en architectuur – een kwaliteitsprong die we hopen te bereiken door kopers van kavels zelf te laten bepalen hoe hun huis en buurt er gaan uitzien. Ook de kopers en exploitanten van de zes winkels in het centrum hebben we diezelfde kans gegeven. Anders gezegd: het institutionele opdrachtgeverschap van de markt is hier vervangen door het particuliere opdrachtgeverschap van de bewoner.

We begrijpen dat het Homeruskwartier ook als inspiratie dient voor de verdere ontwikkeling van Almere, waar in de periode van 2010 tot 2030 nog eens 60.000 woningen moeten worden gebouwd. Hoe verhoudt deze 'stedenbouw van onderop' zich tot het sociaaldemocratische ideaal van publiek opdrachtgeverschap dat van de overheid niet alleen de zorg voor de publieke ruimte en voorzieningen verwacht, maar ook het maken van een op de toekomst gericht plan?

Zelfbeschikking, zelfbeheer en zelforganisatie sluiten de aloude traditie van planning en sturing op hoofdlijnen door de overheid niet uit. Dat is ook de basis van het stedenbouwkundige plan voor de Homeruswijk. Wij hebben als gemeentelijke overheid bepaald waar het centrum, waar de voorzieningen, waar het park en de verkeersontsluitingen moeten komen. We hebben daarmee een structuur aangeboden die zorgt voor draagkracht en een zekere rust; een structuur waarbinnen mensen hun eigen creativiteit en individualiteit tot uitdrukking kunnen brengen. Ik ben ook niet bang dat die vrijheid eerder tot conservatisme dan tot experimenteerdrijf zal leiden. In de geschiedenis van de Nederlandse woningbouw is het Homeruskwartier een uniek experiment waar socialistische ideeën over het wonen als voorziening samengaan met het meer liberale denken over de woning als (koop)waar. Je mag het socialistische gedachtegoed in dit opzicht niet, zoals maar al te vaak in dit land gebeurt, versmallen tot een alles regulerende overheid! Het is natuurlijk niet toevallig dat het stedenbouwkundige plan voor het Homeruskwartier associaties oproept met de vorm en structuur van het al eerder genoemde Amsterdamse grachtenplan uit 1612, in mijn ogen een icoon van particulier zelfbeschikkingsrecht in een publieke context, al kun je daar als historicus natuurlijk ook genuanceerder over denken.⁹

Maar hoe zie je dan in zowel privaat- als publiekrechtelijke zin de verhouding tussen het publieke en private, als bewoners meer zeggenschap over en dus ook verantwoordelijkheid voor hun omgeving krijgen?

De gemeente Almere verkeert in de gelukkige situatie dat ze eigenaar is van de meeste grond. Je kunt je dus voorstellen dat we zelfs hele terreinen of gebieden uitgeven zonder enig directief van bovenaf. Kijk eens naar al die vlekken die daar op de kaart genummerd staan. Die zijn nu toevallig bestemd voor invulling in het kader van mede-

⁸ Vinex-locaties zijn locaties die in 1993 in het verlengde van de *Vierde Nota Extra* door de minister van VROM zijn aangewezen als uitbreidingsgebied voor de steden.

⁹ Een in dit verband relevante historische analyse van de stadsontwikkeling in Amsterdam in de vroegmoderne tijd geeft J.E. Abrahamse, 'Stad als onderneming. Bouwen in Amsterdam in de Gouden Eeuw', in: B. Bakker (red.), *Het Oude en het Nieuwe bouwen. Amsterdam, de markt en de woningbouw* (Bussen 2007) 9-72, die laat zien dat niet de uitleg van 1612 maar die daarop volgende, de zogenaamde vierde uitleg van 1660, in dit verband wel relevant is.

Afbeelding 5. Almere, Homeruskwartier, verkavelingsplan op basis van een stedenbouwkundig ontwerp van Floris Alkemade (O.M.A.), 2006/7.

zeggenschap – dus: ontwikkelen en bouwen in samenwerking met een ontwikkelaar en architect. Maar je kunt je ook voorstellen dat er morgen hier een groep bij mij aan tafel zit die zegt: we hebben een groot collectief geformeerd en we maken onze eigen ‘community’. Dat zou, wat mij betreft, heel goed kunnen. En dan moet je je daar als overheid ook niet verder mee bemoeien. Je moet geen stedenbouwkundige naar voren schuiven die zegt: hier komt hoogbouw en die straat moet er zo uit komen te zien. Nee, dan geef je dus letterlijk en figuurlijk de fysieke ruimte terug aan de mensen. Maar wat er aangelegd en gebouwd wordt moet wel in verhouding staan tot wat er al staat of zal komen. In die zin zal de overheid haar rol als regisseur of agent niet mogen verloochenen. Overigens hebben we hier in Almere in de Eilandenbuurt al eerder ervaring opgedaan met het geven van zeggenschap over buitengebied aan burgers – met het vergroten van hun betrokkenheid en met het creëren van voorwaarden via ruimtelijk ontwerp

en een juridische beheersstructuur voor eigendom en beheer van de gemeenschappelijke buitenruimte. We willen per slot van rekening op alle mogelijke manieren het ontstaan van afgeschermdе woondomeinen, hoven of parken vermijden.

Is dat uiteindelijk één van je idealen, dat de bewoners zelf tekenen voor het collectief?
Ik vind dat alles wat mensen zelf kunnen doen en waar ze betekenis en individualiteit aan kunnen geven, in beginsel niet door instituties moet worden overgenomen. Dat geldt dus ook voor de aanleg en het beheer van delen van de publieke ruimte, zoals de straat of een park. In Almere hebben we een paar parken, maar die zijn dood omdat ze van niemand zijn. Er is ooit een landschapsarchitect langs geweest, die heeft iets verzonnen en dat is toen keurig zo gemaakt. En vervolgens is niemand eigenaar van die ruimte, want het onderhoud wordt collectief georganiseerd, dat wil zeggen: de gemeente geeft opdracht aan iemand die conform de aanbesteding het goedkoopst heeft ingeschreven. Dat het ook anders kan is te zien in Engeland, waar stedelijke buurtparken al eeuwenlang in collectief eigendom, gebruik en beheer zijn van buurtbewoners. In Nederland heersen wat dat betreft bijna Oost-Europese toestanden: de burger is volstrekt afwezig en mag zich, als het gaat om zijn huis en omgeving, uitsluitend gedragen als consument. Maar het project 'ikbouwmijsnuijsinalmere' gaat niet zozeer over bezit of eigendom in de strikt juridische zin. Of mensen een woning kopen of huren, is van ondergeschikt belang. Het gaat om iets anders: het gaat om vertrouwdsheid, gehechtheid, 'eigenheid', om de mogelijkheid om je met een omgeving – een huis, buurt of park – te identificeren. Het gaat, om het wat geleerder te zeggen, om de ruimtelijke dimensie van ieders levensgeschiedenis, om 'a place to call my home', een plaats waarvan je kunt zeggen dat die van jou is zonder dat je direct exclusieve eigendomsrechten claimt. Bij de opening van 'ikbouwmijsnuijsinalmere' in november 2007 heb ik het zo gezegd: 'dit is een programma tegen de vervreemding.'

Bewonersparticipatie zoals die nu in Almere plaatsvindt en waarbij de individuele keuzevrijheid van burgers als uitgangspunt van het beleid wordt genomen, is toch iets dat de laatste jaren ook elders en steeds vaker voorkomt?

O ja? Nou, dan moeten jullie me maar eens vertellen waar. Natuurlijk zijn sinds het eind van de jaren tachtig de verhoudingen op de woningmarkt ingrijpend gewijzigd. De volkshuisvestingsopgave is gedecentraliseerd, de corporaties verzelfstandigd en het keuzeaanbod vanuit de markt sterk verruimd. Keuzevrijheid en medezeggenschap van de burger zijn daardoor op papier sterk vergroot, maar is daardoor automatisch heel het institutionele apparaat rond de woningbouw transparant geworden? Ik zat zojuist nog hier met iemand die in Leidsche Rijn woont. Deze eerste en grootste Vinexwijk is zonder enige vorm van inspraak tot stand gekomen. Inspraak is daar beperkt gebleven tot meedenken van (toekomstige) bewoners over de wenselijkheid en locatie van een speelterreintje voor de kinderen en over de keuze van het speelwerktuig. Het overheidsbeleid gericht op decentralisatie, marktwerking en burgerparticipatie, heeft weliswaar incidenteel geleid tot particulier opdrachtgeverschap in de bouw, tot een gevarieerder aanbod van woningen en veelkleurige woonmilieus ('wonen op een landgoed', 'wonen in je eigen kasteel' etcetera), maar dan vooral voor de meer kapitaalkrachtige doelgroepen. De bewoner/koper wordt nog hoofdzakelijk benaderd als consument en

de hele soap van ontwikkelaars, projectleiders en kwaliteitsteams laat zien dat de basis van stadsvorming nog steeds winstmaximalisatie is. Het fundamentele debat over het (gemeentelijk) grondbeleid wordt eenvoudigweg niet gevoerd.

Wel hebben we in Almere iets kunnen leren van de ervaringen die sinds 2000 in Enschede zijn opgedaan met de praktijk van het particuliere opdrachtgeverschap. Daar is een begin gemaakt met wat Peter Kuenzli het 'omdraaien' van de bouwkolom heeft genoemd,¹⁰ wat zoveel betekent als het uitschakelen van ontwikkelaars en allerlei andere professionals en het centraal stellen van de burger/bewoner in het ontwerp- en bouwproces. Maar daar was dan wel eerst een vuurwerkramp voor nodig en een geweldige druk vanuit de politiek om het vertrouwen van de bewoners in de overheid terug te winnen.

Hier in Almere is eigenlijk iets heel anders aan de hand. Het Homeruskwartier is een andersoortige stadswijk bestemd voor drieduizend in plaats van zeshonderd woningen. De wil om de toekomstige bewoners zelf een programma van eisen voor hun woonmilieu te laten bepalen heeft in Almere geleid tot een even unieke als gedifferentieerde uitwerking van het opdrachtgeverschap, tot een formule waarbij bewoner/kopers konden kiezen om óf zelf je woning te bouwen, óf eventueel samen met anderen of met een ontwikkelaar/architect.

Een belangrijk segment is hier gereserveerd voor het zogenaamde mede-opdrachtgeverschap, een concept indertijd gelanceerd door de Stuurgroep Experimenten Volkshuisvesting (SEV). Het is een tussenvorm tussen particulier en collectief opdrachtgeverschap waarbij ontwikkelaars geen grond kunnen verwerven zonder particuliere opdrachtgevers. Cruciaal is dus de waarborg van de gemeente voor de uitgifte van grond aan eindgebruikers in plaats van marktpartijen. Bij de ontwikkeling van het Homeruskwartier is, kort samengevat, het bouwclaimmodel vervangen door dat van het mede-opdrachtgeverschap, een beslissing die bij de kaveluitgifte door het publiek is gehonoreerd en daardoor ook beloften voor de toekomst heeft.

Naar een gebiedsgerichte aanpak

*Wat zijn naar jouw mening de grootste obstakels die de door het Rijk verlangde en gekozen 'schaalsprong' van Almere op gebied van verstedelijking, ecologie en ontsluiting binnen de noordvleugel van de Randstad (Deltametropool) vertragen en bemoeilijken?*¹¹ Joost Schrijnen, directeur Structuurvisie Almere 2030+ steekt niet onder stoelen of banken dat daarbij vooral gedacht moet worden aan 'institutionele' belemmeringen. Dus veel beleid maar weinig budgettaire garanties en professionele uitvoeringskaders. Hoe kijk je daar als politicus en lokaal bestuurder tegenaan en in hoeverre zijn de intussen hier opgedane ervaringen (taakstelling van 60.000 woningen; ontwikkeling van A6/A9 corridor) typerend voor de crisis in de organisatie van het openbaar bestuur in Nederland?

Planologisch gezien beleven we op dit moment de overgang van een bestuurders- en

¹⁰ P. Kuenzli en A. Lengkerk, *Urban Jazz. Pleidooi voor de zelfgebouwde stad* (Rotterdam 2005); B. Colenbrander, *Het spel en de knikkers. Enschedé na de vuurwerkramp. Kroniek van de wederopbouw*, 2 (Rotterdam 2004).

¹¹ Bedoeld wordt de door het Rijk en de regio gevraagde/opgelegde groei met 60.000 woningen vanaf 2010 tot 2040. De hieruit voortvloeiende schaalvergroting betreft niet alleen de woningbouw maar ook de werkgelegenheid, de maatschappelijke voorzieningen, de dienstverlening en het beleid op gebied van natuur en milieu.

Afbeelding 6: Verstedelijkingsdynamiek van een deel van de Metropoolregio Amsterdam.

onderhandelingsplanologie naar een gebiedsgerichte aanpak van de ruimtelijke ordening in Nederland. De ontwikkeling van Almere – de schaalsprong Amsterdam-Almere; de uitbouw van het nieuwe stadscentrum; de creatie van nieuwe woon- en werkmilieus; de ecologische en metropolitane ambities; de infrastructurele ontsluiting; de verbinding tussen natuurontwikkeling en verstedelijking – vragen om een structuurvisie voor Almere die intussen al is bijgesteld tot 2040.

Hoe kun je op de lange termijn een strategie ontwikkelen waarin uiteindelijk mensen de stad maken? Een dergelijke, gebiedsgerichte aanpak heb ik méér dan tien jaar geleden voorgesteld om orde op zaken stellen in het door de ongeremde verstedelijking versnipperde en uitgeklede landschap van de zogeheten Zuidvleugel van de Randstad: het gebied tussen Rotterdam, Delft, Den Haag en Zoetermeer. Wat zich daar de afgelopen decennia heeft afgespeeld is illustratief voor de teloorgang van het publieke opdrachtgeverschap in Nederland. Het is weliswaar landschappelijk, economisch en bestuurlijk een samenhangend geheel, maar een integrale ruimtelijke visie ontbreekt. Alle plannen voor het tussengebied vinden hun logica *buiten* het gebied zelf, en maken deel uit van gemeentelijke uitbreidingsplannen op Vinx-locaties of zijn uitlopers van één van de ‘groenplannen’ voor het Groene Hart.

Mijn suggestie indertijd was om deze oriëntatie om te draaien en een orderingsvariant te bedenken die de feitelijke ontwikkelingen *binnen* het gebied als uitgangspunt neemt. De tussenruimte wordt in deze benadering niet langer gezien als het achtererf van de afzonderlijke steden maar als het gezamenlijke binnengebied, wat het feitelijk ook al is. Je zou het zonder veel moeite kunnen bestempelen als een stedelijk landschap: een gebied met een stedelijke toekomst als langetermijnperspectief. Dat was een schets voor een *organische metropool* met als grondgedachte respect voor alles wat er is, voor de bestaande steden en dorpen, de cultuurhistorische en ecologische waarden, de bestaande infrastructuur.

Dit respect voor het bestaande vereist wel een realistisch begrip van ‘alles wat er is’ en dus – met het beeld van Neutelings’ tapijtmetropool in het achterhoofd – een afrekening met romantische beelden over het landelijk gebied die allang niet meer van toe-

passing zijn'.¹² Dat was halverwege de jaren negentig, de hoogtijdagen van de 'antistad' Vinex. We zijn intussen ruim tien jaar verder, maar ik zie nog weinig signalen van een rehabilitatie van het publieke opdrachtgeverschap gezien het collectief falen van onze democratische instanties om het publieke belang van een open, groene ruimte binnen de Randstad veilig te stellen. En dan heb ik het nog niet eens over het falen van het openbaar bestuur bij de aanbesteding van zulke megaprojecten als de HSL en de Betuwelijn.

We stellen voor om van de Zuid- naar de Noordvleugel te gaan en te kijken welke perspectieven er daar, planologisch gezien, liggen voor de toekomst van Almere.

Tien jaar geleden was ik in de Zuidvleugel op naar zoek de stedelijke mogelijkheden van een veel- of meerstedenstad, dat wil zeggen een stad die bestaat uit meer steden. Dat is precies de uitdaging waar we nu in de Noordvleugel van de Randstad of Deltametropool ook voor staan. Daar moeten tussen 2010 en 2040 bijna 200.000 woningen worden gebouwd waarvan 60.000 in Almere. Met een dergelijke opgave kom je met een paar Vinexlocaties niet uit de voeten, maar ben je gedwongen te denken op metropolitane schaal, wil je het open landschap zoveel mogelijk behouden.

Gelukkig is in bestuurlijk en planologisch opzicht de wind aan het draaien. De ideeën over de Randstadprovincie zijn van de baan en daarmee ook die voor (weer) een afzonderlijke bestuurslaag: de zogenaamde Randstadautoriteit. Die is er immers al, zetelt in Den Haag, heet regering en heeft de taak en bevoegdheid voor het maken van een structuurvisie voor de Randstad.¹³ Een dergelijke toekomstvisie moet een signaal zijn van publiek opdrachtgeverschap zowel in de richting van lagere overheden, marktpartijen maar vooral ook naar de mensen die daar wonen, dagelijks in de file staan en daar ook nog moeten recreëren. Tegelijk biedt het een kader voor het ontwikkelen van een visie op de verstedelijkingsdynamiek van het economische centrum van Nederland, het gebied dat we tot voor kort de Noordvleugel (van de Randstad) noemden, maar dat onlangs terecht is omgedoopt tot *Metropoolregio Amsterdam*: geen aangesloten stad, maar een verzameling van relatief kleinschalige stedelijke kernen binnen een bijzonder waterrijk en open landschap met waardevolle natuur.¹⁴

Deze afwisseling is een absolute troef ten opzichte van andere West-Europese metropolen. Binnen deze metropolitane regio heeft Almere in velerlei opzicht een buitengewoon strategische positie gekregen. Door haar geografische ligging is Almere min of meer toevallig uitgegroeid tot een soort transitiezone tussen Zwolle, Amersfoort, Utrecht en Amsterdam. Extreem geredeneerd zou je kunnen zeggen dat Almere de beste en meest luxueuze locatie is om te wonen. Voorwaarde is wel dat er een goede ontsluiting komt met het autosnelwegennet, de A6 en A27, en dat de treinverbindingen, in het bijzonder die richting Schiphol, aanzienlijk worden verbeterd.

¹² A. Duivesteijn, 'De burger als opdrachtgever. Een strategie waarin mensen de stad maken', in: M. Hajer en F. Halsema, *Land in zicht. Een cultuurpolitieke visie op de ruimtelijke inrichting* (Amsterdam 1997) 85-104, 101.

¹³ J.Th. van den Berg, 'Randstad Holland: pleidooi voor een 'historische' aanpak', zie www.forumdemocratie.nl.

¹⁴ Voor de zogenaamde *Noordvleugelconferenties* waar bestuurders van provincies en (grote) gemeenten binnen de regio met elkaar informeel overleggen zie www.noordvleugel2040.nl.

Een metropolitane meerstedenstad

Is dit toekomstbeeld niet een beetje in strijd met dat andere imago waarmee Almere zich landelijk afficheert als 'healthy city', een moderne landschapsstad aan de vooravond van een ecologische schaa sprong. Hoe zijn die kwalificaties te rijmen met een stedelijk milieu dat zijn bestaansrecht ontleent aan mobiliteit en nabijheid van een autosnelwegennet? Ik zei ook: in het *extreme* geval. Ik kan me voorstellen dat vanuit ideeën over leefbaarheid en duurzame ontwikkeling er in Almere geprobeerd wordt om de woon-werk balans meer in evenwicht te brengen onder andere door de vergroting van de werkgelegenheid. Maar ik denk ook dat de uitzonderlijke woonkwaliteit van Almere een belangrijke vestigingsfactor is voor bedrijven en dat die wel eens hoger zou kunnen liggen dan elders in de Randstad. In dat opzicht is de verdere ontwikkeling van vliegveld Lelystad voor Almere van vitaal belang. Maar afgezien daarvan: ik verzet me tegen de gedachte dat we in Almere terug moeten naar het klassieke stadsmodel, waar de urbaniteit als bijna vanzelf vanuit het centrum is gedacht. Almere is volgens Floris Alkemade (OMA) veeleer een stad waar de 'vrijheid' van de periferie 'geëmancipeerd' is tot stedelijk centrum, precies het tegenovergestelde dus van het historisch hart van Amsterdam dat zijn centrumfunctie dreigt te verliezen.¹⁵

Maar dan hebben jullie ons de afgelopen jaren wel op het verkeerde been gezet met de bouw van een nieuw en spraakmakend stadscentrum dat onvermijdelijk zal gaan functioneren als het 'hart' van een meerkernige structuur?

Volgens mij laat de plangeschiedenis van Almere zien dat deze stad vanaf haar conceptie gedacht is als centrum van een stadsgewest.¹⁶ Het heeft even geduurd voordat Almere de fase van Nunspeet achter zich heeft kunnen laten en op een ander niveau terecht is gekomen. Het nieuwe stadscentrum is de plaats waar die schaa sprong van Almere zichtbaar wordt en waar die een architectonisch-stedenbouwkundige vorm heeft gekregen. Daar neemt de stad een schaal en maat aan die resoluut breken met de voormalige 'antistad' waar Almere ooit mee begonnen is; die ook niet de belofte inhouden van een nostalgische terugkeer naar de 'compacte stad'. Bovendien is er geen sprake van een soort *reparatie* van de suburbane stad.

Nee, het stadscentrum loopt als het ware vooruit op wat in Almere op het punt staat te gebeuren: de omslag van een uiteengelegde, meerkernenstad naar een metropolitane meerstedenstad van 400.000 inwoners. Sterker nog: ik ben er een voorstander van om het oorspronkelijke stedenbouwkundige model van Almere – losse kernen waarin mensen zoveel mogelijk dicht bij en aan het groen wonen – heilig te verklaren. Dat betekent intensivering van de suburbane wooncultuur in de afzonderlijke kernen en de oorspronkelijk als scheiding bedoelde, 'lege plekken' invullen met bijzondere publieke functies. Stedelijke momenten als parels binnen de uitwaaiende, suburbane cultuur. Dat leidt tot vormen van stedelijkheid die overall weer verschillend kunnen zijn: in Almere Haven, waar de stad zich aan het Gooimeer toont, is er de haven met publieke

15 B. Ramo, B. Upmeyer, 'Dumped in Almere. 2nd Rate Urbanism. Interview with Floris Alkemade', in: *Monu. Magazine on urbanism*, 07 (2007) 74-86.

16 P. Brouwer, *Van stad naar stedelijkheid. Planning en planconceptie van Lelystad en Almere 1958-1974* (Rotterdam 1997); M. Provoost, 'Almere New Town. De buitenlandse wortels van een oer-Hollandse polderstad', in: Jan Jaap Berg, S. Franke en Arnold Reijndorp (red.), *Adolescent Almere. Hoe een stad wordt gemaakt* (Rotterdam 2007).

functies; in het Waterlandsebos is het stadslandgoed *De Kempphaan* geleidelijk uitgegroeid tot een uitgesproken *groen* stedelijke moment in een zee van suburbane cultuur. In Almere Poort doet zich de mogelijkheid voor om straks een fantastische boulevard te maken met zicht op Amsterdam. Plannen die op dit moment in de *Structuurvisie Almere 2030+* stuk voor stuk worden uitgewerkt en tot materiaal voor tot de verbeelding sprekende ontwerpen worden gebracht. Vanuit dit perspectief is de bijzondere architectonische kwaliteit van het nieuwe stadscentrum illustratief voor de ambitie die de stad als publiek opdrachtgever nastreeft. Bondig samengevat: de extreem doorgevoerde suburbaniteit van Almere levert, in combinatie met nabij gelegen, gemakkelijk bereikbare en uiterst gevarieerde grootstedelijke evenementen op gebied van zorg- en dienstverlening, shopping, consumptie en vrijetijdsbesteding, een fantastisch woonmilieu op. Een superwoonkwaliteit in een stad die uiteindelijk gemaakt zal moeten worden door een breed en rijk scala van mensen en hun 'stadsvormende krachten'.

Abstracts

MARJAN STERCKX, 'Agoraphobia or agoraphilia? Public sculptures by women artists in Paris, London and Brussels, 1750-1950'

The fact that women have been realising sculptures for the urban public space has remained virtually unknown until now. The aim of this article is to highlight the presence and visibility of (semi-)public sculptures by female artists in Paris, London and Brussels between c. 1750 and 1950, in the form of a case study. Even though women were underrepresented, their presence was considerably higher than might be expected on the basis of their absence in the canon. In the public presentations and achievements of sculptresses in the city, the nineteenth-century ideology of the 'separate spheres' is challenged, then, but in other aspects also reconfirmed.

THIJS VAN VUGT, 'The effects of 75 years of industrialisation on housing and working in a Maastricht neighbourhood. The Boschstraat Quarter-East and Sphinx in 1829 and 1904'

This article presents a social analysis and a spatial outline of this quarter. On the basis of two cross-sections it is possible to study the social and spatial effects of industrialisation on this neighbourhood. Petrus Regout founded glassworks and a pottery there in the 1830's. The demographic pressure increased, the population rejuvenated, became more homogeneous (in occupations), was reduced to poverty (at least in housing) and was immobilized. The preindustrial labour market changes into an industrial one. The perspectives of employment at the Sphinx led to a crowding of people in increasingly miserable housing conditions. Further research into life-courses in context is needed to get answers to questions concerning generational (dis)continuity in culture of poverty.

HARM KAAL, 'Enterprising mayors. The involvement of the mayors of Amsterdam, Rotterdam and The Hague in local economic affairs, 1900-1940'

This article explores the Dutch mayor's involvement in local economy in the first decades of the twentieth century, focusing on the mayors of Amsterdam, Rotterdam and The Hague between 1900 and 1940. It shows how the Dutch pre-war mayor, triggered by the politicization of local government, the ever growing influence of the national government on local affairs and the economic crisis of the 1930s, displayed a growing involvement in local economy. The Amsterdam mayor De Vlugt (1921-1941) distinguished himself through his efforts on behalf of Schiphol airport, local industry and the Rhine trade, whereas the liberal mayors of Rotterdam and The Hague kept to their governmental duties. As such this article sheds new light on the dynamics of the mayor's position in the pre-war era.

Sommaires

MARJAN STERCKX, 'Agoraphobie ou agoraphilie? Œuvres sculptées par des femmes dans l'espace public à Paris, Londres et Bruxelles, 1750-1950'

Dès le dix-huitième siècle, des femmes ont participé à la statuaire publique. On le sait peu. L'article traite de la visibilité des œuvres de femmes à Paris, Londres et Bruxelles et évalue leur caractère public ou semi public. Le silence de l'Histoire de l'Art a laissé dans l'ombre la présence réelle, bien que sous représentée, des femmes sculpteurs dans l'espace urbain. La distinction des sexes, inscrite dans l'idéologie du dix-neuvième siècle, est contredite par l'exposition publique des œuvres féminines mais elle est néanmoins confirmée par les modalités de cette exposition.

THIJS VAN VUGT, 'L'influence de 75 ans d'industrialisation sur l'habitat et le travail dans un quartier de Maastricht. Boschstraat-Est et Sphinx en 1829 et 1904'

La contribution présente une analyse sociale et une esquisse spatiale du quartier.

Sur la base de deux coupes transversales, il est possible d'étudier les conséquences sociales et spatiales de l'industrialisation. Celle-ci débute avec la fondation d'une verrerie et d'une poterie par Petrus Regout, dans les années 1830. Aussitôt la pression démographique augmente, la population rajeunit, s'homogénéise, s'appauvrit (au moins dans ses conditions de logement) en s'immobilisant. Le marché du travail préindustriel s'intègre dans des structures industrielles. L'espérance d'emploi à Sphinx agglomère les hommes dans des conditions de logement de plus en plus misérables. Des recherches complémentaires, permettant de retracer les biographies et les parcours de carrière de ces nouveaux venus permettront de répondre aux questions relatives à la continuité des générations dans la culture de la pauvreté.

HARM KAAL, 'Des maires entrepreneurs. L'engagement des maires d'Amsterdam, Rotterdam et La Haye dans les affaires économiques locales, 1900-1940'

L'article tente dévaluer l'influence des maires néerlandais sur l'économie locale, pendant les premières décennies du vingtième siècle. En se focalisant sur les maires d'Amsterdam, Rotterdam et La Haye entre 1900 et 1940, le texte montre comment les maires hollandais, poussés par la politisation du gouvernement municipal, par l'influence croissante de l'administration nationale sur les affaires municipales et par la crise économique des années 30, sont amenés à s'impliquer de plus en plus dans les affaires économiques locales. Le maire d'Amsterdam De Vlugt (1921-1941) s'est distingué par ses efforts en faveur de l'aéroport de Schiphol, en faveur de l'industrie de la ville et en faveur du commerce rhénan. Les maires libéraux de Rotterdam et de La Haye s'en tiendront, quant à eux, à leurs fonctions administratives. L'article jette une lumière nouvelle sur la diversité du positionnement des maires durant la période d'avant-guerre.

Personalia

HARM KAAL (1977) studeerde geschiedenis aan de Vrije Universiteit en is momenteel als docent aan dezelfde universiteit verbonden. Hij promoveerde onlangs op een proefschrift met de titel *Het hoofd van de stad. Amsterdam en zijn burgemeester tijdens het interbellum*. Zijn huidige onderzoeksterrein betreft het multiculturele imago en het diversiteitsbeleid van de gemeente Amsterdam in de tweede helft van de twintigste eeuw. Eerder werkte hij mee aan *Een keten van macht*, een bundel over Amsterdamse burgemeesters, en aan de nieuwe *Geschiedenis van Amsterdam*. Hij is lid van de redactie van *Historisch Tijdschrift Holland*.

Correspondentieadres: Van Ostadestraat 95 C, 1072 SR, Amsterdam. Tel: ++31 (0)20 598 63 85; E-mail: hgj.kaal@let.vu.nl

MICHELLE PROVOOST (1964) is architectuurhistoricus en auteur van talrijke publicaties over architectuur, stedenbouw en planning waaronder een monografie over de Nederlandse (wederopbouw)architect Hugh Maaskant (2003). In 1994 was zij mede-oprichter van CRIMSON Architectural Historians te Rotterdam.

REINOUT RUTTE (1972) is architectuur- en stadshistoricus. Hij werkt bij de Faculteit Bouwkunde van de Technische Universiteit te Delft (TUD): als universitair docent bij de Sectie Geschiedenis en als onderzoeker bij het Institute of History of Art, Architecture and Urbanism (IHAAU). Na een studie Kunst- en Architectuurgeschiedenis aan de Vrije Universiteit te Amsterdam (VUA) en een bijvak Historische Geografie aan de Universiteit van Amsterdam, promoveerde hij aan de UvA op *Stedenpolitiek en stadsplanning in de Lage Landen (12de-13de eeuw)* (Zutphen 2002). Hij initieerde en redigeerde samen met Hildo van Engen de bundel *Stadswording in de Nederlanden. Op zoek naar overzicht* (Hilversum 2005). Aan de Faculteit Bouwkunde van de TUD coördineert hij het onderzoeksproject *Mapping Randstad Holland (1200-2000)*.

Correspondentieadres: R.J. Rutte, Faculteit Bouwkunde, Technische Universiteit Delft, Sectie Geschiedenis, Kabinet 5.03, Postbus 5043, 2600 GA Delft. Tel.: ++31 (0)15 278 41 42, E-mail: r.j.rutte@tudelft.nl

MARJAN STERCKX (1978) is doctor in de kunstwetenschappen, en studeerde ook culturele studies aan de KULeuven. Tussen 2002 en 2006 werkte ze als Aspirant van het FWO-Vlaanderen aan haar proefschrift over de sculpturen van de hand van vrouwelijke beeldhouwers in de publieke ruimte. Na een jaar als postdoctoraal onderzoeker, verbonden aan de onderzoekseenheid kunstwetenschap van de KULeuven is ze sinds oktober 2007 docent kunstgeschiedenis aan de Media en Design Academie van de Katholieke Hogeschool Limburg en het departement Beeldende Kunst van de Provinciale Hogeschool Limburg.

Correspondentieadres: Pieter Nollekensstraat 12, 3010 Leuven. Tel.: ++32 (0)485 03 19 17; E-mail: sterckx.marjan@gmail.com

ED TAVERNE (1938) was van 1982 tot 2002 hoogleraar in de Geschiedenis van Architectuur en Stedenbouw aan de Rijksuniversiteit Groningen. Hij schreef in 1978 een proefschrift over de zeventiende-eeuwse stadsuitleg in de Republiek, maar was tegelijk actief op het gebied van de eigentijdse architectuur en stadsontwikkeling, zowel in Nederland als daarbuiten. In de jaren van het emeritaat houdt hij zich meer bezig met de literaire representatie van architectuur dan

met de architectuur zelf. Op dit moment geeft hij leiding aan een interdisciplinair (NWO) onderzoeksprogramma over urbanisatie en stadscultuur in de Nederlanden (zie: <http://www.urban-sciences.eu>).

Correspondentiegegevens: Tel: ++31 (0)50 312 22 90. E-mail: taverne@home.nl

THIJS VAN VUGT (1950) studeerde geschiedenis en aardrijkskunde aan de lerarenopleiding te Tilburg en aan de Katholieke Universiteit Nijmegen. Van 1975 tot 1981 was hij werkzaam in het voortgezet onderwijs, sinds 1981 is hij lerarenopleider, later tevens teamcoördinator van de mens- & maatschappijvakken (aardrijkskunde, economie en geschiedenis) bij Fontys Lerarenopleiding Sittard. Sinds enkele jaren is hij bezig met een promotieonderzoek naar *Het Maas-trichtse Boschstraatkwartier-Oost van ±1829 tot ±1975, een sociaal-ruimtelijke geschiedenis*.

Correspondentieadres: Fontys Lerarenopleiding Sittard, Mgr. Claessensstraat 4, 6131 AJ Sittard. Tel: ++31 (0)8778 79546. E-mail: m.vanvugt@fontys.nl

FRANK VAN VREE is historicus en sinds 2001 hoogleraar Journalistiek en Cultuur aan de Universiteit van Amsterdam. Hij publiceerde onder andere over de herinnering van de Tweede Wereldoorlog en over de geschiedenis van de Nederlandse media en journalistiek. Zijn belangrijkste publicaties zijn *In de schaduw van Auschwitz. Herinneringen, beelden, geschiedenis* (1995), *De scherven van de geschiedenis* (1999) en *De politiek van de openbaarheid. Journalistiek en Openbaarheid* (2000). Verder was hij redacteur van verschillende tijdschriften, waaronder Feit & fictie. Sinds 1989 publiceert hij geregeld als recensent in *de Volkskrant*.

Correspondentieadres: Turfdraagsterpad 9, Kamer 104, 1012 XT Amsterdam, Tel: ++31 (0)20 525 38 47. E-mail: F.vanvree@uva.nl

In de reeks *Studies Stadsgeschiedenis* worden Nederlandstalige boeken rond de stadsgeschiedenis van de Lage Landen opgenomen waarbij altijd oog is voor de onderlinge samenhang en complexiteit van culturele, economische en sociale processen.

STUDIES STADSGESCHIEDENIS

PATRONEN VAN PATRONAGE IN HET ZEVENTIENDE-EEUWSE ANTWERPEN

Een elite als actor binnen een kunstwereld
Bert Timmermans

Studies Stadsgeschiedenis deel 3, ISBN: 978-90-5260-247-9,
428 pagina's, geïll., € 35,00

Bert Timmermans

Patronen van patronage in het zeventiende-eeuwse Antwerpen

Een elite als actor binnen een
kunstwereld

Hoewel niet langer de internationale handelsmetropool van West-Europa, bleef Antwerpen in de zeventiende eeuw een belangrijk kunstcentrum waar patronage een groot stempel drukte op de consumptie van architectuur en beeldende kunst. De lezer maakt kennis met de formele en informele netwerken binnen de Antwerpse kunstwereld.

Titels uit de reeks *Studies Stadsgeschiedenis* kunnen besteld worden bij Uitgeverij Aksant, Postbus 2169, 1000 CD Amsterdam, tel: 020 - 850 0150, fax: 020 - 665 6411, e-mail: info@aksant.nl, www.aksant.nl. Ook verkrijgbaar in de boekhandel.
Distributie in België: Maklu-Uitgevers, Somersstraat 13-15, B-2018 Antwerpen, tel: 03 - 231 29 00, fax: 03 - 233 26 59, e-mail: info@maklu.be

Over *Stadsgeschiedenis*:

Stadsgeschiedenis biedt een breed forum voor interdisciplinaire wetenschappelijke discussies over steden en stedelijkheid. Het tijdschrift stelt zich open voor onderzoek waarin de historiciteit van de stad centraal staat en richt zich daarbij in eerste instantie op Noordwest-Europa – het huidige België, Nederland, Noord-Frankrijk en het Duitse Rijnland – vanwege het specifiek stedelijke karakter van dit gebied. De stad wordt gezien als een soort ‘actor’ in het historische proces. Zij is immers geen neutrale achtergrond, maar genereert specifieke intermenselijke relaties en stedelijke levenswijzen. Zij is niet alleen een fysieke ruimte, maar vormt ook een culturele en mentale houding en is het resultaat van bepaalde maatschappelijke percepties.

Inzendingen:

in een WORD-bestand naar
bert.demunck@ua.ac.be

Afbeeldingen dienen apart en rechtenvrij te worden aangeleverd. Dit kan in de vorm van glansfoto's of in digitale vorm. Digitale afbeeldingen dienen van voldoende kwaliteit te zijn: tenminste 300 dpi op het formaat waarop ze uiteindelijk zullen worden afgedrukt. Bij twijfel kan men contact opnemen met Uitgeverij Verloren, telefoon +31-35-6859856. De redactie poogt zorgvuldig om te gaan met auteursrechten. De gebruiken voor wat betreft overname van tekst en beeld in academische publicaties worden gevolgd. Wie desondanks meent in zijn rechten te zijn geschonden, richt zich tot de uitgever.

Stadsgeschiedenis dankt volgende personen voor hun medewerking:

Marnix Beyen, Wim Blockmans, Kristiaan Borret, Koos Bosma, Raymond Fagel, Ido de Haan, Michiel Dehaene, Len de Klerk, Hilde de Ridder-Symoens, Piet de Rooij, Erika Kuijpers, Leo Lucassen, Lieven Saerens, Louis Sicking, Hugo Soly, Pieter Spierenburg, Lieske Tibbe, Laura Van Aert en Cor Wagenaar.

Stadsgeschiedenis wordt uitgegeven met steun van de Universitaire Stichting.

INHOUD Stadsgeschiedenis 3 (2008) I

MARJAN STERCKX I

Agorafobie of 'agorafilie'? Publiek beeldhouwwerk van vrouwelijke makelij in Parijs, Londen en Brussel, 1750-1950

THIJS VAN VUGT 23

De invloed van 75 jaar industrialisatie op wonen en werken in een Maastrichtse wijk. Het Boschstratkwartier-Oost en Sphinx in 1829 en 1904

HARM KAAL 40

Ondernemende burgemeesters. De betrokkenheid van de burgemeesters van Amsterdam, Rotterdam en Den Haag bij de lokale economie, 1900-1940

Reviews

FRANK VAN VREE 62

Locale geschiedenis, *lieux de mémoire* en de dynamiek van de historische cultuur

REINOUT RUTTE 71

Bouwstenen voor vergelijkende analyse?
Stedenatlassen en het stadshistorisch onderzoek in Nederland

Interview

MICHELLE PROVOOST en ED TAVERNE 87

Stedenbouw van onderop. Interview met Adri Duivesteijn, wethouder van Almere

Abstracts 100

Sommaires 101

Personalia 102

STADS

geschiedenis

ISSN 1872-0676

